

Иброҳим Дарвишов

ЖАНУБИ-ҒАРБИЙ НАМАНҒАН
ШЕВАЛАРИ АРЕАЛИ

(ФОНЕТИК-ФОНОЛОГИК САТҲ)

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ИБРОҲИМ ДАРВИШОВ

**ЖАНУБИ-ҒАРБИЙ НАМАНГАН
ШЕВАЛАРИ АРЕАЛИ**

(ФОНЕТИК-ФОНОЛОГИК САТХ)

(МОНОГРАФИЯ)

НАМАНГАН

УЎК: 811.512.133(575,123) (043.3)

КБК:

Дарвишов, Иброҳим.

Жануби-ғарбий Наманган шевалари ареали (фонетик-фонологик атх)

И.Дарвишов. – “ _____ ” 2018 й. – ___ б.

Масъул муҳаррир:

Дилора Набиева,
филология фанлари доктори, профессор

Такризчилар:

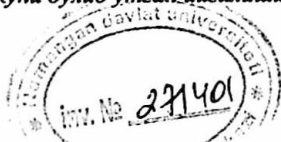
Муминов Сидиқжон,
филология фанлари доктори, профессор

Шукуржон Акрамов,
филология фанлари номзоди, доцент
Хуринсо Усмонова,
филология фанлари доктори, профессор

Монографияда жануби-ғарбий Наманган шевалари товушлар тизими таснифи ва тавсифи, ўзига хос фонетик-фонологик хусусият-ларининг тахлили, фонетик-фонологик жараёнларнинг тарихий генезиси, уларнинг тарқалиш ва амал қилиш ареалини белгилаш масалалари ёритилган. Шевалар ареалидаги ўзига хос лингвистик хусусиятлар, уларнинг дунё туркий тиллари билан артикуляцион-акустик жиҳат-ларидаги муштарак белгилар таҳлил қилинган.

Монография олимлар, тадқиқотчилар, талабалар ва, умуман, ўзбек шевашунослиги ихлосмандларига мўлжалланган.

Наманган давлат университети Кенгашининг 2018 йил _____
куни бўлиб ўтган йиғилишида нашрга тавсия этилган. (Баённома № __.)

Марҳум, падари бузрукворим, волидаи муҳтарамам ҳамда устозим Абдулҳамид Нурмоновнинг пок руҳларига бағишлайман.
Муаллиф.

МУҚАДДИМА

Жаҳон тилшунослигида тилни ареал-типологик ва ареал-лингвистик методлар оркали ўрганиш, ҳар қандай лингвистик назария ва концепцияларнинг бошланғич нуқтаси бўлган шеваларни, уларнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этиш муҳим масалалардан бирига айланди. Ареал лингвистиканинг пайдо бўлиши диалектология соҳасидаги турғун бўлиб қолган айрим жиҳатларни, диалект ва шевалар моҳияти, хусусиятлари, ўзаро алоқалари, уларнинг таснифи, тавсифи масаласидаги тушунчаларни янгича баҳолашга, янгича усулларда ҳал қилишга кенг йўл очди.

Дунё тилшунослигида ареал тилшунослик кўп мундарижали соҳа бўлиб шаклланди, чунки ареалогия италян неолингвистлари, жаҳон лингвогеографлари ҳамда тиллар иттифоқи йўналиши вакили бўлган тилшуносларнинг амалга оширган тадқиқотларини ўзида мужассамлаштирди. Тадқиқотлар негизида ареал лингвистик концепцияларнинг тадрижий тараққиётини анализ ва синтезлаш натижасида диалектларни умумий тилшуносликнинг бир аспекти сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқ эканлиги исботланди. Диалектларни ареалогик тамойиллар ва лингвистик тадқиқот методлари асосида ўрганиш муҳим муаммо сифатида кўйилди. Бинобарин, тил системасини яхлит ўрганишда диалект ва шева ареалларини тадқиқ этиш катта аҳамиятга эга.

Бугунги кунда жамиятимиз ривожланиши учун олиб борилаётган ислохотларни амалга оширишда ўзбек тилшунослиги олдига қўйилаётган вазифаларни бажаришга тўлиқ имконият ва шарт-шароитлар яратилиб, тилимизни ҳар томонлама ўрганиш масаласига бағишланган мақсадли илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Айни пайтда ўзбек шевалари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини ареал лингвистик тадқиқотлар назарий

асосларига таяниб, тарихий-киёсий ва этнолисоний жиҳатдан тадқиқ этиш устувор йўналишлардан бири сифатида белгиланган. Соҳанинг номукамал, оддий тавсифий ва тасвирий жиҳатлардан иборат ноаниқ ўринларни янгича қарашлар асосида, ментал нуктаи назаридан ўрганиш ва тўлдиришга зарурат сезилмоқда. Зеро, "...бугун биз давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан янгилашга қаратилган инновацион ривожланиш йўлига ўтмоқдамиз. Бу бежиз эмас, албатта. Замон шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ким ютади? Янги фикр, янги ғояга, инновацияга таянган давлат ютади"¹. Ўзбек диалектлари ареалогияси соҳасида ҳам у ёки бу шевага хос бўлган хусусиятларни чуқур тарихий-этимологик нуктаи назардан, бир қатор бобо тил фактлари асосида пухта ўрганиш кўплаб тарихий-лингвистик муаммоларнинг ҳал этиш ечими ҳисобланади.

Жаҳон тилшунослигида К.де Монбре, Ж.Жильерон, Д.Монье, Г.Венкер, Ф.Вреде, К.Яберг, Я.Юд, П.Меер, В.М.Жирмунский, С.И.Бромлей, Д.И.Эдельман, В.Пизани, Г.Курат, Т.Фринж, П.Традгил, Й.Чеймберс, И.И.Срезневский, Н.З.Гаджиева ва бошқа тилшунослар ареалогия соҳаси ривожланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар².

Ўзбек тилшунослигида ҳам А.Боровков, К.Юдахин, Е.Поливанов, Ғ.О.Юнусов, В.Решетов, Ш.Шоабдурахмонов, Ф.Абдуллаев, А.Ишаев, С.Иброҳимов, А.Алиев, С.Отамирзаева, А.Шерматов, А.Жўраев, Ҳ.Шариповларнинг шу йўналишда тадқиқотлари мавжуд³, бироқ ўзбек

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентя Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлиста Мурожаатномаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – Б. 23.

² Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981. – Б.10; Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 3.

³ Боровков А.К. К характеристике узбекских "умлаутный" или "уйгуризованных" говоров. Сб. "Белек" (С.Е.Малову). – Фрунзе, 1946; Узбекский говоры Наманганской области. – Ташкент, 1963; Юдахин К.К. Узбек ва уйгур халқлари тилларидаги яқинлик // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1958. – № 1. – Б. 31-35; Поливанов Е.Д. Материалы по грамматике узбекского языка. 1. Введение. – Ташкент, 1935; Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент: Узгосиздат, 1933; Юнусов Ғ.О. Узбек халқларининг таснифида бир тажриба. – Тошкент: Ҳукувўздавнашр, 1937; Шоабдурахмонов Ш. Узбек адабий тили ва халқ шевалари. – Тошкент, 1962; Решетов В.В. Узбек тилининг карлук-чигил-уйгур лаҳжаси. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1965. – № 5; Абдуллаев Ф. Фонетика Хорезмских говоров. – Ташкент, 1967; Ишаев А. Мангит шеvasининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Ўзбек

тили диалектлари, уларнинг ареаллари масаласи етарли даражада ўрганилган эмас. Хусусан, Наманган вилояти жануби-ғарбий ҳудуди шевалари ҳам алоҳида олиниб, уларнинг ўзига хос лингвистик хусусиятлари очиб берилмаган, монографик тарзда ўрганилмаган.

Жануби-ғарбий Наманган (ЖҒН) шеваларидаги ўзига хос фонетик-фонологик хусусиятларини таҳлил қилиш, товушлар тизимини тасниф ва тавсифлаш, фонетик жараёнларнинг тарихий генезиси, уларнинг тарқалиш ва амал қилиш ареалини белгилаш ва хариталаштириш масалаларининг амалга оширилиши ўзбек ареал тилшунослиги соҳаси ривожига ҳисса бўлиб қўшилиши табиий.

Ушбу мулоҳазалардан келиб чиқиб, қуйидаги масалаларни ўрганишни ўз олдимишга мақсад қилиб қўйдик:

1) жануби-ғарбий Наманган шеваларининг фонетик ва фонологик хусусиятларининг генезиси ва тарихий-қиёсий асосларини, этнолисоний белгилари ҳамда гуруҳ ва шохобчаларини аниқлаш;

2) мазкур шеваларнинг ҳудудий таснифини тавсия қилиш ва унинг таркибий ҳамда ташкилий тизими хусусиятларининг ареалини белгилаш;

3) шевалар ареалининг фонетик-фонологик структурасини адабий тил, ўзбек шевалари ҳамда туркий тиллар билан қиёслаш;

4) жануби-ғарбий Наманган шевалари товушлар тизимининг парадигматик ва синтагматик хусусиятларини, шевага хос фонетик ҳодисаларнинг бошқа шеваларидан фарқли ва ўхшаш жиҳатларини аниқлаш, унинг ўзбек шевалари системасида тутган ўрни ҳамда ўзбек адабий тили билан муносабати каби масалаларни кўрсатиш.

диалектологиясидан материаллар. II. – Тошкент: Фан, 1961; Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. – Тошкент: Фан, 1967; Шерматов А. Каршинский говор узбекского языка: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1960; Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области. – Ташкент, 1978; Алиев А. Ю. Уйчинский говор узбекского языка: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1960; Наманганская группа говоров узбекского языка: Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – Ташкент, 1975; Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1974; Шарипов Х. Жанубий Киргизистон ўзбек шевалари: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1964.

Жануби-ғарбий Наманган шевалари лингвогеографик, ареал-лисоний, анализ, синтез, индукция, дедукция, тарихий-қиёсий, дистрибутив таҳлил усуллари орқали ўрганилди.

Олдимизга қўйган вазифаларни бажариш асносида жануби-ғарбий Наманган шевалари ўзига хос характерли лингвистик хусусиятлари чуқурроқ ўрганилди. Фонетик-фонологик структураси шохобчаларга ажратилди ва хариталаштирилди. Шеванинг гуруҳ ва шохобчалари этногенезиси, уруғ ва қабилаларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтиши (миграция), бирлашиши (консолидация) жараёлари илмий-тарихий асосда далилланди. Дунё туркий тиллари ва ЖҒН шеваларининг фонетик-фонологик тизимидаги товушларнинг вариантлашуви, кучли ва кучсиз оппозицияси ва артикуляцион-акустик жиҳатларидаги муштарак белгилар аниқланди. Шева ареали субстратининг ўзаро бирлаштирувчи изоглосслари қадимги бобо тил ва эски ўзбек тилининг тарихий далиллари асосида белгиланди. ЖҒН шевалари ундошлар тизимида қадимги туркий ҳамда эски ўзбек тилларининг фонетик структурасига хос айрим (*χ*, *η(нз)*, *п* каби) рудимент фонемалар мавжудлиги исботланди.

ЖҒН шевалари фонетик-фонологик хусусиятларини тадқиқ этиш орқали чиқарилган хулосалар, яратилган шева ареал-лингвистик харитаси, асосланган мос ҳодисалар, инновация маркази, иррадиация белгилари ва тил ландшафти диалектология, ўзбек ареал тилшунослиги, тилшунослик назарияси, фонетика, фонология, лексикология, лексикография каби фанлар бўйича яратиладиган дарслик ва ўқув қўлланмалари учун фактик материал ва маълумотлар бериши шубҳасиз. Мазкур материаллардан ўзбек тилининг умуммиллий диалектологик харитаси ва миниатласлар тузиш, туркий этимологик, ҳудудий-лисоний ва қиёсий-тарихий йўналишдаги изланишлар, ўзбек диалектологияси ва ареал тилшунослик фанини ўқитишда махсус курс ва семинарлар ташкил этишда кенг фойдаланиш мумкин.

ЎЗБЕК ТИЛИ ДИАЛЕКТАЛ АРЕАЛИ ВА ЖАНУБИ-ҒАРБИЙ
НАМАНҒАН ШЕВАЛАРИ1-фасл. Ўзбек шевалари фонетик-фонологик хусусиятларининг
ареал ўрганилиши

Даврлар ўтиши билан маълум бир тилда сўзлашувчи этник гуруҳлар яшаш жойларини ўзгартириши, янги жойда ўтроклашиши ва, шу билан бирга, ўз тиллари билан маҳаллий тилга таъсир этиши кузатилади. Демак, муайян диалект турли ҳудудга тарқалиши, шу ҳудудларда маҳаллий диалектларни сиқиб чиқариши ёки улар билан қоришиб айрим элементларини сақлаб қолиши мумкин. Бу жараёнларни ўрганиш диалектологлар зиммасидаги вазифадир. Шеваларни ўрганиш, уларнинг тарқалиш кўламини аниқлаш географик билимларсиз амалга ошиши мушкул.

Шундай экан, тилшунослик билан география ўртасида узвий муносабат бўлиши табиий. Бундай муносабат, айниқса, муайян лингвистик ходисаларнинг тарқалиш ҳудудларини белгилашда лингвистик ва диалектал атласлар тузишда ёрқин намоён бўлади.

Тилшунослик билан географиянинг ана шундай муносабатига эътибор қаратилиши натижасида лингвистик география ёки лингво-география ва ареал лингвистика фани пайдо бўлди.

Дунё тилшунослигида ареал тилшунослик кўп мундарижали соҳа бўлиб, у италян неолингвистлари (М.Бартоли, Дж. Бонфанте, В.Пизани, В.М.Жирмунский, В.Н.Головин ва б.), жаҳон лингвогеографлари (К. де Монбре, Жон Жильерон, Д.Монье, Г.Венкер, Ф. Вреде, К.Яберг, Я.Юд, П.Меер, В.М.Жирмунский, С.И.Бромлей, Д.И.Эдельман, Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева, Р.Я.Удлер ва б.) ҳамда тиллар иттифоқи йўналиши вакили бўлган (М.Эмензау, В.Винтер, И.Балазс, М.Ж.Бартоли, Дж.Виддаси, Ю.С.Маслов ва б.) тилшуносларнинг амалга оширган тадқиқотлари самараси сифатида шаклланди⁴. Тадқиқотлар негизида ареал

⁴ Джурасв А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 5.

лингвистик концепцияларнинг тадрижий таракқиётини анализ ва синтезлаш натижасида диалектларни умумий тилшуносликнинг бир аспекти сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқ эканлиги исботланди. Диалектларни ареалогик тамойиллар ва лингвистик тадқиқот методлари асосида ўрганиш муҳим муаммо сифатида қўйилди.

Жаҳон тилшунослигининг ареалогия соҳаси вакиллари ўз илмий қарашларида миллат тилини диалектологик манба — материалларни лингвистик география, ареал лингвистика тамойиллари асосида бир бутун, яхлит — умумий тарзда ўрганиш кўпроқ самара беришини исботладилар. Уларнинг илмий қарашлари, асарлари у ёки бу тил ходисасининг худудий тарқалишини кўрсатувчи лингвистик харитага туширилган белгилар — изогласса^{*} тушунчасининг моҳиятини очиб берди.

XX асрнинг 50-60-йиллардан бошлаб туркийшунослар ҳам лингвистик географияга, лингвистик хариталар тузиш муаммоларига диққатини жалб этдилар. Бу муаммога бағишланган Н.А.Баскаков⁵, М.М.Ширалиев⁶, Н.З.Гаджиева⁷, Э.В.Севортян⁸, Ш.Шоабдурахмонов⁹, А.Шерматов¹⁰, Н.Б.Бурганов¹¹ сингари олимларнинг асарлари майдонга келди.

* Изогласса: *изофонема* — фонетик белги, *изоморфема* — морфологик белги, *изогласса* — лексик белги.

⁵ Баскаков Н.А. Ареалы и маргинальные зоны в развитии тюркских языков // Народы и языки Сибири: ареальные исследования. — М., 1978.

⁶ Ширалиев М. М. Азербайжан диалектологический асарлари. — Баку, 1981.

⁷ Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики среднеазиатский ареал. — М.: Наука, 1975; Принципы ареального описания языков // Принципы описания языков мира. — М., 1976; Тюркоязычные ареалы Кавказа. — М., 1979; Проблемы ареальной лингвистики // Вопросы языкознания. — 1984, — №2. — С.47-60.

⁸ Севортян Э.В. Ассимиляция и диссимиляция согласных в южных тюркских языках, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I. Фонетика. — М., 1955.

⁹ Шоабдурахмонов Ш. Қўқон шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари // Ўзбек диалектологияси материаллари. — Тошкент: Фан, 1957; Тошкент шевасининг фонетик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. — 1960. — № 6. — Б. 45-55; Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. — Тошкент: Фан, 1962; Етақчи ўзбек шаҳар шева-ларининг классификацияси масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1965, №1. — Б.33-38. Ўзбек тилининг диалектологик атласи // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1969, — №3. — Б. 33-38.

¹⁰ Шерматов А. Қарши шевасининг баъзи фонетик хусусиятлари // Ученые записки ТГПИ. Вып. XII. — Ташкент, 1959; Қаршинский говор узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. — Ташкент, 1960; Из опыта картографирования узбекских говоров Низовья Кашкадарья // VII региональная конференция по диалектологии языков. — Алма-Ата, 1973; Диалектное членение узбекского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. — Уфа, 1985; Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области. — Ташкент, 1978; Лингвистик география нима? — Тошкент, 1981; Шерматов А., Шоабдурахмонов Ш. Атлас

Ўзбек халқ шевалари ранг-баранг хусусиятларни ўзида ифода этади. Уларнинг хариталардаги кўриниши тил ўрганувчилар учун тилшунослик ва диалектологик қонуниятларни тушунтиришда жуда қўл келади. Лингвистик хариталарда кўрсатилган диалектал хусусиятлар ва уларнинг тарқалиши тилшуносларга айрим тил ҳодисаларининг тарихий тараққиёти, ўзбек миллий тилининг шаклланиш жараёнлари, адабий тил такомилли каби масалаларни янада чуқурроқ ва мукамалроқ ўрганиш имконини беради.

Лингвистик ҳодисаларнинг муайян кенгликда тарқалиши ва тиллараро (диалектлараро) муносабатларни лингвистик география методлари асосида ўрганувчи, асосий тамойиллари тил хусусиятларининг ҳудудий бўлинишини тавсифлаш ва изоглассаларни талкин қилиш, диалектлар, тиллар ва ареал жамоалар (тил иттифоқлари) ўртасида ўзаро таъсир майдонларини (ареалларини) аниқлаш бўлган ареал лингвистика соҳасида ҳам бугунги ўзбек тилшунослигида бажариладиган вазифалар талайгина.

Ўзбек тилини ареал нуктаи назардан ўрганишда А.Жўраев¹², Қ.Муҳаммаджонов¹³ сингари олимлар самарали меҳнат қилдилар. Айниқса, бу соҳада ўзбек тилини ареал ўрганилишининг назарий асосларини батафсил ёритиб берган профессор А.Б.Жўраев хизматлари алоҳида эътиборга лойиқ.

Заҳматқаш ўзбек тилшуноси, она тилимиз фидойиси, тил илми тарғиботчиси Абдулҳамид Нурмонов ўзининг “Ўзбек диалектология-сининг шаклланиши ва ривожланиши” номли мақоласида “Ўзбек маҳаллий шеваларини ўрганишда “Чигатой гурунги” олға сурган ғоя катта хизмат қилди. Бунга кўра “тилимининг адабийлиги арабийлигида эмас, ўзидадир,

узбекских народных говоров // Тюркское языкознание: материалы III Всесоюзной конференции. – Ташкент, 1985.

¹¹ Бурганов Н. Б. Термины животноводства в узбекских говорах Каракалпакии: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Ташкент, 1972.

¹² Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991.

¹³ Муҳаммаджонов Қ. Ареальное исследование узбекских говоров южного Казахстана: Автореф. дисс. ... докт. фил. наук. – Ташкент, 1988; Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. Тошкент: Фан, 1981.

шуни тиргузмак”, “тилимиз қоидаларини татарча ёхуд усмонлича эмас, тилимизнинг ўзидан олмоқ” керак эди. Шунинг учун “халқ оғзида юрган сўзларни, халқ адабиёти бўлгон эртақлар, мақоллар йиғиб текширмак лозим” деган қарорга келади. Натижада жонли халқ тилининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бел боғланади” деб таъкидлаган эди¹⁴. Олим ўзбек шевашунослиги тараққиёти учун муносиб улуш кўшган фан фидойилари ва уларнинг асарлари ҳақидаги фикрлари якунида: “Ўзбек диалектологиясининг кенг фронт бўйлаб раванқ топиши ўзбек тилини лингвистик хариталаштириш имкониятини яратди. Шунингдек, лингвогеографик ва ареал тадқиқотлар олиб боришга қулай шароит туғдирди. А.Шерматовнинг лингвогеографияга, А.Б.Жўраевнинг ареал лингвистикага доир тадқиқотларининг дунёга келиши ўзбек тил-шунослигининг катта ютуғи” эканлигини кўрсатиб ўтган эди¹⁵.

Дарҳақиқат, А.Б.Жўраевнинг самарали илмий изланишлари ўзбек ареал лингвистикаси соҳасида амалга оширилган ягона иш сифатида аҳамиятли эканлигини эътироф этиш лозим.

Аслида, ўзбек ареал лингвистик тадқиқотларининг назарий асослари Маҳмуд Кошғарий нинг “Девони луғот-ит турк”, Алишер Навоийнинг “Мухокаматул луғатайн” асарлари билан биргаликда майдонга келган.

Ўзбек шеваларини ареал лингвистик методлари асосида ўрганиш профессор А.К.Боровковнинг Фарғона водийси шеваларидан материаллар тўплашдан бошланган эди. Лекин ўша вақтларда республикада диалектологик ишларни бирлаштирувчи ягона марказнинг йўқлиги бу материалларни ишлаб чиқиш ва хариталарга кўчириш имконини бермади. Орадан маълум вақт ўтгандан кейин, ўзбек шевалари хусусиятларини хариталаштириш ва ареалларини белгилаш иши яна кун тартибига кўйилди.

¹⁴ Нурмонов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Akademnashr, 2-жилд, 2012. – Б. 425.

¹⁵ Нурмонов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Akademnashr, 2-жилд, 2012. – Б.426.

Е.Д.Поливанов, Ғ.О.Юнусов, И.К.Юдахин, А.К.Боровков,
В.В.Решетов, Ш.Шоабдурахмонов каби тилшунослар ўзбек ареал
тилшунослиги соҳасини илмий асарлари, асосли манба – материаллар
билан бойитиб, унинг ривожланишига, такомиллаштиришига муносиб хисса
қўшдилар.

Ўзбек диалектлари ареалини хариталаштиришда профессор
В.В.Решетовнинг хизматларини алоҳида эътироф этиш керак. У Тошкент
вилоятининг Ангрен худудида диалектологик тадқиқотлар олиб борди ва
Оҳангарон воҳасидаги шеваларда учрайдиган фонетик, лексик ва
грамматик фарқларни харитага кўчирди. Ўзбек диалектологиясида
биринчи бўлиб ўзбек қурама шеваларнинг 49 та лингвистик харитасини
тузди. Бу карталар негадир ҳозиргача нашр қилинмади¹⁶.

Кишилар ўртасида бевосита алоқа вазифасини бажарувчи тил товуш
ёки товушлар комплекси орқали ўз ифодасини топади. Ўзбек тилшуноси
М.М.Миртожиев тўғри таъкидлагандек: “Маълум товуш ёки товушлар ком-
плексида маъно ёки мақсаднинг ифода топиши луғавий бирлик, луғат, лек-
сика ҳисобланади. Шу лексиканинг маълум грамматик қонуниятлар
асосида коммуникацияга киришуви нутқ, яъни тилдир. Бу ўринда тилнинг
уч босқичдаги таркибий қисми ҳақида гап боради: тилнинг материал
манбаи – товушлар; шу материал манбаини ўз воситасида тапиши –
лексика, луғат; уша лексиканинг кишилар мулоқатга киришуви учун ўзаро
коммуникатив алоқада бўлиш қонунияти – грамматика... Товуш тилни
намоён этувчи материалдир”¹⁷. Шу боисдан ҳам тилнинг фонетик
жабҳасига қизиқиш ва бу борада амалга оширилган илмий-назарий ҳамда
амалий тадқиқотлар ўзининг узок тарихига эга.

Прага тилшунослик тўғарагининг “Тезис”ларида тилнинг товуш
жабҳа-сига хос тадқиқотлар хусусида сўз юритилиб, лингвистик
тадқиқотларда сузловчининг мақсадини рўёбга чиқарувчи акустик тимсол-

¹⁶ Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 4.

¹⁷ Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 5.

ларни биринчи, асосий ўринга қўйиш зарурлиги таъкидланади¹⁸.

Дарҳақиқат, билдириладиган ҳар қандай фикрларнинг ашёвий қобитини акустик бирликлар ташкил этади. Фикрнинг яхлит ашёси жумла (гап) ҳисобланса, шунинг жумланинг ашёсини товуш ва товушлар йиғиндисидан иборат бутунлик ташкил этади. Сўз таркибидаги товуш қобити ҳудудий, ҳатто, индивидуал шахсий фарқлар билан идрок этилади. Бу ҳол айрим ҳудудий тилларнинг ўзига хос жиҳатларини кўрсатишга хизмат қилади.

“Тезис”ларда: “барча тилларнинг фонетик-фонологик тасвири лингвистиканинг муҳим муаммосидир”¹⁹ каби билдирилган фикрлар ўзбек шевашунослиги учун ҳам тааллуқли бўлиб, ўзбек шевалари фонетик-фонологик структурасидаги ҳали мукамал ўрганилмаган жиҳатларни ёритиш, уларнинг илмий асосини белгилаш тилшунослигимизнинг олдидаги асосий вазифалардан бири сифатида белгиланишига зарурат туғилмоқдаки, бу халқ жонли тилини синчиқовлик билан ўрганишни тақозо этади.

Ҳар қандай фаннинг тадрижий – эволюцион тарзда ривожланиши янгилик эмас. Шарқда туркология, айниқса, диалектологияга XI асрдаёқ Маҳмуд Кошғарий²⁰, кейинчалик, Алишёр Навоий²¹ томонидан тамал тоши қўйилган бўлса, ҳозирда ҳам биз учун уларнинг илмий қарашлари ўзбек тилшунослигининг маёғи сифатида ноёб қўлланма ҳисобланади.

Туркий тилларнинг илмий ўрганилиши ўзбек тилшунослиги, хусусан, ўзбек диалектологияси соҳасининг ривож топишида муҳим ўринга эга. Бу борада профессор Н.А.Баскаков²¹ ва бошқа қўллаб турколог

¹⁸ Тезисы Пражского лингвистического кружка. В кн. Звонцев В.А. История языкознания XIX-XX в. в очерках и извлечениях. Част II. – М.: Просвещение, 1965. С. 126.

¹⁹ Тезисы Пражского лингвистического кружка. – С. 127.

²⁰ Кошгарий Маҳмуд. Девону лугат-ит турк. (Тарж. ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов). – Тошкент, 1960-1963.

²¹ А. Навоий. Муҳокамат-ул лугатайя. Тўла асарлар тўплами. 16-т. – Тошкент, 1991.

²¹ Баскаков Н.А. Тюркские языки народов Средней Азии и Казахстана // Народы Ср. Азии и Казахстана. – М., 1962; К вопросу о классификации тюркских языков // Изв. АН СССР. XI Вып. 2. – М., 1952. – С. 121-135.

олимларнинг илмий-назарий концепциялари туркология ва ўзбек шевашунослиги тараққиётида алоҳида аҳамиятга эга.

Маълумки, ўзбек диалектлари ареалини ўрганиш соҳасида профессор Е.Д.Поливанов салмоқли назарий ва амалий ишларни амалга оширди ва ўзбек шеваларини биринчилардан бўлиб тасниф қилди²².

Профессор К.К.Юдахин²³ ўзбек шевалари генезисида жуда катта аҳамиятга эга бўлган тиллар интерференциясига, хусусан, ўзбек-уйгур ва қирғиз-ўзбек-тожик тиллари орасидаги ўзаро муносабатлар масаласини чуқур ўрганишга алоҳида эътибор қаратди. Унинг эски туркий чўзиклик ва қадимги морфологик шаклларни ўзида сақлаган Қорабулок, Водил, Лайлак шеваларига, Чигатой тили товуш тизимини ўрганишга бағишланган бир қатор асарлари майдонга келди.

Профессор А.К.Боровковнинг илмий ишларида ўзбек-тожик тиллари-нинг ўзаро муносабати, ўзбек шеваларининг таснифи ва тавсифи, ўзбек диалектлари фонетикасига алоҳида эътибор қаратилган²⁴.

В.В.Решетов ўзбек шевалари фонетикаси, транскрипцияси, ўзбек миллий тилининг диалектал асоси ва шу каби ўзбек шевашунослигининг бир қатор муҳим масалаларини ойдинлаштирди. У Республикамизнинг Тошкент, Марғилон, Наманган каби бир неча йирик шаҳарлари шеваларини синчи-ковлик билан ўрганди. Изланишлари натижасида ҳозирги ўзбек адабий тилига асос бўлган Тошкент ва Фарғона ва бошқа ўзбек шеваларининг адабий тилга бўлган муносабати, уларнинг ўзига хос хусусиятларини илмий асослади. Олим фақат шаҳар шеваларини ўрганиш

²² Поливанов Е.Д. Материалы по грамматике узбекского языка. 1. Введение. – Ташкент: Узгосиздат, 1935; Узбекская диалектология и узбекский литературный язык (к современной стадии узбекского языкового строительства). Ташкент, 1933. – 45 с.

²³ Юдахин К.К. Узбекско-уйгурское языковые связи // Изв. АН КазССР. – № 86. Серия уйгуро-дунганской культуры. Вып. I. – Алма-Ата, 1950. – С. 28-30; Узбек ва уйгур халқлари тилларидаги яқинлик // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1958. – №1. – С. 31-35. Водил кишлоғининг лаҳжаси ҳақида бир неча сўз // Труды САГУ. – Ташкент, 1957; Некоторые особенности Карабулакского говора. – Тошкент, 1957. – С. 31-59.

²⁴ Боровков А.К. Вопросы классификации узбекских говоров // Изв. АН УзССР. – Ташкент, 1953. – № 5. – С. 58-74; Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков // Учен. зап. института востоковедения. – № IV. – М., 1952. – С. 164-175; Узбекский говоры Наманганской области. – Ташкент, 1963.

билан чекланмай, кичик шеваларининг ўзига хос хусусиятларини ҳам батафсил ўрганди. У Тошкент вилоятидаги курама шеваларининг лингвистик хусусиятлари тадқиқи мобойнида тўпланган материаллар асосида курама генезисининг илмий-назарий ва амалий асосини аниқлашга муваффақ бўлди ва курама шеваларининг ўзига хос хусусиятларини, айниқса, фонетик сатҳини атрофлича таснифлади²⁵.

Ш.Шоабдурахмонов, Ф.Абдуллаев, Я.Ғуломов, Ш.Афзалов, Х.Донёров, А.Ю.Алиев, Қ.Мухаммаджонов, Й.Иброхимов²⁶ каби диалектолог олимларимиз ўзбек шеваларининг фонетикаси, лексикаси ва грамматикасини ўрганиш борасида муваффақиятли иш олиб бордилар.

Шу ўринда айтиш керакки, ўзбек шевалари, уларнинг фонетикасини ўрганишда ўзбек диалектологиясининг ўз анъаналари, ўзига хос тамойил ва асослари бор. Ўзбек шевалари фонетикасининг илмий асосда ўрганилишини Е.Д.Поливанов, Ғ.О.Юнусов, А.К.Боровков, В.В.Решетовлар бошлаб берган анъана ва тенденцияларни Ш.Шоабдурахмонов, Ф.Абдуллаев, Х. Донёров, С.Иброхимов, А.Ишаев, А.Алиев, Н.Ражабов, Ш.Носиров, С.Отамирзаева, Ҳ.Узоқов, С.Туляков ва бошқа олимлар давом эттирдилар.

Ўзбек диалектологияси соҳасида шевалар фонетикасига бағишланган илмий тадқиқот ишларининг кўлами ортиб борди. Жумладан, А.Ишаевнинг Манғит шеваси фонетикасига бағишланган изланишларида²⁷

²⁵ Решетов В. В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1966, – №1. – Б. 3-14; Решетов В.В. К вопросу о термине “курама” и кураминцах. – Бюллетень АН Уз ССР. – Ташкент, 1945. – №5; Классификация узбекских говоров Ангренской долины. – Бюллетень АН Уз ССР. – Ташкент, 1946. – №7;

²⁶ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек шевалари, улар ҳақида умумий маълумот // Ўзбек халқ шевалар дугати. – Тошкент, 1971; Абдуллаев Ф.А. Фонетика Хорезмских говоров. –Ташкент, 1967; Гулямов Я. Г. Морфология ташкентского говора: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – М., 1954; Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркет шеваси. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. I. – Тошкент, 1957; Донёров Х. Восточно-кыпчакский (джекаюшце) говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка. Автореф. дис. ...докт. фил. науки. – Ташкент, 1977; Алиев А.Ю. Уйчинский говор узбекского языка: Автореф. дисс. ...канд. фил. наук. –Ташкент, 1960; Наманганская группа говоров узбекского языка: Автореф. дисс. ...докт. фил. наук. –Ташкент, 1975; Мухаммаджонов Қ. Жанубий Козогистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан. – 1981; Иброхимов Й. Жанубий оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи: Фил. фанл. докт. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2000.

²⁷ Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990; Манғит шевасида ассимиляция ва диссимиляция // Тил ва адабиёт масалалари, 1959. – №3. – Б. 52.; Манғит шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. – Тошкент: Фан, 1961. – 465 б.

Мангит шевасининг ўзига хос хусусиятлари, фонема ва товушлари, товуш ўзгариш ҳодисалари ва бўғинлари ҳақида батафсил маълумот берилган.

Ф.Абдуллаевнинг ўзбек шевалари фонетикасига бағишланган диалект-тологик изланишлари²⁸ ўзининг салмоғи, илмий киммати билан аҳамиятли. Унинг ўзбек шевалари нутк товушлари ва уларнинг ўзгаришлари, сўз урғуси хусусида чиқарган асосли илмий-назарий фикрлари ва хулосалари шева фонетикасини ўрганиш борсида бурилиш ясади.

С.Отамирзаеванинг Наманган шеваси фонетикасига бағишланган монографиясида²⁹ Наманган шаҳар шевасининг фонетик структураси экспериментал таҳлиллар асосида ўрганилиб, унинг бошқа ўзбек шеваларидан фарқли, ўзигагина хос белгилари аниқланган.

Булардан ташқари, А.Турғуновнинг ўзбек тили Балиқчи гуруҳ шеваларининг фонетик структураси, Ҳ.Ҳамроевнинг ўзбек тили Қашқадарё шеваларининг асосий фонетик хусусиятлари, Д.Абдуллаеванинг ўзбек тили Ошоба шевасининг фонетик хусусиятлари мавзуларидаги тадқиқотларида ҳам ўзбек шеваларининг фонетик структураси, фонетик ҳодисаларга оид жараёнлар, фонетик қонуниятлар диалектал таҳлил қилинган³⁰.

Кейинги пайтларда ўзбек диалектологияси ўзбек тилшунослигининг анча мукамал тармоғи сифатида шаклланган бўлишига қарамай, соҳа бўйича амалга ошириладиган илмий изланишлар кўлами сустрлашиб кетди.

Барча ўзбек шевалари ва уларнинг лисоний хусусиятлари лингвистик география, ареал тилшунослик нуктаи назаридан таҳлилга тортилган деб бўлмайдди. Айниқса, Ўзбекистоннинг марказий ва аҳолиси зич йирик

²⁸ Абдуллаев Ф. А. Фонетика. – Тошкент: Фан, 1967; Фонетика Хоразмских говоров. – Тошкент, 1967; Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961; Хоразм шевалари таснифи масаласи. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. – Тошкент: Фан, 1961.

²⁹ Отамирзаева С. Звуковой состав Наманганского говора узбекского языка. – Тошкент, 1963; Экспериментально-фонетическое исследование Наманганского говора узбекского языка. – Тошкент, 1974.

³⁰ Турғунов А. Фонетическая структура балыкчинской группы говоров узбекского языка: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Тошкент, 1969; Ҳамраев Х. Основные фонетические особенности Кашкардарьинских говоров узбекского языка. – Тошкент, 1973; Абдуллаева Д. Ўзбек тили Ошоба шевасининг фонетик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 1999.

...ларидан узоқ жойлашган аҳоли шеваларини ареал ўрганилиши ҳали ўз якунини топмаган. Диалектал фактларни ўрганиш халқимиз миллий вакил-ларнинг этник, ментал, маънавий ва маданий хусусиятларини аниқлаш имконини беради. Зеро, тил миллатнинг бебаҳо кадрияти, Биринчи Президентимиз таъкидлаб ўтганидек: “тилда миллат руҳи яшайди”.

Аниқки, халқ шевалари адабий тилининг ёзма ёдгорликларига нисбатан ҳам қадимийроқ тарихий манбадир. Бизгача етиб келган ёзма ёдгорликларда учрамайдиган тил фактлари шеваларда сақланиб қолган. Шунинг учун шева материалларини тадқиқ этиш тилнинг онтологик табиатини очиб бериш имконини беради.

2-фасл. Наманган вилояти шевалари ареали ва уларнинг ўрганилиши

Ўзбек шеваларини ўрганишда шеваларга хос хусусиятларни биргина тавсифий жиҳатдан эмас, балки аниқ тарихий-этимологик, туркий ва бошқа тилларнинг фактик элементлари асосида қиёсан тадқиқ қилиниши ва шу нуктаи назардан баҳоланиши кўплаб тарихий-лингвистик, диалектологик, лингвогеографик, ареалогик ва ҳозирги адабий тилдаги назарий ва амалий муаммоларнинг ечимини топишда ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикаси Наманган вилояти Чуст, Косонсой, Наманган шаҳарлари ҳамда ўнга: Учкўрғон, Уйчи, Норин, Янгиқўрғон, Чортоқ, Наманган, Тўрақўрғон, Мингбулоқ, Чуст, Поп тумани каби ички маъмурий ҳудудлардан ташкил топган бўлиб, ареалда турли тиллар ҳамда ўзбек тилининг қарлук ва қипчоқ лаҳжаларида сўзлашувчи 2603012 нафар аҳоли истиқомат қилади.^{*} (*Иловалар: 1- чизмага қаранг*).

Вилоят шевалари ва уларнинг ўзига хос фонетик, лексик ва грамматик хусусиятларини ўрганишга қаратилган бир қатор тадқиқотларнинг мавжуд бўлишига қарамай, унинг барча ҳудудий шевалари

^{*} Наманган вилояти статистика бошқармасининг 2018 йил 2-март № 01/2-01-08-321-сонли маълумотномаси.

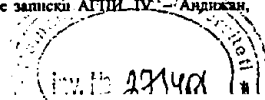
лингвистик жиҳатдан таҳлилга тортилмаган, ҳали ўрганилиши зарур бўлган муаммолар мавжуд.

Ўзбек тилшунослигидаги Наманган шевалари тадқиқига бағишланган ишларда, асосан, Наманган шаҳар ва Уйчи тумани шевасининг лингвистик хусусиятлари кенгрок ўрганилган³¹. Шу билан бирга, Наманган вилоятининг Чортоқ, Поп, Учқўрғон ва Наманган тумани шевалари ҳам қисман тадқиқот объекти бўлган. Вилоятнинг бошқа шева ареаллари батафсил ўрганилмаганлиги учун улар ҳақида фикрлар кам.

Вилоятнинг маъмурий маркази Наманган шаҳар шевасининг ўзига хос шаклланиш жараёнларида нафақат туркий, балки форс-тожик тилининг фонетик, лексик ва грамматик белгилари муҳим роль ўйнаган. Шу жиҳатлари билан бошқа ўзбек шеваларидан фарқ қилувчи Наманган шаҳар шевасининг ўзига хос лисоний хусусиятларини Е.Д.Поливанов, А.К.Боровков, В.В.Решетов, Ғ.О.Юнусов каби олимлар ўргандилар, таснифладилар ва таҳлил қилдилар. Натижада шеванинг лингвистик хусусиятлари ҳақида асосли тўхтамларга келинди.

Маҳаллий тилнинг туркий ва туркий бўлмаган тил унсурлари, типологик ва ареал-лингвистик методлар орқали, этногенезисининг

³¹ Алиев А.Ю. Ўзбек тили Уйчи шевасининг баъзи лексик ва морфологик хусусиятлари ҳақида. Ученые записки НамГПИ, вып. 2. – Наманган, 1957; Ўзбек тили Уйчи шевасининг фонетик хусусиятлари. Ученые записки НамГПИ, вып. 3. – Наманган, 1957; Уйчинский говор узбекского языка. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Ташкент, 1960; Наманган диалекти лексикасидан кузатишлар. Ученые записки НамГПИ, вып. V. – Наманган, 1964; Қилич шеваси ҳақида. Ученые записки НамГПИ, вып. V. – Наманган, 1964; Наманган диалекти лексикасидан кузатишлар. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент, 1966; Наманган группа шевалари // Ўзбек тили ва адабиёти. – № 5. – Тошкент, 1969; Наманган шеваларининг айрим синтактик хусусиятлари, ТошДУ илмий тўплами. 427-чиқиши. – Тошкент, 1972; Ўзбек диалектологиясидан материаллар. (Наманган шевалари). – Тошкент, 1974; Наманганская группа говоров узбекского языка: Автореф. дисс. ... докт. фил. наук. – Ташкент, 1975; Атампрзаева С. Кнаклатность и умлаутиность Наманганского говора узбекского языка. Научные работы и сообщения АН Узб. Кн. № 4. – Ташкент, 1961; Звуковой состав Наманганского говора узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Л., 1963; Наманган шевасидаги аспирация ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – № 4, 1961; Наманган шевасидаги назализация ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – № 3, 1962; Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1974. Тулаков С. Наманган шаҳар шевасида эгалик ва келишик қўшимчалари. Адабиётшунослик ва тилшуносликка оид тадқиқотлар. – Тошкент, 1962; Наманган шаҳар шевасининг баъзи морфологик хусусиятлари ҳақида. Ученые записки НамГПИ, вып. V. – Наманган, 1964; Наманган шаҳар шевасидаги равишларнинг баъзи хусусиятларига доир. Адабиёт ва тилшуносликка оид тадқиқотлар. – Тошкент, 1965; Наманган шаҳар шевасида феълларнинг тусланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1965. – № 2; Морфологические особенности наманганского говора: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Ташкент, 1965; Наманган шаҳар лексикасидан материаллар. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент, 1966; Шарипов О. Поп шевасининг морфологияси. Ученые записки АГПИ. IV. – Андижан, 1957.

мануалари илмий-фактик материалларга асосланиб, уларга таянган ҳолда ўрганилиши натижасида шева ҳақидаги мавхум ва ноаниқ ҳолатлар ойдинлашди³².

Наманган шаҳар шевасининг фонетик ва морфологик хусусиятлари С.Отамирзаева ва С.Туляковлар номзодлик диссертацияларида³³ тадқиқ этилган. Уйчи шевасининг лисоний хусусиятларини А.Ю.Алиев ўрганди.

А.Ю.Алиев докторлик диссертациясида³⁴ вилоят шеваларининг фонетик, лексик ва морфологик жиҳатларига умумий тавсиф берган ҳолда, Наманган шаҳар ҳудуди ва унга яқин жойларда яшовчи аҳоли шеваларини батафсил ёритишга ҳаракат қилган. Ҳ.Шарипов номзодлик ишининг³⁵ айрим ўрин-ларида Қирғизистон жанубига қўшни бўлган Янгиқўрғон туманининг баъзи кишлоқ шевалари ҳақида қисман маълумотлар мавжуд.

Жануби-ғарбий Наманган ҳудуд шеваларига доир айрим масалалардаги батафсил аниқланмаган, тўлиқ ёритилмаган қисқа маълумотларни диалектолог олимлармиз А.Ю.Алиев³⁶, С.Туляков³⁷ О.Шарипов³⁸ ишларида учра-тиш мумкин.

Шуни таъкидлаш лозимки, Наманган вилоятидаги диалектлар ҳақидаги илк маълумотлар В.Наливкин ва М.Наливкиналар томонидан

³² Поливанов Е.Д. Материалы по грамматике узбекского языка. 1. Введение. – Ташкент, 1935; Узбекская диалектология и узбекский литературный язык (к современной стадии узбекского языкового строительства). – Ташкент, 1933. – С. 20-21; Буровков А.К. К характеристике узбекских "умлаутный" или "уйгуризованных" говоров. Сб. Белек (С.Е. Малову). – Фрунзе, 1946. – С.29-30; Узбекские говоры Наманганской области. – Ташкент, 1963; Решетов В.В. Узбек тилининг карлук-чигил-уйгур лажаси // Узбек тили ва адабиёти масалалари. – № 5. 1960. – Б. 44; О наманганском говоре узбекского языка. Сб. Академику В.А.Гордлевскому. – М., 1953. – С. 216; Юнусов Ф.О. Узбек лажаларининг таснифида бир таъриба. – Тошкент: Ўқув-ўздавнашр, 1936. – Б.36.

³³ Отамирзаева С. Звуковой состав Наманганского говора узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Л., 1963; Туляков С. Морфологические особенности наманганского говора: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Ташкент, 1965.

³⁴ Алиев А.Ю. Уйчинский говор узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Ташкент, 1960; Наманганская группа говоров узбекского языка: Автореф. дисс. ...докт. фил. наук. – Тошкент, 1975; О наманганском диалекте (классиф. наманганского диалекта). Сб. Вопросы узбекского языка и литературы. – Тошкент: Фан, 1968; Из фонетики наманганских говоров // Узбек тили ва адабиёти. – №1. – 1974.

³⁵ Шарипов Х. Жанубий Киргизистон ўзбек шевалари: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Тошкент, 1967.

³⁶ А.Ю.Алиев Наманган диалекти лексикасидан кузатишлар. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент, 1966.

³⁷ С. Туляков. Морфологические особенности наманганского говора: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Тошкент, 1965; Наманган шаҳар лексикасидан материаллар. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент, 1966.

³⁸ Шарипов О. Поп шевасининг морфологияси. Уче ные записки АГПИ. IV – Анджиан, 1957.

яратилган луғатда қайд этилган³⁹. Бу луғат ўзбек диалектологияси соҳасида, хусусан, Наманган шеваси бўйича қилинган биринчи иш бўлгани учун аҳамиятлидир. А.Алиев ва С.Туляковларнинг таъкидлашича, Наливкинлар луғатида шева хусусиятлари аниқ транскрипция белгилари билан берилмаганлиги учун Наманган шевасига хос ўринларни ажратиб олиш қийин⁴⁰. Ишга ўша давр нуктаи назари билан ёндашиш ўринлидир.

Швед туркшуноси Гуннар Яррингнинг Наманган диалектига кирувчи Қилич шевасига бағишланган инглиз тилидаги китобчаси (*Jarring G. The Uzbek Dialect of Qilich. (Ўзбек тилининг Қилич шеваси) Leipzig, 1937*) чоп этилади. Ишда, тилшуносларнинг эътирофича, ҳозирги Чуст туманига қарашли Қилич (ҳозирги Узун қишлоғи) шевасининг айрим фонетик, морфологик ва лексик хусусият-ларининг тасвирий баёни келтирилган⁴¹.

“Гуннар Ярринг Ўзбекистонда, жумладан, унинг атрофидаги жойларда, Наманган шаҳрида бўлган эмас, – дейди А.Ю.Алиев. – Матнлар, муаллиф маълумотига кўра, Қилич қишлоғидан Афғонистонга қочиб ўтган бир мулланинг ўғли Аҳмаджон деган кишидан ёзиб олинган. Гуннар Ярринг ана шу кишидан ёзиб олган шева материалларига асосланиб, 1937 йилда “Ўзбек тилининг Қилич шеваси” китобчасини нашр қилдирган. Китобда сўз бошидан ташқари, ўзбек шевалари хусусиятларини кўрсатувчи бўлимлар билан бирга шевага хос матнлар ҳам берилган”. А.Ю.Алиевнинг ёзишича, Г.Ярринг шева вакилидан ёзиб олган “Билагузук” кўшиғи ва “Уч ёлғондан қирқ ёлғон” эртагига таяниб, ўз изланишларига хулоса ясаган.

Маълумки, ўзбек тили кўп шевалидир. Айниқса, Наманган шаҳар шеваси бошқа ўзбек шеваларидан ўзига хос лисоний жиҳатлари билан тубдан фарқ қилади. Наманган шаҳар диалекти ҳақида айрим фонетик,

³⁹ Наливкин В., Наливкина М. Русско-сартовский и сартовско-русская словарь общеупотребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда. – Казань, 1884.

⁴⁰ Алиев А.Ю. Наманган диалекти ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент: Фан. 1967. – Б. 37-45; Туляков С. Морфологические особенности Наманганского говора узбекского языка: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – 1965. – С. 6.

⁴¹ Алиев А.Ю. Наманганская группа говоров узбекского языка: Автореф. дис. ...докт. фил. наук. – Ташкент, 1975. – С.8.

лексик ва грамматик белгилар, айниқса, жаҳон тилларида кам кузатиладиган ҳолатлар, “тилми бу ёки шевами?”⁴² каби саволлар қўйилиши сабабли шева тилшуносларни кизиктириб қолди ва уни жиддий ўрганишга киришилди. Натижада Наманган шеваси бўйича бир қатор илмий изланишлар ва тадқиқотлар амалга оширилди.

Профессор А.К.Боровков “умлаутли” ёки “уйғурлашган” шевалар таснифига доир” мақоласида Наманган, Уйчи, Чортоқ, Короскон, Учқўрғон, Қайқи каби шевалардаги умлаут ҳодисасининг вужудга келиш сабабларини мисоллар билан изоҳлаган. Бундан ташқари, Уйчи қишлоғи вакилларида ёзиб олган бир неча мақолларни илова қилган⁴³.

Профессор А.К.Боровков 1944 йилда амалга оширилган диалектологик экспедиция даврида тўпланган материаллари асосида “Наманган вилоятидаги ўзбек шевалари” номли мақоласини ёзади. Унда Наманган вилоятининг бир қатор ҳудудларидаги ўзбек шеваларининг айрим фонетик, морфологик ва лексик хусусиятларини кўрсатиб берган. Мақолада Наманган гуруҳ шеваларининг тарихий генезиси, уларнинг таснифи масалалари ёритилган бўлиб, шева ҳақида кенгрок тасаввур ҳосил қилиш учун жуда аҳамиятлидир⁴⁴.

Профессор В.В.Решетов “Ўзбек тилининг Наманган шеваси ҳақида” мақоласида Наманган шаҳар шевасининг тарихий шаклланиши, унинг фонетик ва морфологик хусусиятларини биринчилардан бўлиб батафсил илмий асослаб беришга ҳаракат қилди⁴⁵.

Шундай қилиб, илмизлари узоқ ўтмишга, турли этногенезисга эга бўлган Наманган вилояти шевалари бир қатор тилшуносларнинг диққатини тортди. Уларнинг ўзбек шеваларни ўрганиш борасидаги

⁴² Наливкин В., Наливкина М. Русско-сартовский и сартовско-русская словарь общеупотребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда. – Казань, 1884. – С. 6.

⁴³ Боровков А.К. К характеристике узбекских “умлаутных” или “уйғуризованных” говоров // Белек – Малову. – Фрунзе, 1946. – С. 29-31; Вопросы классификации узбекских говоров // Изв. АН УзССР. – 1953, – № 5. – С. 58-74.

⁴⁴ Боровков А.К. Узбекские говоры Наманганской области. Научные труды ТашГУ. Языкознание. Вып. 211. – Ташкент, 1963. – С.3-39.

⁴⁵ Решетов В.В. О наманганском говоре узбекского языка. Сб. Академику В.А.Гордлевскому. – М., 1953. – С. 216.

изланишлари ўзбек диалекто-логиясининг шаклланиши ва ривожланишида муҳим манба бўлиб хизмат қилган ва ҳозирда бу жараён аста-секинлик билан давом этмоқда.

Ўзбек тили Наманган шеваларининг ўрганилишига доир илмий-амалий тадқиқотларни ўрганиш, шеванинг таснифи масалаларидан келиб чиққан хулосаларга қуйидагича муносабат билдириш мумкин:

1. Профессор А.К.Боровков таснифи Наманган вилоятидаги барча ўзбек шеваларини тўлалитгича қамраб олмаган. Шунга қарамай, таснифда кўрсатилган айрим шеваларга, айниқса, Наманган шаҳар, унга яқин жойлашган ҳудуд шеваларини алоҳида гуруҳ шеваларидаги “умлаутлашган” шевалар таркибга киритган⁴⁶. Бироқ олим мазкур шева хусусиятларига асосланиб, вилоятнинг барча ҳудуд шеваларини “умлаутлашган” шевалар тоифасига киритганлигига қўшила олмаймиз. Чунки вилоятнинг аксарият шевалари қипчоқ лаҳжасига мансубдир. Бизнингча, олимнинг илмий экспедицияси суронли уруш даврларига тўғри келганлиги, вилоят марказидан олисдаги аҳоли яшаш манзилларига етиб бориш имконияти чегараланганлигида бўлса керак, деган фикрга келдик. Бу борада олимнинг илмий жасорати ва фаолияти эътирофга лойик.

2. Профессор Е.Д.Поливанов ҳам ўзбек шевалари таснифида, Наманган диалектига кирувчи Наманган шаҳар ва унга яқин жойлашган Чортоқ, Уйчи ҳамда Шаханд (Тўрақўрғон туманидаги қишлоқ) аҳоли пунктлари шеваларини, эронлашган шеваларнинг уйғурлашган ёки умлаутли 4-а типига киритган⁴⁷. Олимнинг Наманган шаҳри, Чортоқ, Уйчи туманлари шеваларини эронлашган тип шевалар гуруҳига кириши ҳақидаги фикрларига қўшилиш мумкин. Лекин қипчоқ лаҳжасининг типик

⁴⁶ Боровков А.К. Вопросы классификации узбекских говоров // Изв. АНУз ССР. – № 5. – 1953. – С. 58-74; К характеристике узбекских “умлаутных” или “уйғуризованных” говоров // Белек – Малаву. – Фрунзе, 1946. – С. 29-31; По поводу теории “иранизации” узбекского языка. Извест. АН Узб. – № 8. 1955. – С. 79-92.

⁴⁷ Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент: Узгосиздат, 1933; Материалы по грамматике узбекск. языка. I Введение. – Ташкент, 1935. – С. 34-48; Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Б. 30-40. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – Б. 23.

вакиллари истикомат қилувчи йирик Шаҳанд кишлоғи шевасининг бу типга киритилиши мунозаралидир. Чунки бу энг қадимий аҳоли пунктида азалдан “й”ловчи ва “ж”ловчи кипчок уруғлари (сарой, олчин, котогон, қурама каби) яшаб келадилар.

3. Профессор Ғози Олим эса фақат Наманган шаҳар шевасини назарда тутиб, бутун Наманган вилоятидаги шеваларни Туркбарлос лаҳжасига киритади. Бу тасниф ҳам Наманган вилояти диалектларини тўла қамраб ололмайди⁴⁸. Унинг ишларида ЖҒН шевалари ҳақида маълумотлар камроқ учрайди. Маълумки, ўзбек шеваларининг аксариятида туркбарлос шевалари унсурлари мавжуд.

4. Профессор В.В.Решетов Наманган диалектига кирувчи шеваларни санаб қўя қолмай, уларнинг бошқа туркий тиллар ва ўзбек шеваларидаги тутган ўринни, лингвистик хусусиятларини тарихий қислаб, тўлақонлироқ таҳлил қилиб берган⁴⁹. Наманган шаҳри, Янгикўрғон туман маркази, Уйчи, Чортоқ туманлари шеваларини қарлук лаҳжасининг умлаутлашган шевалар гуруҳига киритиб, асосли таснифлаган. Наманган вилоятининг бошқа диалектал ареаллари ҳақидаги фикрларини шевалардаги лисоний унсурлар асосида умумлаштириб, мисоллар орқали қарлук ёки кипчок тип лаҳжаларга ажратиш мумкинлиги ҳақида асосли, тарихий фактлар асосида тавсифлаган.

Тўғри, Наманган вилоятининг кўплаб диалектал ареаллари, хусусан, жануби-ғарбий кипчок шевалари, уларнинг ўзига хос лисоний жиҳатлари олимларимизнинг юқорида тилга олинган илмий изланишларида, тилга олинмаган. Бирок, бугунги кунда бу ҳудудда истикомат қилаётган 439368 нафар аҳоли (*Иловалар: жадвал ва 3-қизмага қаранг*) ўзининг турли ранг ва жилосига эга бўлган ўзбек жонли тили – шеваларида ўзаро алоқа қиладилар. Диалектал ареалнинг асосий ахамиятга эга ўрни шундаки, улар

⁴⁸ Юнусов Ғ.О. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба. – Тошкент: Ўқув-ўздавнашр, 1936. – Б. 21.

⁴⁹ Решетов В.В. О наманганском говоре узбекского языка. Сб. Академику В.А.Гордлевскому. – М., 1953. – С. 216. Решетов В.В., Шабдуррахмонов Ш. Узбек диалектологиси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Б. 30-40.

Ўз шеваларида энг қадимги туркий тил унсурларини сақлаб келмоқда, бироқ Наманган вилоятининг жануби-ғарбий диалектал ареали эндиликда монографик тадқиқ объектига айланмоқда.

Жануби-ғарбий Наманган шевалари грамматик қурилиши, луғавий сатҳи, товушлар тизими ўзига хос жиҳатларга эгаки, уларни илмий жиҳатдан мукамал ва аниқ ҳолатда ўрганиш тилшунослар олдига катта вазифалар юклаши шубҳасиз.

3-фасл. Жануби-ғарбий Наманган шеваларининг этнолисоний белгилари

Жануби-ғарбий Наманган ҳудудидаги туб аҳоли шева белгиларига кўра ҳозирги ўзбекларнинг қадимги икки йирик этник гуруҳи қарлук ва кипчоқ лаҳжасига мансуб. Бундан ташқари, бу диалектал ареалда тожик, уйғур, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ, рус, татар каби миллатларга мансуб аҳоли вакиллари ҳам истиқомат қилади.

Тарихдан аёнки, ўзбек, тожик, уйғур, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ ва туркман каби халқларнинг аجدодлари Марказий Осиё ҳудудида асрлар давомида ёнма-ён, аралаш яшаб келган. Дарҳақиқат, ҳар қандай этник ва этномаданий алоқалар, аввало, тилда ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам муайян этноснинг тилида юз бераётган ўзгаришлар этнолингвистик жараёнлар сифатида талқин қилинади. Зеро, этнолингвистик жараёнлар тиллараро муносабатлар, алоқалар ва турли мустақил тилларни ўзаро бир-бирига таъсир этиши каби жиҳатларини ҳам қамраб олади. Жануби-ғарбий Наманган шеваларининг этногенезидаги ана шу жараён турли қардош ва ноқардош тил вакилларининг бир-бирлари билан қадимдан иқтисодий ва маданий алоқада бўлганликларининг амалий натижасидир.

ЖҒН ҳудудида яшовчи аҳоли тарихини қадимги Мунчоқтепа (Поп тумани), Ахсикент (Тўрақўрғон тумани) маданияти тарихидан ажратиб қараш асло мумкин эмас. Фарғона водийси қадим-қадимдан маданият

марказларидан, барча соҳаларда цивилизация ўчоқларидан бўлганлиги тарихий манба ва илмий асосланган фикрлардан маълум⁵⁰.

Жануби-ғарбий Наманган шевалар гуруҳи Наманган вилоятининг Наманган, Тўрақўрғон, Мингбулок, Поп туманлари таркибида жойлашган йирик ва кичик 140 тага яқин шаҳарча ва қишлоқларни ўз ичига олади.

ЖҒН ҳудуди майдон жиҳатдан вилоятнинг энг катта қисмидир. Диалектал ареалдаги Наманган ва Тўрақўрғон туманлари таркибидаги қишлоқларда аҳолининг зичлик даражаси анча юқори бўлса, Мингбулок ва Поп тумани ареалидаги мавжуд қишлоқларда аҳолининг зичлик кўрсаткичи вилоятнинг бошқа туманларига нисбатан анча паст.

Шимол томондан Тўрақўрғон туманидаги Шимолий Фарғона каналигача, ғарбдан Фарғона вилояти Бувайда тумани ва Поп тумани, шарқдан Наманган шаҳри, жануб томондан Андижон вилоятининг Улуғнор ва Қорақалпоқ чўллари (Марказий Фарғона чўллари), жануби-ғарбий томондан Фарғона вилоятининг Бувайда туманигача бўлган ораликда жойлашган майдонлар Наманган вилоятининг жануби-ғарбий қисмини ташкил этади. Биз мазкур ҳудудни жануби-ғарбий Наманган диалектал ареали деб белгиладик (Иловалар: 2,8-қизмага қаранг).

ЖҒН диалектал ареалига, Наманган шаҳрига нисбатан жойлашувига қараб, Наманган туманининг Ғалча, Неъматжон, Урганжи, Қоракўл, Тўсар, Олаҳамак, Ўлмас, Катта ўлмас, Элатан, Шишаки, Қоратепа, Қиёт, Курмак, Миришкор, Хонобод, Кичик Тошбулок, Катта Тошбулок, Хўжақишлоқ, Муллақудунг, Тепакўрғон, Қирғизқўрғон, Окбулок, Юқори Гулдиров, Паст Гулдиров, Бешкапа қишлоқлари; Тўрақўрғон туманининг Октош қишлоғи

⁵⁰ Кошгарий Маҳмуд. Девону лугат-ит турк. I том. – Тошкент, 1960-1963; Девону лугат-ит турк. Индекс – лугат. – Тошкент: Фан, 1967. Гумилев. Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007; Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001; Қарлук қабиласи ва унинг тили ҳақида айрим мулоҳазалар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. – № 4. – Тошкент, 1962. – Б. 48; Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари) – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005; Иногамов Ш.Н. Этнический состав населения этнографическая Ферганской долины в границах Уз ССР: Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Ташкент, 1955.

ва Шимолий Фарғона каналининг жануби-ғарбида жойлашган Кичик курама, Катта курама, Сарой, Катагон, Дукарт, Олчин, Калвак, Мозори кўхна, Бураматут, Бордимқўл, Хўжанд, Ахси, Гулкишлоқ, Шаханд кишлоқлари; Мингбулоқ туманининг барча шаҳарча ва кишлоқлари: Чордона, Довдук, Терак, Ингичка, Қўшкишлоқ, Шўрсув, Дўмса, Қораёнтоқ, Этак, Ўзгариш, Толли овул, Оққум, Баланд Гуртепа, Гуртепа, Ўртақишлоқ, Мулкобод, Узунтепа, Қайрағочовул, Қумқишлоқ, Дамқўл, Уйчи, Мадёровул, Жомошов, Янги шаҳар, Қирқчек, Момохон, Қолғондарё, Дехқонобод, Мехнатобод, Яккатол, Қўғалиқўл, Мазгил, Тегирмон, Авангард, Кимбой, Жийдақишлоқ, Гулистон, Найман, Қора шаҳар, Қозоқовул, Охунбобо, Аччиққўл, Уйурчи дамқўл, Янгобод, Эски Гулбоғ, Янги Гулбоғ, Толлик, Бешсерка, Алами, Гулбоғ; Поп туманининг Қорақалпоқ, Яккатут, Ҳовузак, Канополи, Чиганок, Найман, Мирзаорол, Кичик Мирзаорол, Майдамиллат, Ботирбўтка, Тўққизуй, Учуйли, Бешсари, Қазноқ, Кенагас, Қўштепа, Тўда, Ғурумсарой, Янгичек, Тикарик, Тепакўрғон, Қирчин, Пунгон, Янгиер, Навбахор, Қизилчорва, Марғизор, Пахтақайнар, Янгобод, Уйғур, Санг, Чортоқ, Шомозор, Олиш кишлоқлари қиради. *(Иловалар: 3- чизмага қаранг)*

Ўзбек халқи ва ўзбек миллий тилининг шаклланишида кўпгина этник гуруҳларнинг иштирок этгани маълум. Ўзбек миллати ўз этник таркибининг серқирра ва мураккаблилиги билан бошқа туркий халқлардан ажралиб туради. Бу ҳол ўзбек тилининг кўп шеваги тил бўлишига ҳам асос бўлган⁵¹.

Худудда қадимдан туркий уруғлардан қорақалпоқ, урганжи, элатан, ўлмас, катта ўлмас, киёт, курама, сарой, катагон, олчин, қораёнтоқ, мадёр (монжор), момохон, найман, козоқ, бешсерка (Мингбулоқ т.), бешсари (Поп т.), кенагас, тўда, қирчин, уйғур, керайит қабиларнинг истикомат

⁵¹ Эргашев А.А. Андижон вилояти этнотопонимларининг арсал-ономастик тадқиқи. Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2012.–Б.3; Мархаев К.Ш.Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи. Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2008.–Б. 13.

килгани кишлоқ номларида, яъни этнопонимлардан ҳам яққол кўриниб туради.

Муайян бир ҳудудда кечаётган этнослараро тил муносабатларнинг ривожланиш даражаси ва кўлами кўп жиҳатдан мазкур ҳудуд аҳолисининг этник таркибига боғлиқ бўлади. Маълумки, турли этник жамоалар орасидаги ўзаро этник муносабатлар этносларнинг аралаш ёки ёнма ён яшайдиган ҳудудларда кизгин кечади⁵². Жануби-ғарбий Наманган диалектал ареали ҳам қадимдан айнан шундай этномулоқот ҳудуди ҳисобланади.

Қадимдан ЖҒН ҳудуди аҳолисининг асосий қисмини ўзбеклар, тожиклар ва қирғизлар ташкил қилган. Бундан ташқари, ушбу диалектал ареалда тарихнинг турли босқичларида кўчиб келиб, ўрнашиб қолган кўплаб турли этнос вакилларининг⁵³ авлодлари ҳам истиқомат қиладилар.

Ўзбек тарихчи олимларимизнинг, хусусан, профессор У. Абдуллаевнинг Фарғона водийсидаги этнослараро жараёнлар ҳақидаги фикрларига асосан, жануби-ғарбий Наманган диалектал ареали уч этник қатламнинг ўзаро биргаликдаги ҳаёт тарзи, кундалик мулоқот ва алоқа-аралашуви маҳсули – ҳосиласи сифатида куйидаги мураккаб этножараёнлар, аниқроғи, этнолингвистик жараёнлар орқали⁵⁴ шаклланган:

1. Этник компонентлари узок этногенетик ассимиляция (коришув) натижасида шаклланган эрон тилли халқлар билан туркий этносли шахар ва кишлоқ аҳолиси. Улар қадимдан ўтрок яшаб, дехқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланиб келган. Уруғ-қабилаларга бўлинмаган. Рус тилидаги адабиётларда аҳолининг бу қатламига нисбатан “сорт” атамаси қўлланган. (“Сорт” атамаси Марказий

⁵² Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 47.

⁵³ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 20 - 40.

⁵⁴ Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материале кипчакского компонента). – Тошкент: Фан, 1974. – С. 109-114-116; Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 10-11.

Осиё минтақасининг бир катор ҳудуд-ларида, хусусан, Фарғона водийсида, Тошкент, Хорзам воҳасида яшаган ўтроқ аҳолига нисбатан кўчманчи ва ярим кўчманчи халқлар томонидан берилган номдир⁵⁵. Ҳозирда ҳам маҳаллий тил вакиллари бир-бирини сорт ва қоролпоқ (қорақалпоқ) тарзида фарқлайди.

2. Илмий адабиётларда “илк қабилалар” деб аталувчи аҳоли вакиллари. Улар Дашти Қипчоқ ўзбеклари кириб келгунига қадар ҳам Марказий Осиёнинг марказий ва турли ҳудудларида, жумладан, Фарғона водийсида яшаб келган турк ва турк-мўғул қабилаларининг авлодлари вакиллари ҳисобланади. Ушбу этник қатламга мансуб қарлук, яғма, чигил, ашпар, чоғрак, қовчин, жалоир, барлос, найман, хитой, қора хитой, бахрин, тоғай, балиқчи, арғин қабилалар Фарғона водийсида нисбатан кўпчилиқни ташкил қилган. XIX-XX аср бошларида мазкур қабилалар умумий бир ном, яъни “турк” этноними билан аталган⁵⁶.

3. Кейинги даврларда Фарғона водийсига кўчиб келган Дашти Қипчоқ қабилалари вакиллари қипчоқ ва қорақалпоқ уруғлари, чунончи, қирқ, кенегас, чиял (чаяли), қатоғон, сарой, ўлмас, қурама, манғит, қозоқ, урганжи, элатан, ўлмас, қатта ўлмас, қиёт, қурама, сарой, қатағон, олчин, қораёнтоқ, мадёр (монжор), момохон, найман, қозоқ, бешсерка, бешсари, кенагас, тўда, қирчин, уйғур, қерайит (бугунги қунда Мингбулоқ тумани Гуртепа қишлоғида Қерайит маҳалласи маҳалласи бор. Уларнинг қабристонини “Ғариблар қабристонини” деб аталади) ва бошқалар ўзбек халқи, қолаверса, ўзбек халқининг ажралмас қисми бўлган ЖҒН ҳудуди аҳолисининг шаклла-нишидаги учинчи йирик этник қатлам ҳисобланади.

Тилшунос олим Худойберди Донёров ҳаққоний таъкидланганидек:

⁵⁵ Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.

⁵⁶ Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Тошкент: Фан, 1974. – С. 109-114-116; Некоторые вопросы этнической динамики и этнических связей узбеков в XIV – XVII вв. // Материалы к этнической истории населения Средней Азии. – Т. 1986. – С. 83-93. Випников В.Р. Современное расселение народов и этнографических групп в Ферганской долине // СЭС. 1959. – Т. II. – С. 404-405; Губасва С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX начале XX вв. – Ташкент: Фан, 1983. – С. 71-74.

“Ўзбек миллатининг сон ва таркиб жиҳатидан энг катта компонентини қипчоқ – ўзбеклар ташкил этади. Бу компонентнинг асосий қисми тарихий хронологик нуқтаи назардан ўзбек миллатининг таркибига энг кейин қўшилган, лекин айна вақтда бутун миллат аъзоларининг ягона ва умумий номи бўлиб қолган “Ўзбек” номини ҳам шу компонент олиб келган”⁵⁷.

Сирдарёнинг ўрта оқимида яшаб турган қорақалпоқларнинг катта бир гуруҳи XVIII асрда Фарғона водийсига кўчиб ўтганлиги хусусида илмий манбаларда қайдлар мавжуд. Кўчиб ўтган қорақалпоқларнинг аксарияти водийнинг Сирдарё ва Қорадарё қирғоқларидаги ҳудудларига жойлашган ва Андижондан то Қўқонгача бўлган ҳудудларда ўтроқлаша бориб, ўзларининг қатор қишлоқларини барпо этган⁵⁸.

Тарихчи олим С.С.Губаева ҳам Фарғона водийсида жойлашган бир неча қорақалпоқ қишлоқларини кўрсатиб ўтади. Хусусан, Андижон вилоятида: Дарломон, Найман, Қипчоқ, Соховат, Шеркўрғон, Дўнгсарой, Хўжаобод, Хавос, Бугази (Бобоғози); Наманган вилоятида: Гуртева, (Гуртепа), Бешкапа, Чордара, (Чордона), Қорақалпоқ; Фарғона вилоятида: Тақали, Қипчоқ, Сойбўйи, Қорақалпоқ, Қипчоқ ва бошқалар.

Гарчи, водий қорақалпоқлари Хоразм воҳасида яшовчи қорақалпоқлар каби мураккаб уруғ-қабилавий тузилишга эга бўлмасалар-да, ҳар ҳолда таджикотчилар водий ҳудудидаги қорақалпоқлар ҳам бир неча уруғлардан иборат эканликларини қайд этганлар. Хусусан, Фарғона қорақалпоқларини махсус ўрганган Л.С.Толстова водийда манғит, кенегес, қипчоқ, кўнғирот каби қорақалпоқ уруғлари яшаганликлари, улар ўз ўрнида бир қанча майда қавмларга бўлинганликларини таъкидлайди⁵⁹. Масалан, олим таъкидлаган, шуйит, хитой-қипчоқ, момохон, бессари,

⁵⁷ Донёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.8-9; Абдиев М. Худойберди Донёров // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 115.

⁵⁸ Иноғамов Ш.И. Этнический состав населения этнографическая Ферганской долины в границах УзССР: Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Ташкент, 1955. – С. 78. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959. – С. 27-35-44; Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 40-60.

⁵⁹ Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959. – С. 27-35.

уйручи, найман, кенегес, уругларининг вакиллари хозирда ҳам ЖҒН худудида истикомат қилиб келмоқда. Уларнинг қишлоқлари ҳам ўз уруғлари номи билан аталади.

Тарихчи олим У. Абдуллаев 1909 йилда нашр этилган “Фарғона вилояти аҳоли жойлари рўйхати”да ...чуит (шуйит), уюрчи, ...кенегез, найман... каби қорақалпоқ уруғларининг номи билан аталувчи аҳоли манзилгоҳлари кўрсатиб ўтилганлигини таъкидлайди⁶⁰.

Дарҳақиқат, тил ҳар бир этносни бошқа бир этноздан ажратиб турувчи муҳим ва асосий белгидир. Этнос назариясига кўра ҳам тил этносни белгилаб турувчи асосий белгилардан ҳисобланади. Айни вақтда тил қишилари асосий алоқа воситаси сифатида улар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни белгилувчи, уларни юзага чиқарувчи ҳамда ана шу муносабатлар орқали ривожланувчи ижтимоий табиатга эга ҳодисадир.

Маълумки, этнос шаклланиши жараёнида ҳар бир этносга хос тил тараккий этиб боради. Муайян бир этнос бошқа этнос билан муносабатга киришар экан, аввало, ушбу муносабатлар натижаси уларнинг тилида ўз ифодасини топади.

Жануби-ғарбий Наманган худудида ҳам қадимдан яшаб келган турли этносларга мансуб халқлар ҳақидаги маълумотлардан диалектал ареалнинг ҳар бир гуруҳ шохобчаларида ана шу этник гуруҳларнинг тил унсурлари, этнографик белгилари кўзга ташланади⁶¹.

Шуни такрорлашга тўғри келадики, мазкур халқлар, бир гуруҳ шўро тарихчилари таъкидлаганларидек, фақат эрон тилларида сўзлашувчи халқлардангина иборат бўлмай, уларнинг қатта бир гуруҳи туркий тилнинг

⁶⁰ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этносларро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 67.

⁶¹ Аскарлов А.А. Некоторые вопросы истории становления узбекской государственности // ОН Узб., 1997. – №3. – С.66; Шоиниёзов К. Канг давлати ва канглилар. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.5; Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 92; Ишандаласев Д. Наманган атрофи тожик ва ўзбек шеваларида сўз яшанинг айрим хусусиятлари (тожик ва ўзбек тиллари ўзаро таъсири масаласига доир). Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 1967. – Б. 19; Спришевский В.И. Чустское поселение (к истории Ферганы в эпоху бронзы). Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Ташкент, 1963. – С.21.

турли лаҳжаларида гаплашганлар. Аниқроқ қилиб айтганда, бу ҳудудларда антик ва илк ўрта асрларда туркий тилда сўзлашувчи халқлар ҳам яшаб⁶², улар минтақада кечаётган ижтимоий-иқтисодий ва маданий, жумладан, этнолингвистик жараёнларда фаол иштирок этганлар.

Ўрганилаётган диалектал ҳудуд – жануби-ғарбий Наманган арсаида ҳам этнослараро тил муносабатлари қадим даврларданок бошланган ва бу жараён асоси қуйидаги икки йўналишда ривожланиб борган: биринчи йўналишда тиллараро қоришув (метизация ҳолати) туркий тилнинг турли лаҳжаларида сўзлашувчи уруғ ва қабилалар ичида юз берган бўлса, иккинчисида эса туркий тилли халқлар билан туркий бўлмаган этносларнинг тиллари ўртасида чатишув (гибридизациялашув ҳолати) содир бўлган.

Тарихдан аёнки, милoddан олдинги III асрда Сирдарёнинг ўрта оқимида Қанғ (Қанха) давлати ташкил топган эди. Бу давлат тарихда Канғуй номи билан ҳам маълум. Тадқиқотчилар ушбу давлат аҳолисини этник жиҳатдан бир хил бўлмаганлиги, давлат ҳудудида эрон тилли халқлар (хусусан, сўғдийлар, ассианлар, аслар) билан бирга туркий тилда сўзлашувчи этнослар ҳам яшаганликларини айтиб ўтадилар⁶³. Янги эра арафасида ушбу давлат аҳолиси икки тилда (эрон ва туркий тилларда) сўзлашганлар. Кейинроқ ушбу ҳудудга кўплаб туркий тилли этносларнинг кўчиб келиши натижасида, бу ерда туркий этник қатламнинг мавқеи ортиб борган, оқибатда аҳолининг туркийлашиши кучайган.

Туркий ва туркий бўлмаган этнослар орасидаги тил алоқалари илк ўрта асрларда ҳам кенгайиб борди. Бу даврда минтақанинг бир қатор ҳудудларида аҳоли туркий ва сўғд тилларида сўзлаган. Чунончи, Маҳмуд Кошғарий XI асрда Шарқий Туркистоннинг жанубидаги шаҳарларда

⁶² Абдуллаев У. Фарғона vodiysida этнослараро жараёнлар (XI-X-XI аср бошлари). тарих фанл. докт. ...дисс. – Тошкент, 2006. – Б. 264-285.

⁶³ Гумилев. Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007; Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 678 б.; Шониязов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 178; Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент, Шарқ. 2001. – Б. 114; Абдуллаев У. Фарғона vodiysida этнослараро жараёнлар (XI-X-XI аср бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 183-200.

шунингдек, Чу ва Талас водийсидаги аҳоли турк ва сўғд тилларида гаплашганликлари, аҳоли икки тилли бўлганлари ҳақида хабар беради. Унинг сўзларига кўра X-XI асрларда Шарқий Туркистондаги Баласоғун шаҳрида бир вақтнинг ўзида аҳоли ҳам туркча, ҳам сўғдча сўзлашганлар. Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Туркий тиллар девони” асарида Баласоғундаги сўғдийлар ҳақида гапириб, “Бухоро ва Самарқанддан кўчиб борган сўғдоқлар Боласоғунда жойлашиб қолган ва туркийлашиб кетган” деб ёзган эди⁶⁴.

Турли миллатларнинг бирикувидан таркиб топган ЖҲН аҳолиси учун азалдан икки тиллилик хос бўлган. XIX-XX аср бошларида водий худудида ўзбек-тожик, ўзбек-уйғур, ўзбек-киргиз ва ўзбек-қорақалпоқ икки тиллилик ҳолатлари кузатилади. Натижада юқоридаги икки тиллилик ҳодисаси ва уларнинг тарқалиш кўлами худудда турлича бўлиб, бу ижтимоий ҳодисанинг содир бўлиши этник муҳит билан бевосита боғлиқ бўлган.

4-фасл. Ўзбек шевалари системасида жануби-ғарбий Наманган шеваларининг тугган ўрни

Мустақил Ўзбекистонимизда фан ва маданиятнинг тараққиёти адабий тил мавқеини кундан кунга оширмоқда. Бунинг натижасида маҳаллий тил – шеваларнинг фонетик, лексик ва грамматик таркибида ўзгаришлар, тораишлар содир бўлмоқда. Шунинг учун диалект ва шеваларга хос фонетик-фонологик хусусиятларни қайд қилиш, уларнинг барча лингвистик жиҳатларини чуқур тавсифий-киёсий, киёсий-тарихий, ментал тамойиллар асосида атрофлича ўрганиш, тадқиқ қилиш ҳозирги замон ўзбек тили тараққиёт йўлини ва шу тил эгаси бўлган халқлар тарихи, тили, этнографиясини ўрганишда муҳим назарий ва амалий маълумотлар беради. Зеро, ...одамзод борки, авлод-аждоди кимлигини, насл-насабини, ўзи туғилиб вояга етган қишлоқ, шаҳар, хулласки, Ватанимизнинг

⁶⁴ Кошғарий Маҳмуд. Девону лугат-ит турк. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов). – Тошкент, 1960-1963. – Б. 486.

тарихини билишни истайди⁶⁵. Тил ҳар қандай миллатнинг жонли, тирик тарихидир.

Шеваларни ўрганиш тилшуносларга тил юрагининг қандай уришини ўз қулоқлари билан эшитишга имкон беради (Г. Остгов, К. Брутман), деган фикрни билдирган олимлар жуда ҳам ҳақлидирлар. Чунки шевашунос бевосита халқ орасида юриб, у билан бирга нафас олиб, ўз имконияти, иқтидори ва куч-қудратини ишга солиб,... халқ оғзидан шевага хос сўзларни ёзиб олиб, унга сайқал бериб, келгуси авлодга қолдиришга ҳаракат қилади⁶⁶.

Халқнинг жонли тили – шеваларини ўрганиш, бир тилнинг ўзига хос бошқа тилларда учрамайдиган жиҳатлари ёки уларни бир-бири билан туташтирувчи нуқталарини топиш тилнинг онтологик табиатини очиб беришга ёрдам беради. Ўзбек адабий тили тараққиётида ички омил сифатида белгиланган ҳамда унинг такомиллашишида алоҳида ўрин тутувчи ўзбек шеваларнинг лисоний хусусиятларини илмий ўрганиш ҳар қандай меъёрлашган адабий тилнинг барча сатҳларидаги назарий ва амалий қонуниятларини тўлақонли аниқлаш, улар ҳақидаги мукамал ва аниқ қоида, таъриф, хулосалар чиқаришда асосий ва муҳим вазифаларни бажаради. Шу нуқтага назардан, ўзбек адабий тилининг тараққиётида муҳим роль ўйнаган ўзбек шевалари системасида жануби-ғарбий Наманган шеваларининг тутган ўрнини лисоний жараёнлар орқали белгилаш ҳамда улар орқали асосли хулоса ва тўхтамларга келиш мумкин.

Жануби-ғарбий Наманган шевалари ўзбек шеваларининг кичик бир бўлаги ҳисобланади. Шева вакиллари бир ҳудудда яшашларига қарамасдан, ҳар бир шохобча ўзига хос фонетик, лексик ва морфологик хусусиятларга эга. Шева ареали умумўзбек шеваларининг фонетик, лексик, грамматик структурасидаги умумий ўхшашликларга мос кўринишларга эга

⁶⁵ Каримов И.А. Тарихий хотирамиз келажак йўли // Мулоқот. – Тошкент, 1998. – № 5. – Б. 3.

⁶⁶ Бердиалиев А., Маддалиев А., Раҳмонкулов А. Танikli шевашунос // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. №, 5. – Б. 112.

бўлса-да, улардан айрим қуйидаги фонетик-лексик хусусиятлари билан фаркланади:

1) китчоқ лаҳжасига мансуб шевалар гуруҳида:

а) “й” ловчилар: [йур] юр, [йылэн] илон, [йъл] ип, [йумэлэ] думаламок, [шэйдэ] шу ерда ва б.;

б) “ж” ловчилар: [жур] юр, [жэңә//жэнга] янга, [шүйтъл] шундай қилиб, [жъ:пкэттъи//жъгьбкэттъ] чикиб кетди ва б.;

2) қарлук лаҳжасига мансуб шевалар гуруҳида: [ман] мен, [нинэзын] яхши, тузук, [сэрпә//сэрпә] сарпо, сеп, [а:ишь] ана шу, [шэдә] шу ерда, [йаңа] янга, [мабу//мабъ] мана бу ва б.;

3) аралаш шеваларда сўзлашувчилар гуруҳида: [мэңа//мәңә] менга, [нинэзын//бир чиройли] яхши, тузук, [бўгча//бөхча//түйүн] аёллар нарса соладиган тугун, [сарьмсәқ//сәмсәқ] саримсоқпиёз ва бошқа бир қанча шу каби кўринишлар билан фаркланишини кузатишимиз мумкин.

Шеваларнинг фонетик-фонологик табиати сўзларда, грамматик шаклларда жилоланади. Муайян шева ареалнинг бошқа шевалардан фарқлайдиган лисоний қирралари унинг лексик қатламида кўпроқ кўзга ташланади. Жануби-ғарбий Наманган шевалари сўз – терминлари ва улар англатган маънолар турфа, ранг-баранг. Лекин уларнинг барчаси ҳали мукамалроқ тўпланиб, ўрганилгани йўқ. Шуни назарда тутиб, ЖҒН шевалари лексик қатламини фонетик-фонологик структурасидаги белгиларга кўра, қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

I. Фақат шевага хос сўз ва терминлар^{*}, кўшма сўз ва бирикмалар.

1. Адабий тилда учрамайдиган, фақат шевага хос сўз – терминлар:

[Шъйдә] – каттик танали, масалан, маккажўхори, ғўза, оқ жўхори каби ўсимликлар ўриб олингандан сўнг илдизи билан ер устида қолган пояси. [Шъйдә] ҳеч қачон юмшоқпояли ўсимликларга нисбатан қўлланмайди. Бироқ жанубий Қозоғистон ўзбек шеваларида [иъйдә]

^{*}Адабий тилда учрамайдиган, шева таркибида қўллагувчи айрим ижтимоий-маиший соҳаларга, чорвачилик, деҳқончилик, хўнарамдочликка оид лексик бирликларни термин деб қўладик.

тиканли бутоқ маъносида қўлланади⁶⁷. [Чөкътмэк] ва [тупчък] – юмшоқ пояли ўсимликлар (шоли, арпа, бугдой, курмак, ажирик каби) ўриб олингандан сўнг илдизи билан ер устида қолган пояси. Шевада [шъйдэ], [чөкътмэк] ва [тупчък] сўзлари англатган маъносига кўра фаркланганлиги учун улар ўзаро синоним бўла олмайди.

[Чөкътмэк] шевада омоним сўздир: а) яроксиз ҳолга келган супурги; б) балиқ тутиш қармоғи ипига (илмоғидан 3-5 см юқорига) ўрнатиладиган металл парчаси; [бэчкъ] эртапишар экинлардан сўнг бўшаган майдонларга хайвонлар учун озука сифатида сепиб ўстирилиб, кеч кузгача ўриб олинладиган экин номи; [уғуз] – сигир янги туггандан кейин икки, уч кунгача соғиб олиниб тўкиб юбориладиган сут. Бу сўз Ўзбекистоннинг барча диалектал арсалида, ҳатто Қозоғистон Респуб-ликасининг ўзбек шеваларида ҳам мавжуд: [уғуз] (Гурлан, Янгибозор), [овуз] (Ҳозарасп), [уғъз] (Ковчин ва Туркистон кипчоқ шевалари), [эғъзлэж] (Қашқадарё), [огуз] (Тошкент⁶⁸) каби; [вэссэ] – иморатнинг уй тўсинлари орасига ташланадиган тахта; [хэвэм] – синчли уйларнинг ички устунларига нисбатан диагональ тарзда ўрнатиладиган узун ёғоч; [чэрқы] – чинни ва сополдан ишланган саёз қуюқ таомлар идиши; [дөлтэ//тўлтэ]– қаймоқ қиздирилганда сўнг ҳосил бўлган сарёғ қуйкаси; [тупкэ] – овлоқ жой, [жукүм] – аразлапиш; [эғъл] – молхона, [чыпэң// ашынча] – кўп, мўл; [кўгэ//қөгэ] (кўл ва зовур ариқларда ўсадиган кўп йиллик ўсимлик, жануби-ғарбий Наманган аҳолиси ундан турли нарсаларни боғ ҳолатига келтириш учун боғлик сифатида фойдаланади. (Наманган шаҳар, Чортоқ, Уйчи каби қарлуқ лаҳжаларида [луэ//луэ] деб номланади); [сэтъл] – сирланган, икки томонида ушлайдиган қулоғи бор металл идиш, (рус: кострюль); [сўпльтырық] – ёш ўғил болалар дўпписининг ўртасига майин юнгли куён ёки тулки терисидан бир парчасини тикиб қўйиш; [сўпль] бош кийим –

⁶⁷ Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.177.

⁶⁸ Ишасев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990. –Б.12.

шапкаларнинг тепа марказига думалок ҳолда ўрнатиладиган момик иплар йиғиндиси каби.

2. Номемаси адабий тилдаги сўзлардан фарк қилмаса-да, лекин шевада бошқа маъно англатувчи сўзлар: [търънкә] – металдан ишланган суюк ва қуюқ овқатлар учун чуқур ва саёз идиш тури; [чънь] – чинни коса; [ўра/ўрә] – қишда сабзаёт сакловчи жой; [мәллә] – пахта териш этаги, [қуләқ] – бир ариқдан иккинчи бир ариққа сув олинадиган жой; [сүлә] – ариқдан сув олинадиган зинали жой; [вәҳ-вәк] омоним: ҳовлиқма одам, хашарот тури.

II. Фонетик қонуниятлар асосида юзага келган лексик бирликлар.

1. Қўшма феъл ёки етакчи феъл+қўмакчи феъл типдаги феъл қўшилмаларининг ягона урғу олиб, сандҳи (sandhi¹) ҳолатида бўлган ёки товуш тушиши натижасида бир сўз ҳолига келиб қолиши: “Й”ловчиларда: [әпчъқ]; “Ж”ловчиларда: [а:чық] олиб чиқ; “Й”ловчиларда: [эбэр]; “Ж”ловчиларда: [әпәр] олиб бор; “Й”ловчиларда: [әкәт]; “Ж”ловчиларда: [әкәт] олиб кет; [ъчвәр // хўлләвәр] ичиб юбор; [тәшләвәр // ствәр // ьргыт // ьргытвәр] ташлаб юбор, отиб юбор; [сәвәр] солиб юбор; [эвәр] олиб юбор каби.

2. Адабий тилдаги шаклига нисбатан кучли фонетик ўзгаришга учраган сўзлар: [йъ:нә] игна; [йовын] омоним: ёгин, ёпинмоқ; [йъвын-чәчън] ёгин-сочин, ёгингарчилик; [мәмәхәнә] мөхмөнхона; й”ловчиларда: [шунәп]; “Ж”ловчиларда: [шўйтәп] шундай қилиб; [эҳлә] ҳатламоқ//сақраб ўтмоқ; [хъшиә] шиша; [төвәп] табиб; [ўҳләт] ўтлатмоқ; [қәҳнә] қатнамоқ; [қәҳләмә] қатлама (қозонда ёғ билан ёки ёғсиз пишириладиган нон тури); [пәлчы] фолбин; [пәқәс//төлкә] фақат//русча: толька каби.

III. Ўзига хос морфемик структурага эга бўлган сўзлар.

1. Жануби-ғарбий Наманган қишлоқ шевалари учунгина хос бўлган аффиксларга эга луғавий бирликлар:

¹ Бунда икки сўзнинг талаффузи жараёнида олдинги сўз ниҳоясидаги ундош кейинги (бошланувчи сўз) товушга мослашади ёки дастлабки сўзнинг охири товуши (кейинги сўз унли билан бошланса) жарағлашади: бөләкәдәм/бөләкәдәм (ад.: бошқа (ўза) одали) каби.

-*(э)вгыч// -вгыч*: аффикси шевада икки хил функцияда қўлланади: а) [күй+*эвгыч*] куйканак/куйинчак, [сэл+*эвгыч*] куракча, бирор нарса соладиган идиш, [бурэ+*вгыч*] (мурват), [тузэ+*вгыч*] тузовчи, тузатувчи – уста, [сөөв+*гъч// сөөачъл*] савағич каби сўзларда сўз ясовчи;

б) [бор+*эвгыч*] борадиган; [эл+*эвгыч*] оладиган, [ышлэ+*вгыч*] ишлайдиган каби сўзларда луғавий шакл ҳосил қилувчи кўмакчи морфема.

-*мэ// -мэ* аффикси: а) [йыр+*мэ// жыр+мо*] ёрик, [йэрэ+*мэ*] ярокли, [қот+*ыр+мэ*] қотирма – таом номи, [сэл+*мэ*] арикқа сув димлаш учун қўйи-ладиган тўғонча каби сўзларда сўз ясовчи; б) [сьнэ+*мэ*] синалган, [тузэ+*мэ*] тузатилган, [шық+*мэ*] шопилган, сабрсиз киши каби сўзларда сифат-дошларнинг луғавий шаклини ҳосил қилувчи кўмакчи морфемадир.

-*чэ// -нэ* аффикси: а) “ж”ловчиларда: [бэ+*нэ// бэгэнэ*] боя, ҳали, аввалроқ каби сўзларда сўз ясовчи; б) [жъч+*чэ// эз+нэ*] пича, озгина каби сўзларда луғавий шакл ҳосил қилувчи кўмакчи морфема вазифасида қўлланган.

2. Адабий тилда мавжуд ўзак ва сўз ясовчи аффиксларнинг шевада адабий тилдан фаркли сўз ясаши: [гэл+*чъл*] сўзамол, сўзга уста; “й”ловчиларда: [бўй+*лэ*]; “ж”ловчиларда: [мэй+*лэ*] сувга тушишдан олдин сувни бўй билан ўлчаш; [чэрпэй+*лы*] чорпахил – тўлача одам; [қўрмэ+*ч// қўгырмэ+ч// қўгырмэ+ч*] майда гурунчдан ёки бугдойдан ковриб тайёрландиган таом: қовурмоқ+*ч*; [қырмэ+*ч*] қозоннинг тагида қуюқ овқатнинг ёпишиб, ўта пишиб кетган қисми, қозон кириш орқали тозаланади: кир-моқ+*ч*; [ъл+*льс*] секин ҳаракатланувчи одам: илдам+*эмас* каби.

3. Компонентлари адабий тилда бўлиш, бўлмаслигидан қатъий назар, адабий тилда учрамайдиган шевагагина хос бўлган қўшма сўз ва бирикмалар: [дэлы-*гүль*] тузук, яхши: [дэлы-*гүльгэ қўйыпты*] ишни яхши қилибди, бажарибди, [чэвар көйнэгьмдэ дэлы-*гүльгэ қўйып тькьпть*] чевар қўйлагимни яхши тикибди; [қўлэнтэйсқ] пайпок ёки пайтавасиз оёқ кийим хийиш; [қэлэңьр-қэсэңьр// қэлэңь-қэсэңь] бегона, ҳеч кимга

ёқмайдиган одам; факат аёлларга нисбатан: [тыль-жоглы] гапга уста; [қўллы-эйсұлы] эпчил, чаккон; [сърымтэ] ҳеч нимасиз, ҳеч вақосиз, ҳеч нимаси йўқ одам: [сърымтэ бўп ўтырыппэн] ҳеч нимасиз (ҳеч вақосиз) ўтирибман; [эзвэлэжсэхэн] мўл, жуда кўп; [дүсэмбә//дүсәләмбә] икки баравар кўп // меъёрдан ортик // меъёрдан опик (тожикча: ду бора): [чэрқыдэ шш дүсэмбәйдь//дүсәләмбәйдь йэвўлдык] – лагандаги ош жуда кўп эди, еб бўлдик каби.

Жануби-ғарбий Наманган шеваларига хос сўзларнинг лексик табиати, семантик структураси турли омилларнинг таъсири туфайли юзага келганки, бундай сўзларнинг айримлари адабий тилда йўқ бўлиб, улар шевалардагина учрайди: *шыйдә, чөкътмәк, түпчык, бәчкь, ҳәвәи, чэрқы, түпкә, жүкүм, эгъл, чыпсә, қўгә//қөгә, сәтыл, сўльтырык, сўльп* каби.

Мазкур ҳудуд шеваларини кузатиш натижасида: бир шева ареали хамиша ҳам доимий бир кенгликни ташкил этмаслиги; бир неча туман, кишлок ва овулларни қамраб олиши; натижада аралаш шеваларнинг пайдо бўлиши; шева белгиларининг кенгайиши; бошқа тил ва лаҳжаларга мансуб аҳолининг янги масканларга кўчиб келиб ўрнашганда алоқа-аралашув жараёнларида бир шеванинг иккинчи шевага таъсиридаги синтезлашиш жараёни содир бўлиши аниқланди.

ЖҒН шевалари ареалида ҳам аралаш шеваларда сўзлашувчилар гуруҳини Мингбулок туманининг Жомашов шаҳарчаси, Дамкўл-Маззанг ва Гулбоғ кишлоклари аҳолиси ташкил этади. Улар нуткида қарлуқ ва кипчок лаҳжа унсурлари баравар қўлланади: [мәңә//мәңә] менга, [нинэьн] тузк, бир чиройли, [бўгча // бөхча // түйүн] нарса солинган аёллар тугуни, [сарьмсәк // сәмсәк] саримсоқпиёз каби. Бунга қарлуқ шева вакилларининг ЖҒН ҳудудида янги экин майдонлар барпо этиб, ерларни ўзлаштириш мақсадида вилоятнинг турли жойларидан кўчиб келиши ва ўзаро алоқа-аралашув муносабатлари икки хил лаҳжада амалга ошганлиги сабаб бўлган.

Бугунга келиб, диалект ареаллари орасидаги фарқлар давр тақозоси – фан-техника, электрон ахборот технологияларининг тараққиёти натижасида аста-секин йўқолиб бормоқда. ЖҒН худудининг маълум шева ареалларида лексик жиҳатдан тубдан фарқ килувчи бирликлар фақат шу кичик шева ареалига тегишли аҳолининг ўз этнографиясига, урф-одатлари, анъаналари доирасида ривожланганлиги сабабли сақланиб келмоқда.

Мазкур диалектал ареал боғлиқ ва конвергент изоглоссалардан ташкил топган. Боғлиқ изоглоссалар бир генетик умумийликка эга бўлганлиги учун қипчоқ шеваларда ўз ўрнига эга ҳолда ривожланди, фонетик-фонологик ўзгаришлари билан қўлланмоқда. Уларда ўзаро тарихий-генетик қариндош-лик тил белгилари мавжуд. Конвергент изоглоссалар эса узоқ даврлар бир худудда яқин алоқада бўлиш натижасида ареал умумийлигининг вужудга келиши асосида ҳосил бўлган. Бундай изоглоссалар қариндош бўлмаган тил оилаларининг ўзаро муносабати орқали пайдо бўлган.

Шева ареалида боғлиқ изоглоссалар кўп, конвергент изоглоссалар эса айрим кичик худудлардагина кўзга ташланади (*Иловалар: 8-чизмага қаранг*).

Боғлиқ изоглоссаларнинг қиёсий-генетик таҳлилидан англашиладики, худудга аввалроқ ўрнашган аҳоли, асосан, қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчилар бўлиб, қолганлари кейин кўчиб келган қарлук шева вакиллари дир.

Бир қатор боғлиқ изоглоссалар худудда “ж”ловчи ва “й”ловчи қипчоқ шевалари қорақалпоқ уруғларининг кўчиб келиб, Сирдарёнинг серўт чап қирғоғига ўрнашиши, ўзбек уруғлари билан ўзаро иқтисодий, маданий-маиший алоқалари натижасида вужудга келган⁶⁹.

Конвергент изоглоссаларнинг типологик таҳлилидан маълум бўлади-ки, Марказий Фарғона чўлларини ўзлаштириш учун ишчи-

⁶⁹ Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959. – С. 27.

деҳқонларнинг оммавий сафарбарлиги, техника ишларини жонлантириш мақсадида русийзабон ва форсийзабон аҳолининг кўчириб келиниши, йирик шаҳарлар ва қишлоқлардан қарлуқ лаҳжаси вакилларининг оилавий келишлари, аҳоли вакилларининг, айниқса, маззанг (*форсча “марди зан”*. *Мингбулоқ тумани Дамкўл-Маззанг қишлоғида*) элатини чўл худудига кўчирилиши – тарқок элатни бир жойга тўпланиши гибридизацияни вужудга келтирди. Бу жараён жануби-ғарбий Наманган шеваларида диалектологик ўзига хосликларни юзага келиш сабабларидан биридир.

Дарҳақиқат, билдириладиган ҳар қандай фикрнинг ашёвий қобиғини акустик бирликлар – товушлар ташкил этади. Сўз таркибидаги товуш қобиғи худудий, ҳатто индивидуал – шахсий фарқлар билан идрок этилади. Бу ҳол айрим худудий тилларнинг ўзига хос жиҳатларини кўрсатишга хизмат қилади. Жануби-ғарбий Наманган диалектал ареали ўзига хос ва умумўзбек шевалари билан ўхшаш қуйидаги фонетик хусусиятлари билан белгиланади:

а) контраст жуфт унлиларнинг мавжудлиги ва бунинг нагжасида сингармонизмнинг сақланиши, яъни айрим туркий тилларига хос бўлган товушларнинг асос ва аффиксал морфемаларда уйғунлашиши: [пэхтэ] пахта, [манты] манти, [болық] балиқ, [бэрыннэр] боринглар, [йэन्नэр] энглар, [чықыннэр] чикинглар, [бэрэдыгэн] борадиган каби;

б) сўз бошида келган ўрта кўтарилиш унлиларининг дифтонглашуви: [‘екън] экин, [‘ээкъ кўль] икки кўли, [‘ена] она, [‘от] омоним: ўт, ўтмок феълидан ташқари, [‘отын], [‘эгъб нэр//‘эгвар] эгиб бер каби. Таққосланг: “й”ловчиларда: [экъ кўль], “ж”ловчиларда: [‘екъ кўль] тарзида кузатилади.

в) “ж”ловчиларда ҳам “й”ловчиларда ҳам қисқа-чўзик унлилар маъно фарқламайди. Бу қадимги туркий ва эски ўзбек тилининг рудименти – қолдиғи бўлиб, айрим сўзлардагина фонематик ҳолда учрайди. Ҳозирда ундош товушларнинг тушиб қолиши сабабли чўзиклик мавжуд: [шэ:р] шаҳар, [бэ:р] баҳор, [сү:] сув, [кэлү:дь] келганди, [бэру:дь// бэрувдь] борганди, [қэ:] қол, [кэ:] кел, [бўсэ:] бўлса каби;

г) “ж”ловчиларда сўз бошида й ундошининг дж га ўтиши: [джўл] йўл, [джўр] юр, [джэңә] яңга, [көзыңдө джум] кўзингни юм каби;

д) “й”ловчиларда сўз боши, ўртаси ва охирида й ундошининг орттирилиши (пайдо бўлиши): [йъл] ип, [йълән] илон, [рэйьс] раис, [сэрпэй] сарпо, [эврэй] обрў, [гэдд//гэддэй] гадой каби;

ж) “ж”ловчиларда сўз бошида й ва дж ундошининг тушиши: [ьрьң] йиринг, [ьрьк] йирик, [ьркан] жиркан, [ьртаки] жиртаки//жиззаки каби.

з) барча қипчоқ шеваларига хос бўлмаган товуш алмашинувини кузатиш мумкин: *й>г*: [туймә] тугма, [түйсә] тугса; *в>п*: [сөв] соп (кетмоннинг сопи); *ҳ>с*: [укәхь] укаси, [бләхьнь] боласини; *ҳ>ш*: [сәһнәқә//әһнәқә//оһнәқә] ана шунақа, [мәһнәқә//мәһнәқә//мәһнәқә] мана шунақа, *ҳ>қ*: [қәхтә] қәкда, [ўҳмьнан//ўҳмән] ўк билан, *ҳ>т*: [сьйьрдь ўхлът] сигирни ўтлат, [қәһнәйәпть] қатнашти; ўзлашмаларда: [мәһнә] машина, [мәһнәхьнь] машинасини каби.

Жарангсиз сирғалувчи тил олди *с*, *ш*, *т* ва *қ* ундошиларининг жарангсиз сирғалувчи бўғиз ундоши *ҳ* га алмашиши бошқа ўзбек шеваларда кузатилмайди. Бу ҳодиса фақат Мингбулок тумани Гуртепа, Ўзгариш, Мулкобод, Узунтепа, Ўртақишлоқ, Шўрсув, Баланд Гуртепа, Қўшкишлоқ, Бешбанги қишлоғи ва бошқа қишлоқлар шевалари “й” ловчиларигагина хослиги жуда характерлидир: [укәхь, бләхьнь; сәһнәқә // әһнәқә // оһнәқә, мәһнәқә // маһнәқә // мәһнәқә, мөһнә, мөһнәхьнь, қәхтә, ўҳмьнан // ўҳмән, сьйьрдь ўхлът, қәһнәйәпть] каби. “Х” лашиш мазкур шеванинг ўзига хос хусусияти бўлиб, бошқа шевалардан фарқлаб туради.

ЖҒН шевалари куйидаги ўзига хос морфологик хусусиятларга ҳам эга: а) ҳозирги-келаси замон сифатдошининг *-вгыч//-эвгыч//-увгьч* вариантлари ўта кенг кўламда, шева ареалининг барча ҳудудида қўлланиши: [бөрөвгыч одам] борадиган одам, [көрөвгьчмән] кўрадиганман, [йүөвөвгычмән] ювадиган-ман, [бълөвөвгычмән] билиб қўядиган одам каби; б) ўтган замон бўлишсиз шакли тусланганда шахс-сон қўшимчалари

бўлишсизликни ифодаловчи йўқ сўзидан кейин қўшилиб қўлланиши: [бэргэн йөҳмэн//бэргэн йөҳсэн] борганим йўк//борганинг йўк, [қыгэн йөҳмэн//қыгэн йөҳсэн] қилганим йўк//қилганинг йўк, [көргэн йөҳмэн//көргэн йөҳсэн] кўрганим йўк, кўрганинг йўк, [эгэн йөҳмэн//эгэн йөҳсэн] олганим йўк, олганинг йўк каби. Мазкур морфологик ҳолат – қўшимчаларнинг сўзларга алмаштириб қўшиш ҳудуднинг “ж”ловчи шева вакиллари нутқида ҳам, “й”ловчи шева вакиллари нутқида ҳам учраши кузатилади; в) -да юкласининг фонетик варианты -тэ нинг мавжудлиги ҳамда унинг қипчоқ лаҳжасига мансуб “й”ловчилар гуруҳи шевасида, асосан, феълларнинг барча замон шаклларидан кейин кенг ва ўта фаол қўлланиши: [эйттэмтэ] айтдим, [эйтүвдьмтэ//эйтү:дьмтэ] айтганман, [эйтйәппәнтэ] айтяпман, [эйтәмәнтэ] айтмоқчиман каби. Бу ҳодиса фақат Мингбулок тумани Баланд Гуртепа, Гуртепа, Ўзгариш, Ўртақишлоқ, Узунтепа, Мулкобод, Дўмса, Қўпқишлоқ қишлоқ шевалари “й”ловчиларигагина хослиги жуда характерлидир. Бизнингча бу ҳодиса ҳаракат жараёнларини бажарилишига бўлган муносабатнинг сўзловчи томонидан алоҳида, қатъий ишонч ва кучли таъкид орқали ифодаси ҳисобланади.

Таҳлиллардан кўринадик, жануби-ғарбий Наманган шеваларида кўплаб ўрганиш лозим бўлган лисоний хусусиятлар мавжуд. Бугунги кунда жануби-ғарбий Наманган диалектал ареалда 439368 нафар аҳоли ўзининг турли ранг ва жилосига эга бўлган ўзбек тилининг жонли тили – шеваларида ўзаро алоқа қилмоқдалар (*Иловалар: жадевал ва 3-чизмага қаранг*).

П БОБ ЖАНУБИ-ҒАРБИЙ НАМАНГАН ШЕВАЛАРИ ВОКАЛИЗМИ

1-фасл. Унлилар парадигмаси

Ўзбек халқ шевалари вокализмининг ранг-баранглигининг сабаби унга асос бўлган қарлук, қипчоқ ва ўғуз шевалари бир бутунликни ташкил этганида. Шевалар шунинг учун ҳам ўзининг табиий жилолари, ўзига хос мураккабликлари билан ўзбек адабий тилининг пойдевори ва асосидир.

В.В.Решетов шеваларнинг фонетик-фонологик структурасини ўрганиб, фонемалар миқдори ягона марказ – Тошкентдан узоқлашган сари ортиб боришини таъкидлайди⁷⁰. Шуни ҳисобга олиб, ЖҒН диалекти унли фонемалари миқдорини 6 тадан 8 тагача деб белгилаш мумкин.

Жануби-ғарбий Наманган қипчоқ шеваларининг унлилар тизими адабий тил унлиларидан миқдор жиҳатдан фарқ қилади. Чунки қипчоқ шева унлилари учун сингармонизм қонуниятини амалда бўлиб, бир хил қуршовда тил олди ва тил орқа унлилар ўрин алмашиб, сўз маъносига таъсир этади.

ЖҒН шевалари қарлук, қипчоқ ва аралаш гуруҳларга мансублиги учун ундаги артикуляцион-акустик белгиларида фарқ бор. Жануби-ғарбий Наманган қипчоқ шевалар ареалининг шарқий гуруҳидаги “ж”ловчи ва айрим “й”ловчи шеваларида сингармонизм қонуниятини сақланганлиги сабабли унлилар миқдори 8 тага етади. Чунки ЖҒН диалектал ареали таркибига кирувчи Тўрақўрғон, Поп, Мингбулок туманлари аҳолисининг Сирдарё оқими чап соҳилида истикомат қилувчи ҳамда Наманган туманининг дарё оқими ўнг қирғоғида жойлашган қишлоқларида яшовчи аҳоли “ж”ловчиловчи қипчоқ шеvasи вакиллариدير.

Жануби-ғарбий Наманган диалектал ареалини этнослараро тил алоқаларини, тарихий лингвистик хусусиятларини, ўзига хос муҳим фонетик ва морфологик жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда, уларга

⁷⁰ Решетов В. В. Узбекский язык. I. – Ташкент: Узгосиздат, 1959, – С. 149.

атрофдаги кўшни шеваларнинг муносабатини назарда тутиб, кўплаб илмий тасниф ва тавсиф-

ларга таяниб⁷¹, қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

I. Жануби-ғарбий Наманган шевалари карлук ва кипчоқ лахжаларининг фонетик-фонологик хусусиятларига кўра: 1) карлук ва кипчоқ лахжали шаркий ареал; 2) кипчоқ, карлук лахжали ва аралаш шевали шимолий ва марказий ареал гуруҳи.

II. Географик жойлашувига кўра:

1. Жануби-ғарбий Наманган шаркий ареали гуруҳи: Наманган шахрининг ғарбий ва жанубий қисмига ёндош жойлашган қишлоқ шевалари. ЖҲН ҳудудининг шаркий қисми (*Иловалар: 4-чизмага қаранг*).

2. Жануби-ғарбий Наманган шимолий ареали гуруҳи: Тўрақўрғон тумани жануби-ғарбий қисмида, то Сирдарё бўйларигача жойлашган қишлоқлар. ЖҲН ҳудудининг шимолий қисми (*Иловалар: 5-чизмага қаранг*).

3. Жануби-ғарбий Наманган марказий ареали гуруҳи: Мингбулоқ туманидаги барча қишлоқлар, Тўрақўрғон туманининг Сирдарё оқимининг ўнг соҳилидаги Косонсой сойигача – Наманган тумани бошланишида жойлашган қишлоқлар ҳамда Поп туманининг Сирдарё оқимининг ўнг ва чап соҳилида жойлашган қишлоқлар. Наманган вилояти жануби-ғарбий қисми (*Иловалар: 5-чизмага қаранг*).

Бу гуруҳларни ўзининг бир-биридан алоҳидалилик белгиларига асосан, яна бир неча шохобчаларга қуйидаги асосларга кўра ажратилди:

Шевалар таснифида оралик шеваларнинг икки тури: ички ва ташқи оралиқ шевалар каби атамалар қўлланади⁷². Ички оралиқ шевалар бу

⁷¹ Решетов В. В. Узбек шеваларининг классификацияси // Узбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1966. – № 1. – Б. 3-14; Боровков А. К. Узбекский говоры Наманганской области. – Ташкент, 1963. – С. 4. Решетов В. В. Узбек тилининг карлук-кипчак-уйгур лахжаси // Узбек тили ва адабиёти, 1960. – № 5. – Б. 44; А. Ю. Алиев. Наманган диалекти ҳақида. Узбек тили ва адабиёти масалалари // Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 1969. – Б. 37; Туляков С. Морфологические особенности Наманганского говора узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Ташкент, 1965.

⁷² Абдуллаев Ф. А. Хоразм шевалари. – Тошкент. – Б. 70; Полинванов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент. – С. 38-45; Джураев А. Б. Теоретические основы ареального

биргина тилга тегишли икки хил лаҳжанинг ўзаро бир-бирига таъсири натижасида юзага келган аралаш шевалар ҳисобланади. Ташқи оралик шевалар икки нокардош тилга мансуб шеваларнинг ўзаро таъсири туфайли юзага келган аралаш шевалардир. Ташқи оралик шеваларда икки ўзаро алоқадаги тилнинг умумий хусусиятларига хос омиллар озми, кўпми сақланиб қолаверади⁷³.

Жануби-ғарбий Наманган диалектал ареалида икки хил лаҳжанинг ўзаро бир-бирига таъсири натижасида юзага келган ички ҳамда иккитиллилик хусусиятига эга бўлган ташқи оралик шева зоналари мавжуд. Шунинг учун ЖҒН шеваларидаги оралик шевалар гуруҳини ички ва ташқи оралик шевалар шохобчаларига ажратиш мумкин:

1. ЖҒН диалектал ареали ички оралик шевалар шохобчаси ўзбек тили лаҳжаларининг бир-бирига таъсири натижасида вужудга келган хусусиятларига кўра яна икки ички гуруҳга бўлинади.

а) қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасининг қипчоқ лаҳжасига таъсири натижасида юзага келган ички оралик шевалар: ЖҒН шарқий ареалидаги Тепакўрғон, Қирғизкўрғон, Оқ булоқ, Элатан, Юқори Гулдиоров, Паст Гулдиоров, Шўркишлоқ, Бешкапа шеваси. Тарихан бу шевалар ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасига мансуб. Лекин бу шевалардаги бир қатор хусусиятлар ва унинг ҳозирги ҳолатидаги айрим белгилар қипчоқ шевасидан қарлуқ шевасига томон силжиш жараёнининг тезлашётганини кўрсатади. Бундан ташқари, ЖҒН шимолий ва марказий ареалидаги Оқтош, Калвак, Мозори кўҳна, Бурамагут, Бордимкўл, Хўжанд, Ахси, Шаҳанд, Гулкишлоқ, Қораёнтоқ, Ўзғариш, Баланд Гуртепа, Гуртепа, Ўртақишлоқ, Этак, Мулқобод, Узунтепа, Янги шаҳар, Дехқонобод, Мехнатобод, Қора шаҳар, Алами, Қорақалпоқ, Яккатут, Ҳовузак, Тўда, Янгичек, Тиккаарик, Тепакўрғон, Янги ер, Навбахор, Янғобод, Чортоқ,

исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991; Иброҳимов Й.М. Жанубий оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи: Фил. фанл. докт. ...дис. автореф. – Тошкент, 2000.

⁷³ Иброҳимов Й. Жанубий оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи: Фил. фанл. докт. ...дис. автореф. – Тошкент, 2000. – Б.13.

Шомозор, Олиш шеваларида ҳам шу жараён кузатилади. Масалан, кипчок шеваларининг лексик структурасидаги [нүмәңэ] эмас, [ньмәгә], [бөләнчәк] > [бэләнчәк], [’йэккь//эккь] > [эккь], [дәмбэлэ//йүмэлэ] > [дүмалә//йүмалә] каби кўплаб бирликларнинг кенг қўллана бошлагани қарлуқ шевалари томонга силжиш тезлашаётганини кўрсатади. Албатта, бундай ҳолатлар кипчок шевалари фонетик-фонологик структурасида ўзгаришлар содир этади.

б) кипчок лаҳжасининг қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасига таъсири натижасида юзага келган ички оралик шевалар: ЖҒН шарқий ареалидаги Урганжи, Қоракўл, Тўсар, Ўлмас, Олаҳамак, Қиёт, Курмак, Кичик Тошбулок, Катта Тошбулок, Хўжақишлоқ, Муллакудунг шевалари, ЖҒН шимолий ва марказий ареалидаги Жомашов, Эски Гулбоғ, Янги Гулбоғ, Гулбоғ, Уйчи, Уйғур, Санг, Ғурумсарой, Марғизор, қишлоқ шевалари тарихан ўзбек тилининг қарлуқ лаҳжасига мансуб бўлса-да, бугунга келиб, бу шеваларда кўплаб кипчок шева белгиларининг сингиб кетганини кузатиш мумкин. Масалан, [этәк] эмас, [мәллә], [сәгър] > [сәйър], [бөгчә] > [түйүн], [тәмәрқа] > [тәмдыкэтъ], [мөлжәл] > [мөжжәл], [гургут] эмас [гүвът] каби (Иловалар: 7, 8-чизмага қаранг).

2. Ўзбек тили Жануби-ғарбий Наманган диалектал ареали ташки оралик гуруҳига шарқий ареалдаги Шамшиқўл, шимолий ва марказий ареалдаги Маззанг-Дамқўл шевалари киради. Бу шева вакиллари тарихан форсийзабон бўлиб, бугунги кунда иккитилли шева вакиллари⁷⁴. Мазкур ташки оралик гуруҳи шевалари вакиллари нуткида кипчок ва қарлуқ лаҳжаси белгилари, шунингдек, форс-тожик тили элементларини кузатиш мумкин.

Ташки оралик гуруҳи шеваларининг асосий хусусиятлари шундаки, қарлуқ лаҳжали зонада жойлашган Шамшиқўл шеваси ўзига кўпроқ қарлуқ

⁷⁴ Ишандаев Д. Наманган атрофи тожик ва ўзбек шеваларида сўз ясагининг айрим хусусиятлари (тожик ва ўзбек тиллари ўзаро таъсири масаласига доир): Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 1967.

лаҳжаси белгиларини, кипчоқ лаҳжали зонада жойлашган Мазанг-Дамқул шеvasя ўзига кипчоқ лаҳжаси белгиларини мужассамлаштирган.

Ўзбек тили шеваларига хос кўпгина лисоний ходисалар форс-тожик тили хусусиятлари билан бир қаторда амал килади, баъзан ўзбек тили белгиларининг мавқеи ортиб кетади.

ЖҲН ташки орилик шевалари лисоний белги-хусусиятлари форс-тожик тилига таллуқли бўлгани учун ҳам ишда бу зоналар ҳақида фикрлар кам. Жануби-ғарбий Наманган диалектал ареали шеваларини гуруҳлашда ички орилик шеваларининг лаҳжавий белгиларига кўра қуйидаги шохобчаларга ажратдик:

1. Жануби-ғарбий Наманган шарқий ареали шевалари гуруҳи. У қуйидаги уч шохобчага бўлинади:

1. Наманган шаҳар тип шева шохобчаси: Ғалча, Неъматжон, Пишаки, Қоратепа, Миришкор, Хонобод шевалари;

2. Фарғона тип шева шохобчаси: Урганжи, Қорақул, Тўсар, Улмас, Олаҳамах, Қиёт, Курмак, Кичик Тошбулоқ, Катта Тошбулоқ, Хўжақишлоқ, Муллақудунг шевалари;

3. Кипчоқ-қорақалпоқ шева шохобчаси:

а) “й”ловчи кипчоқлар: Тепакўрғон, Қирғизкўрғон, Оқ булоқ шевалари;

б) “ж”ловчи кипчоқлар: Элатан, Юқори Гулдиров, Паст Гулдиров, Бешкапа шевалари (*Иловалар: 6-чизмага қаранг*).

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ареалдаги кипчоқ лаҳжасига мансуб шевалар қарлук-чигил-уйғур лаҳжалари таъсирида кипчоқлик хусусиятини аста-

секинлик билан йўқотиб бормоқда. Уларнинг ўрнига шаҳар шеvasига хос лисоний белгилар ўзлашмоқда.

1) Наманган шаҳар тип шевалари шохобчасидаги шеваларининг муҳим фонетик-фонологик белгилари:

а) *о*(*о*)лашиш хусусиятига эга: [эка] ака, [тэрэзэ] тарози, [нэмэңэн] Наманган, [эвэзэ] гилос, рус.: вишня каби;

б) кўпгина ўзбек шеваларидагидек ёндош ундошнинг тушиши натижасида: [шэ.р] шаҳар, [ма.та:] мактаб, [сэмэ:] сомон, [эмэ:] омон, [тэвэ:] товоқ ҳамда икки унлининг тортилиши (торайиши) натижасида: [сэ.дат] саодат, [сэ.ат] соат, [сө.қ] совуқ каби сўз маъноларини фарқламайдиган, фонематик бўлмаган иккинчи даражали (иккиламчи) чўзиқликка эга.

в) Наманган шаҳар тип шевалари шохобчаси фонетик тизимига боғлиқ алоҳида белги – эмфатик чўзиқликнинг ўзига хослигидадир.

Ўзбек диалектологлари В.В.Решетов ҳамда Ш.Шоабдурахмоновлар Наманган шаҳар тип шевалардаги бу жараёни фақат нутқ оҳанги била боғлиқ бўлган фонетик ультра чўзиқлик ёки эмфатик чўзиқлик, фонемати бўлмаган мутлақо бошқа ҳодиса эканлигини уқтириб, фонетик ультра чўзиқлик ўзбек шеваларининг ҳар бирида турлича кўринишга эга бўлишини, Наманган шеваси эса бу жиҳатдан жуда характерли эканини таъкидлайдилар. Уларнинг фикрича, бу чўзиқлик шевада ҳозирги-келаси замон феъл шаклларида мунтазам равишда вужудга келади, асосан, нутқ оҳанги билан боғлиқ ҳолда содир бўлиб, шева учун оммавий характердаги алоҳида ранг-баранг интанацион хусусият касб этади.

Ультра чўзиқлик (эмфатик чўзиқлик) наманганликлар шевасининг бошқа ўзбек шеваларидан тубдан фарқлашини, шевадаги бу чўзиқлик товушларнинг тушиши билан ҳам, товушлар комплексининг тушиб қолиши билан ҳам боғлиқ эмаслигини, унинг унлиларнинг чўзиқлиги алоҳида жумла оҳангдорлиги билан боғлиқ ҳолда вужудга келишини кўйидаги мисоллар билан изоҳлайдилар:

шевада	адабий тилида	шевада	адабий тилида
ман бълма:ман	мен билмайман	бъз бълма:мъз	биз билмаймиз
сам бълма:сэн	сея билмайса	съз бълма:съз	сиз билмайсиз
убълма:дъ	у билмайди	ула бълма:дъ	улар билмайди

Наманганликлар нуткидаги ҳозирги-келаси замон феъли шаклининг талаффузда интонацион кўтарилиб бориб охириги бўғинда бирдан пасайиб кетишини қуйидаги интонацион график усулда кўрсатадилар:

кәлә::дъ, кәрә::дъ, саңа сәтмә::йдъ⁷⁵.

г) Наманган шаҳар шеваси унлилар тизимида уйғур тилига хос хусусиятлардан лаб гармониясининг фақат кенг унлиларидагина эмас, балки тор унлиларида ҳам кузатилиши ҳақидаги фикрлар мавжуд⁷⁶. Адабий тилдаги *и* – олд қатор, юқори кўтарилиш, лабланмаган ва *у* – орқа қатор, юқори кўтарилиш, лабланган унлилар ўрнида уларнинг комбинатор варианты: *у* – олд қатор, ўрта кўтарилиш, ўта лабланган унли доим ўта фаол қўлланади: [чумчү:] чумчук, [мүкүчә] мусича, [бөргү:] боргин, [үтүрү:нә:] ўтиринглар, [күтүтү:] кутябмиз, [қәчүтү:] қочяпти каби.

д) умлаут жараёнлари кузатилади: [бөшәм] бошим, [қәлүм] қўлим,

[шәль/шәль] шoли, [әльип/өләп] олиб, [сөчәм/чөчәм] сочим каби.

2) Фарғона тип шевалари шохобчасини Наманган туманидаги Ҳрганжи, Қорақўл, Тўсар, Ўлмас, Қиёт, Курмак, Кичик Тошбулок, Катта Тошбулок, Хўжақишлоқ, Муллакудунг шевалари ташкил этади.

Фарғона тип шевалари шохобчаси ва унинг айрим фонетик-фонологик ва морфологик белгилари:

а) унлилар системаси 6 фонемадан иборат. Уларда Марғилон, Фарғона, Тошкент шеваларига хос унсурлар учрайди: Фонемаларнинг комбинатор вариантлари мазкур шевалардагидек талаффуз қилинади: [чақалақ//бувак// чъчъй//жъжъй] чакалоқ/гўдақ, [дөвчә//гөрә] довучча, [гълом] гилам каби;

б) икки бўғинли сўзларнинг ёпик бўғини таркибидаги адабий [о]//[э] унлиси [а]//[ә] тарзида талаффуз қилинади: [чәлән] чопон, [эмән] омон,

⁷⁵ Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Б.50-51.

⁷⁶ Боровков А.К. Узбекские говоры Наманганской области. – Ташкент, 1963. – С. 4; Решетов В. О наманганском говоре узбекского языка. Сб. Академику В.А.Гордлевскому. – М., 1953. – С.216; Атамирзасва С. Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1974. – С. 15.

[сэмэн] сомон, [йэмэн] ёмон, [қэзэн] қозон, [сққэл] соқол, [лэхэл] похол, [сққав//сққэл] соков, [гэдэй] гадой, [эрээн] арзон, [гэрэв//гэрэп] гаров каби;

в) шохобчадаги Қорақўл, Тўсар шевасида Тошкент ва унга яқин кишлоқлар шевасидаги ҳозирги замон давом феъли кўшимчасининг *-вэт//вот* фонетик варианти қўлланади: [бэрвэттъм] боряпман, [қывэттъм] қияпман, [сўравэтти] сўрапти каби.

Таъкидлаш лозимки, мазкур жараёни Наманган шеваларининг фонетик ва морфологик хусусиятларини ўрганган тилшунос олим А.Ю.Алиев куйидагича изоҳлайди: "...бу шакл бир томондан Тошкент тип шеваларидек хусусият касб этади ва, иккинчи томондан, Паркент шевасига жуда ўхшаш. Уларнинг жуда кўп белгиларининг ўхшашлиги тарихан келиб чиқиши умлаутлашган уйғур тилига боғлиқлигидадир. Масалан, Ахча, Ғова, Қорақўл шевалари вакиллари Тошкент ва унинг атрофидан кўчиб келганларнинг авлодидир. Бу қурама ва Наманган шеваларидаги узоқ даврлар мобайнидаги вужудга келган муносабатларининг бир кўринишидир деган фикрга келамиз. Тарихий манбалардан маълумки, қурама шеваси вакиллари анча йиллар муқаддам республикамизнинг жуда кўп ҳудудларига кўчиб борганлар ва тарқалиб кетганлар⁷⁷". Наманган шаҳар марказидан 10-12 км узоқроқда, унинг жанубида кўп аҳолили Қурама кишлоғи бор.

г) Урганжи, Ўлмас, Қиёт, Олахамак, Курмак, Кичик Тошбулок, Катта Тошбулок, Хўжакишлоқ, Муллақудунг кишлоқларида ҳозирги-келаси замон давом феълининг *-яп, -моқда* кўшимчаси [-йәп//йәт] тарзида қўлланади: [кэйәптъ// кэйәптъ] келмоқда, [жўнәйәтти] жўнамоқда, [йўрйәттъ] юрмоқда, [қъдърийәттъ] қидирмоқда // изламоқда каби.

Тарихан Наманган туманининг мазкур ареал шеваси ўзбек тилининг қарлук лаҳжасига мансублиги аён. Бугунги кун тил тараққиёти ва ривожини, мазкур шохобча ареалига лисоний ва нолисоний омиллар сабабли, унга

⁷⁷ Алиев А.Ю. Наманганская группа говоров узбекского языка: Автореф. дисс. ...докт. фил. наук. – Ташкент, 1975. – С. 48.

жуда яқин масофада жойлашган умлаулашган Наманган шаҳар шеваси, қўшни қишлоқлардаги “й”ловчи ва “ж”ловчи қипчоқ шевалари таъсири натижасида унинг фонетик-фонологик хусусиятлари тарихий аслидек сақланмаган.

3. Қипчоқ-қорақалпоқ шевалари шохобчасига мансуб шеваларининг муҳим фонетик-фонологик белгилари: Қипчоқ-қорақалпоқ шевалари шохобчасининг фонетик-фонологик хусусиятлари жануби-ғарбий Наманган шимолий ва марказий ареали шевалари гуруҳи билан деярли бир хил. Шева хусусиятларига кўра қипчоқ лаҳжаси таркиби “й”ловчи ва “ж”ловчилардан иборат. Терақўрғон, Қирғизқўрғон, Оқбулоқ қишлоқларида “й”ловчи; Элатан, Юқори Гулдиров, Паст Гулдиров, Шўрқишлоқ, Бешкапа қишлоқларида “ж”ловчи қипчоқ шеваси вакиллари истиқомат қилишади.

а) унли фонемаларнинг миқдорий ва сифат белгилари ўзбек тилининг бошқа қипчоқ шеваларидан деярли фарқланмайди;

б) ўзак – асосда ҳам сингармонизм қонунияти амал қилади: [сэмсэ] сомса, [бэлэ] бола, [мэнты] манти каби; ўзақдаги унлиларнинг қаттиқ юмшоқлигига қараб, қўшимчалардаги унлилар ҳам уйғунлашади: [бэллэр] болалар, [этэмды] отамнинг // отамни; [қээн] қолган, [бэргэн] борган, [эчкэн] ичган, [бэрдылэр] бордилар, [эжэсь] акаси каби;

в) сўз боши ва ўртада келган э, ө (адабий орфографик ў) каби унлилар дифтонглашади: [ʔйна] она, [ʔетым] етим, [ʔот] омоним: ўт, ўтмоқ феълидан ташқари, [ʔотын] ўтин, [хэʔөла] ўла қол каби;

Ареал лингвистик белгилар нуқтаи назаридан, биринчи гуруҳ шарқий ареал қипчоқ-қорақалпоқ шевалари шохобчаси, иккинчи ва учинчи йирик таснифий гуруҳга киритилган шимолий ва марказий ареал шевалари гуруҳи хусусиятларига кўра қипчоқ лаҳжаси бўлганлиги сабабли уларнинг фонетик-фонологик хусусиятларида катта тофовут ва кескин фарқланувчи жиҳатлар кўзга ташланмайди. Фақат лексик хусусиятлари фарқ қилади.

Бунга сабаб шимолий худуднинг қарлуқ лаҳжалари ареалига яқин жойлашганлигидир.

Шимолий ва марказий ареал гуруҳи ўзида кипчок лаҳжаси умумий фонетик-фонологик хусусиятларини акс эттиради. Шунинг учун шевалар ареал таснифида шимолий ва марказий худудни лисоний фонетик-фонологик хусусиятларига кўра бир гуруҳга киритилди. Шунини айтиш керакки, мазкур диалектал ареалнинг айрим аҳоли сони кўп бўлмаган кичик объектларида қарлуқ лаҳжасига мансуб шева вакиллари истиқомат қилаётганлиги учун қарлуқ шеваси унсурлари ҳам кузатилади. Мана шу жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда, бу икки йирик шева ареалини куйидаги шохобчаларга ажратиб ўрганишни лозим топдик:

1) кипчок тип шевалар шохобчаси: Тўрақўрғон туманидаги Оқтош қишлоғи ва Шимолий Фарғона каналининг жануби-ғарбида жойлашган Кичик Қурама, Катта Қурама, Сарой, Қатағон, Дукарт, Олчин, Калвак, Мозори кўҳна, Бураматут, Бордимкўл, Хўжанд, Аҳси, Гулқишлоқ, Шаҳанд қишлоқлари; Мингбулоқ туманининг: Чордона, Довдук, Терак, Ингичка, Кўшқишлоқ, Шўрсув, Дўмса, Қораёнтоқ, Этак, Ўзғариш, Толовул, Оққум, Баланд Гуртепа, Гуртепа, Ўртақишлоқ, Мулқобод, Узунтепа, Қайрағочовул, Қумқишлоқ, Мадёровул, Янги шаҳар, Қирқчек, Момохон, Қолғондарё, Дехқонобод, Мехнатобод, Яккатол, Қўғаликўл, Мазгил, Тегирмон, Авангард, Кимбой, Жийдақишлоқ, Гулистон, Найман, Қора шаҳар, Қозоқовул, Охунбобо, Аччиқкўл, Уйурчи-Дамкўл, Янғобод, Толлик, Бешсерка, Алами; Поп туманининг Қорақалпоқ, Яккатут, Ҳовузак, Канопли, Чиганок, Найман, Мирзаорол, Кичик мирзаорол, Майдамиллат, Ботирбўтка, Тўққизуй, Учуйли, Бешсари, Қазноқ, Кенағас, Кўштепа, Тўда, Янғичек, Тикқарик, Тепақўрғон, Қирчин, Янғиер, Навбахор, Қизилчорва, Пахтақайнар, Янғобод, Чортоқ, Шомозор, Олиш қишлоқлари кириди.

2) кипчоқлашган қарлук шохобчаси: (аралаш) тип: (Мингбулок тумани Жомашов, Эски Гулбоғ, Янги Гулбоғ, Гулбоғ, Дамқўл, Уйчи қишлоқлари);

3) қарлук тип шохобчаси: (Поп тумани Пунгон, Уйгур, Санг, Ғурумсарой, Марғизор қишлоқлари).

Жануби-ғарбий Наманган диалектал ареали шимолий ва марказий ҳудудида миқдор жиҳатидан кипчоқ лаҳжаси унсурлари қарлук лаҳжаси унсурлардан кўплиги билан характерланади.

ЖҒН шимолий ва марказий ареали шевалари гуруҳи фонетик-фонологик сатҳида умумкипчоқ ёки айнан мазкур шеваларгагина хос бўлган белги-хусусиятлар:

1) кипчоқ тип шевалар шохобчасида: а) ҳудуд шевасида 8 та унли мавжуд бўлиб, улар ўзининг миқдор ва сифат белгилари билан марказий аянч шаҳар шеваларидан фарқ қилади⁷⁸; б) жануби-ғарбий Наманган диалектологик ареалининг шимолий ва марказий ҳудуд кипчоқ тип шевалар шохобчаси “й”ловчи ва “ж”ловчилардан иборат.

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, туркий тиллардаги “й”лапиш ва “ж”лапиш масаласидаги узоқ йиллик “уларнинг қайси бири бирламчи?” деган саволга ҳалигача аниқ бир жавоб, ҳулоса ёки тўхтам йўқ. Бу масала ҳақидаги илмий-тарихий қарашлар туркий тиллар фонетик структурасини маълум даражада аниқ лаштиришга бағишланган мақолаларда эълон қилинган⁷⁹.

Мазкур шохобча таркибидаги шеваларда ж аффрикатининг қўлланиш доираси бир хил эмас. Худуднинг Кичик Қурама (Наманган т.), Катта Қурама (Тўрақўрган т.), Кенағас, Қорақалпоқ, Найман, Майдамиллат, Бешсари, (Поп т.); Чордона, Момохон, Қолғандарё,

⁷⁸ Решетов В.В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти.—Тошкент, 1966.— № 1. — Б. 3-14.

⁷⁹ Гаджиева Н.З. Проблема тюркской арсальной лингвистики. — М.: Наука, 1975. — С. 61-70; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. — Л., 1970. — С. 37; Мусабаев К. М. Грамматика караимского языка. — М.: Наука, 1964. — С. 50-55. Абдуллаев Ф.А. Фонетика Хорезмских говоров. — Ташкент, 1967. — С. 192; Незьматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1992; Мухаммаджонов К. Жанубий Қозоғистон ўзбек шевалари. — Тошкент, 1981. — Б. 14.

Бешсерка, Найман, Қайрағочовул, Ингичка, Қирқчек, (Мингбулок т.) шеваларида сўз бошида й ўрнида ж ишлатилади. Бу йирик кишлоқлар аҳолиси, асосан, Сирдарё оқимининг чап соҳилида истикомат қиладилар⁸⁰. Уларни биз ЖҒН диалекти шимолий ва марказий ҳудуднинг “ж”ловчи кипчоқ лаҳжаси гуруҳга киритдик. Жануби-ғарбий Наманган кипчоқ шеваларининг фонологик жиҳатларини ёритишда ж аффрикати ҳал килувчи белгилардан бири эканлиги ҳақидаги қарашларга таянамиз⁸¹.

в) Наманган шаҳар тип шеваларда ва адабий тилда умумтуркий а унлиси *ə<a>o* типиди дивергенцияга⁸² учраган.

М.М.Миртожиев дивергенцияни қуйидагича изоҳлайди: “...маълум товуш-нинг тарихий тараққиёт натижасида бирдан ортиқ товушга дифференция-цияси, яъни маълум товуш ҳисобида тилда янги бир товуш ҳосил бўлиши дивергенциядир”. Олимнинг таъкидлашича, ўзбек тили тарихида ва ҳозирги айрим ўзбек шеваларида тил орқа артикуляция ўрнига оид кенг а унлиси бўлган. Унинг тараққиёти у билан контакт позициядаги чуқур тил орқа ундошлари ва *ə* ундошига боғлиқ ҳолда юзага келади.

Дивергенция ва конвергенция фақат комбинатор ҳолатда содир бўлади”⁸³.

Жануби-ғарбий Наманган диалекти барча кипчоқ шевалари шохобчаларида умумтуркий а: [*айақ*], [*азик*], [*аҳсақ*] тарзида сакланмаган, балки адабий орфоэпик о фонемасига сўз бошидагина қисман мос келади: [*о/энэр*] анор, [*о/ҳсҳқ*] оқсоқ, [*о/зық*] озик, [*о/мэ*] аммо каби;

г) ЖҒН кипчоқ шевалари шохобчалари ареалида сингармонизм қонунияти амалдалиги учун биринчи бўғин таркибидаги унлига кейинги

⁸⁰ Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус, 1959. – С. 27. Эргашев А.А. Андиянжон вилояти этнопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи: Фил. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2012. – Б. 9; Маркаев К. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи: Фил. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2008.

⁸¹ Решетов В.В. Узбекский язык. – Ташкент: Узгосиздат, 1959. – С. 52; Ишбаев А. Фонетические особенности мангытского говора узбекского языка. – Ташкент, 1962. – С. 16; Насиров Ш. Кокандский говор узбекского языка. – Ташкент, 1965. – С. 5;

⁸² Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – С.133.

⁸³ Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 273;

бўгиндаги унлилар мослашади: ўзак бўгинларида: [лэхтэ] пахта, [мэнтэ] манти, [эрық] ариқ, [бэлық] балиқ, [қэтық] қатик; ўзакка аффикслар қўшилганда: [бэрэмэн] бораман, [қэләмэн] қоламан, [тэллэр] толлар, [чэллэр] чоллар, [бэллэр] болалар каби.

ЖҒН қипчоқ шеваларида а – олд қатор, қуйи кенг, лабланмаган унлини э – олд қатор, қуйи ўта кенг, лабланмаган унли тарзида талаффуз этилиши о унлисининг конвергенцияси деб ҳисоблаймиз.

Е.Д.Поливанов бирдан ортиқ товуш тарихий тараққиёт кечимида бир товушга бириқиб кетиши – конвергенция, деб кўрсатган эди. Олим ўзбек тилидаги конвергенциянинг ўрганилиши фақат чатишма конвергенция кўринишида бўлиб, унлилар доирасида содир бўлиши, ўзбек тилида ассимилятив конвергенция нисбатан кенгроқ тарқалганлиги, шунингдек, улар ундошлар доирасида ҳам учраши мумкинлиги ҳақида ҳам қайд этган⁸⁴.

Ўзбек тили тарихида ва кўпгина шеваларда тил олди у ва тил орқа у ва тил олди ө ва тил орқа ў унлилари бор. Ҳозирги ўзбек тилининг етакчи шевалари ва адабий тилида уларнинг тил олди типи йўқолиб, тил орқа типи билан бирлашиб кетганлиги, айрим сўзлардаги тил олди нисбатан ўртароқка мойил артикуляция ўрнида талаффуз қилинувчи о унлиси тил олди, кенг э унлисига бирлашиб кетганлигини тилшунос олимларимиз қайд этган⁸⁵. Масалан, тил орқа а товуши чуқур тил орқа ундошлари ва в(w) ундоши олдида тараққий этган, шунингдек, чўзик тил олди э товуши ҳам тараққий этган ва улар э товушини ҳосил қилган.

ЖҒН шеваларида э лашиш конвергенцияси позицион ҳолатда содир бўлади. Тил орқа а нинг э лашиши комбинатордир. Тил орқа а унлиси ундошлар қуршови таъсирида, аккомадацияга кўра, “э”лашади: [элқэ] алқа, [бэвр] бағр, [салэм] салом, [тэғэ] тоға каби. Шепада унлиларнинг ассимилятив конвергенцияси позицион ҳолат билан боғлиқ. Чунки улар ўзакда содир бўлиб, кейинги келган контакт товуш унча аҳамиятли эмас.

⁸⁴ Поливанов Е. Д. Фонетические конвергенции. – ВЯ. – М., 1957. – №3.

⁸⁵ Миртожиёва М.М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 272; Незьматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.

д) жануби-ғарбий Наманган диалекти шимолӣй ва марказий ареали қипчоқ шевалари шохобчаларида унлиларнинг чўзиклик ва қисқалик белгиси сўзга услубий маъно беради:

– меъёрий чўзиклик оддий даражани, фонетик чўзиклик сифатнинг орттирма даражасини ҳосил қилади: “й” ловчиларда: [кәттә], катта, “ж”ловчиларда: [ьрѣк] йирик; [кә:тә//кә:тә] ўта катта, [ьрѣ:к], йирик-йирик, [узәк] узок, [узо:к] жуда узок, [мүс] совук, [му:з] жуда совук, [қәйнәк] иссиқ, [қә:йнәк] ўта иссиқ, [жә] сал, пича, [жә:] жуда, [гүлу] чорпахил (тўлача одам), [гу:лтә] ўта семиз ёки семириб кетган одам каби;

– буйруқ-истак майлидаги феълларнинг маъно кирраларини фарқлашга хизмат қилади: [бәр] соф буйруқ: бор, [бо:р] ялиниш: боргин, [ўқъ] ўқи, [ўқи:] ўқигин – илтимос, [ўзә] ёз, [ўз:з] ёзгин – талаб, [ўзә:й] ёзай – истак, илтимос, [чък] чик, [чи:к] чикқин – илтимос, талаб, [қәрсә] кара, [қәрсә:] – илтимос, ўтинч, ялиниш каби;

ж) диалектал ареал “ж” ловчиларида “й”ловчилардан фарқли ҳолатда: у>ө: [ҳәкәмәт//өкәмәт] ҳукумат, [ҳөнәр] хунар, йөй//жөй//жәй шевада омоним: ёй– ёймоқ, матони ёймоқ, йўй–йўймоқ, яхшилиқка йўймоқ каби алмашинишлар кузатилади.

з) шевада нутқ оқимида юзага келувчи ва ўзлашган сўзлар таркиби билан биргалиқда кириб келган ёки уларнинг ўзлаштирилиши кечимида шаклланган дифтонглар мавжуд: [ўўрис] рус, [ўҳтәбәр] октябрь.

Шева қатламидаги сўзларда сандҳи (sandhi) ҳолатларда: [ҳәўлә] ўла қол, [ҳәйрәўлдым] ҳайрон бўлдим, [қўйөрө//қўйөрөв] қўйиб юбор, [әдәўәлдә]; “ж”ловчи қипчоқларда: [әккәнчә] иккинчи, [әшкә] эчки, [әккә] икки, [өйтвәр] айтиб юбор каби сўзларда дифтонглашиш ҳодисаси учрайди. Лекин бу фонетик жараён мазкур диалектал ареалда санокли туб сўзлар доирасида амал қилади, бошқа қипчоқ тип шеваларидагидек, [ўрәзә] [өрәзә//өрәзә] рўза, [ўрәмәл] рўмол, [ьрәзә]

ризо, рози каби⁸⁶ умумий тус олмаган. Бирок сандхи ҳолатлар доирасида улар миқдори кўпроқ.

ЖҒН шарқий ареали қарлуқ шевалари гуруҳидаги Наманган шаҳар ва Фарғона тип шеваларда унли фонемалар парадигмаси ўзбек адабий тили билан бир хил:

	лабланмаган	лабланган
тор унлилар	<i>и</i>	<i>у</i>
ўрта-кенг унлилар	<i>э</i>	<i>ў</i>
кенг унлилар	<i>а</i>	<i>о</i>

Лисоний бирликлар нутқ жараёнида турли вариантларда намоён бўлиши мумкин. Бунга бирликларнинг синтагматик муносабатда қўшни бирликлар таъсирига берилиши сабабдир. Ўзбек тили материаллари таҳлилларидан маълумки, ундошлар унлиларнинг артикуляцион-акустик жиҳатларига таъсир ўтказиб, сифат ва миқдор белгисини ўзгартириши мумкин. Лекин ЖҒН шарқий ареали Наманган шаҳар тип шеваларида унлилар ундошларнинг хусусиятларини белгилаб бериши мумкинлиги кузатилади⁸⁷. Жумладан: [қэчқөрү] кечкурун//кечаси, [эр-хөтү:] эр-хотин, [кэлалла] келадилар каби. Мисоллардаги чуқур тил орқа қ, х саёз тил орқа к, тил олди ч, р, т, л ундошлари талаффуз жараёнида унлиларга ўз таъсирини ўтказди, синтагматик муносабатда унлилар ундошларнинг сифат белгиларини ўзгартиради. Яъни, бир бўғин таркибида иштирок этган унли, агар у тил ўрта ёки тил олди унлиси бўлса, чуқур тил орқа ундошини саёз, саёз тил орқа ундошини эса тил олди ундоши сифатида талаффуз этилади.

ЖҒН шарқий ареал шевалари гуруҳининг кипчоқ-қорақалпоқ шохобчаси ҳамда шимолий ва марказий ареал кипчоқ шевалари гуруҳи унлилари куйидаги парадигмани ташкил этган:

⁸⁶ Боровков А.К. О некоторых очередных вопросах узбекского литературного языка. ЗИВ. АН СССР, VI. – С. 76; Решетов В.В. Узбекский язык. – Ташкент: Узгосиздат, 1959. – С. 149; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – Б. 64.

⁸⁷ Отамйрзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование Наманганского говора узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1974. – Б. 15-30.

	тил олди		тил орқа	
	лабланмаган	лабланган	лабланмаган	лабланган
тор унлилар	и	у	-	у
ўрта-кенг унлилар	э	о	-	ў
кенг унлилар	э	-	-	о

Олд ва орқа катор жуфтлари бўлган унлилар сингармонизмнинг танглай уйғунлиги (танглай гармонияси) ва лаб уйғунлиги (лабиал гармония) конуниятига амал қилади ҳамда маъно фарклаш хусусиятига эга: [бэқэ:] бу ёкка, [бэқэ] бақа, [соғ] соғ, [сўғ] соғмоқ: сигир соғмоқ, [сөғ] сөпмоқ; [ўр] ўтни ўрмоқ, [өр] сочни ўрмоқ; [уч] сон, ракам, [уч] омоним: учмоқ, парвоз килмоқ, уч, найзанинг учи; [ун] русча мука, [ун] омоним: овоз, унмоқ, ўсмоқ, [тут] тут дарахти, [тут] ушламоқ, [туз] русча соль, [туз] тузмок каби.

2-фасл. Унлилар синтагматикаси

Тор унлилар

И – тил олди, лабланмаган, тор унли. “Й” ловчи ва “ж”ловчиловчи гуруҳларда сўзнинг исталган жойида желади. Сўз бошида таянч шаҳар шеваларидаги [и]⁸⁸ га нисбатан турғун ва аниқроқ талаффуз этилади.

Қуйидаги позицияларда умумтуркий [и] дек тўлиқ талаффуз қилинади:

1. Сўз бошида очик бўғин ташкил қилганда: [ичэқ] ичак, [итэр] итар, [ирьн] йиринг, [ирькэн] жирканмоқ, [инь] ука, [илък] суяк ичидаги суяклик: илик, [ийьн//ийнь] елка, [ичь] жорин бўшлиғи каби.

2. Й ундошидан олдин келиб очик ёки ёпиқ бўғин ташкил қилганда: [ийъл] эгилмоқ, [ийлэ] аралаштир, [ийэк] ияк, энгак (подбородок), [ийдьш] идиш, [ийьндъ] сигирни ийдириб соғилган сут, [тийьн] омоним: майда

⁸⁸ Боровков А.К. О некоторых очередных вопросах Узбекского литературного языка. ЗИВ. АН СССР. VI. – С. 76; Решетов В.В. Узбекский язык. – Ташкент: Узгосиздат, 1959. – С. 149; Шобабдурахмонов Ш. Узбек алабий тили ва узбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – Б. 64.

танга, гўхта, тегинмок, [бийла//бвалэ] қўлга олмок, [сийла] яхшилик қилмок.

3. Тил олди, тил ўрта й ва бурун ундоши и билан бўғин ҳосил қилиб, урғу олганда: [йэчи//сэчи] совчи, [тэвасинъ] тепасини, [эжэсьни] акасини, [дўссинъ] дўстини, [сэссиды] сасиди, ачиди каби.

И ундоши қуйидаги ҳолатларда талаффуз қилинмайди:

1. Бир сўз таркибида урғусиз бўлганда, сандхи ҳолатларда “Й”ловчи, “Ж”ловчиловчи шеваларида ҳам редукцияга учрайди ёки бутунлай тушиб қолади. “Й”ловчиларда: [бўладгэн] бўладиган, [бўларкэн//бўлйэпткэн] бўлади экан, бўляпти экан, [эйтвар] айтиб юбор каби; “Ж”ловчиларда: [жутптъ] ютибди, [журвар] юриб юбор, юриб қўй, [бўлдкэн//пўлдкэн] бўлди экан, [кўрьпткэн//гўрьпткэн] кўрибди экан, [сөрйэпткэн] сўраяпти экан, [кейяпткэн] келяпти экан каби.

2. Феъллардаги -ди шакли таъкид юклагаси -да билан қўлланганда:

[борэттэ] боради-да, [чэқэттэ] чикади-да, [кээттэ] келади-да, [эээттэ] эзади-да, [тэқэттэ] тақади-да, [чэқырэттэ] чақиради-да каби.

3. “Ж”ловчи кипчок шеваларида сўзларга иккинчи шахс кўплик қўшимчаси -сиз қўшилганда: [борэс] борсиз, [кўрэс] кўрасиз, [элэс] оласиз, [шайдамъс] шу ердამисиз каби.

Худуд кипчок шеваларининг ҳар икки гуруҳидаги айрим [эккэ] икки, [эққалэң//эккөвън] иққаланг, иққовинг, [эхтъйарън] ихтиёринг каби сўзларда и унлиси сўз бошида э унлисига алмашади, фонематик белгиларга эга эмас.

[ъ] – тил олдига нисбатан орқарокка силжиб, қисқа талаффуз этиладиган, талаффузда бир оз заифлашадиган, лекин турғун ва аниқ и фонемасининг варианты.

1. Сўз бошидаги ёпиқ бўғин таркибида: [кэълэлэръ] келинлари, [ънтъкъ] интиқ, [ъкър-чъкър] иқир-чиқир, [ътқы] отмок, ирғит, [ъзь] изи,

[ъттъ] итни, [ъндэқэ//ънэқэ] ана шунақа, [ълъс] секин қимирлайдиган, ишида унум йўқ одам, [ъннэй] ундан кейин, сўнг каби.

2. Сўз бошида ўзи бўғин ҳосил қилганда ва сўзнинг исталган жойида очик бўғин ҳолатида: [ъмыллэқ // ъмылдърық] [ълъс] нинг синоними: секин қимирлай-диган, ишида унум йўқ одам, [ъръган] иримоқ, [ъмътхэн] имтихон, [ънэвэт//ънэпэт] Инобат (қизлар исми), [ънъйэт] Иноят (қизлар исми) каби.

[ъ] – и фонемасининг инлаут ҳолатда ўта кучсизланадиган, бироқ ўрнини йўқотмайдиган варианты: [чъхтъ//чъқърдъ//чъқвәрдъ] чикмоқ: чикди, чиқарди, чиқиб юборди, [бър] бир, [бърәртәсъ] биронтаси, [мънән//мънәм] билан, [съз-бъзлэдъ] ялинди, алдашга уринди, авради, [кър] кирмоқ, [чъқ] чикмоқ, [мъхлэдъ] боплади, адабини берди каби. ЖҒН шеваларидаги и фонемасининг бундай ҳолати Хоразм шеваларидаги [ьгь, ьбь, ьйэ] каби сўзлардаги [ь] вариантига мос келади⁸⁹.

ы – шевадаги [и] фонемасининг тил орқа, лабламанган, тор унли варианты. Диалектал ареал қипчоқ лаҳжасидаги шохобчаларнинг ҳар икки: “й”ловчи ва “ж”ловчиловчи гуруҳ шеваларида, асосан, тил орқа нг[и], қ, г, х ундошлари билан, айрим ҳолатларда эса тил олди, сирғалувчи ш ва сирғалувчи-портловчи ч ундошлари билан бир бўғин таркибида синтакматик муносабат ҳосил қилиб, ёнма-ён – контакт ҳолатда қўлланади: [шыгыл] шигил мева, [чыгырық] чиғирик, [чырмавық] чирмавик ўсимлиги, [тыңылыхъ] саранжом каби.

Шевада сингармонизм конунияти амалдалиги учун ы варианты алоҳида ахамиятга эга. У сўзнинг исталган бўғинида, сўз ясовчи ва сўз ўзгартирувчи қўшимчалар таркибида ҳам қўлланади.

1. Сўз бошида: [ыңқиллэди] ингради, [ытқы//ыхты//ытқывәр] ирғит, от, ирғитиб юбор, [ыхлэс] қаттик ишонмоқ, [ылҳэқ] хавотир олмоқ, [ышқър] ортиқча бакириш, [ычқырънды: ичымдән ычқырънды ўтъл

⁸⁹ Абдуллаев Ф.А. Фонетика хорезмских говоров. – Ташкент, 1967. – С. 32.

кэттъ] ичкиринди: ичидан ичкиринди ўтмоқ – кўркмоқ, тахликага тушмоқ каби.

2. Сўз ўртасида: [йоқын] яқин, [бықыр] ўта семиз, [қырчылэңэн] роса тоза, тозаланган, [тўқым] тўқим, [қышын-йэзын] кишин-ёзин каби.

3. Сўз охирида: [мөйңы//буйңы] бўйин, [кечэгы] кеча кунги, [бўлды] тамом, [ўрэгы] ўроғи, [дўққы] кўпол одам, [тутуругы] тутуруғи йўк каби.

У – умумтуркий юқори кўтарилишдаги тор унли. ЖҒН шеваларида [у] [ү] фонемалари мавжуд бўлиб, адабий тил унлилари тизимидан фарқ қилади. Шева талаффузида [у] [ү] фонемасига нисбатан очикроқ бўлиб, барча ўзбек лаҳжаларининг ўғуз ва қипчоқ шевалардаги [у] га мос келади⁹⁰: [улэқ] улоқ, [йумъш] иш, [муш] мушт, [унэқэ-мунэқэ] ундай-бундай, [кучэқ] кучоқ, [улы] ўғли, [йумэлэқ // думэлэқ] думалок, [қулуп] кулф, [сулэқ] очофат, [қумэқ] омоним: майда, қумли ер каби.

ЖҒН шеваларида [у] фонемасининг қўлланиш доираси адабий тил ва марказий шаҳар шеваларига нисбатан кенгроқ бўлиб, сўзнинг иккинчи, учинчи бўғинларида ҳам кела олади⁹¹: [туруқ] турх, афт, [бурун//мурун] омоним: илгари, аввал, бурун (рус т. нос), [қурут] омоним: куритилган қатик, ҳашарот: курт-қумурска каби.

Ү – олдинги қатор, юқори кўтарилишдаги тор унли. Бу унлининг таянч шаҳар шеваларида тарқалиши чегараланган. ЖҒН шеваларида эса у унлисининг қўлланиш доираси сингармонизм қонуни ҳамда [ө] ундошининг таъсири билан учинчи ва сўнгги бўғинларга, ҳатто аффикслар таркибига ҳам ўтиши мумкин: [уч] омоним: найзанинг учи, учмоқ [устүн], [чэқурув] чакирди – маросим номи, [увүттъ] ивитди, [күйдүргъ] яра номи, [уйүш//тэртъш] томирнинг тортилиши, уюшиши – мусқулларнинг контрактураси.

ЖҒН шеваларида [у] ва [ү] унлилари фонема сифатида мавжудлигига кўра, адабий тилдан фарқ қилади. Маъно фарқлайди. Шу хусусиятларига

⁹⁰ Абдуллаев Ф.А. Фонетика хорезмских говоров. – Ташкент, 1967. – С. 35-36.

⁹¹ Абдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – Б. 19.

кўра адабий тил ва бошқа шевалардан фарк килади. [У] ва [у] бир хил куршовда ўзаро ўрин алмашиб, сўз маъносига таъсир этади:

адабий тилида	орка қатор	олд қатор
уч	уч (сон, ракам)	уч (учмок, нарсанинг учи)
уй	уй (яшаш жой)	уй (уймок)
бур	бур (бурмок)	бур (айлантормок)
ун	ун (русча мука)	ун (унмок, ўсмок, овоз)
тут	тут (дарахт)	тут (ушламок)
туз	туз (русча соль)	туз (тузмок)
куймок	куйди (чўғ ёки оловда)	куйдъ (хафа бўлди)
куйдирги	куйдыргъ (енгил сўкиш)	куйдурги (яра номи)

Ўрта-кенг унлилар

Е – олдинги қатор, ўрта кўтарилишдаги унли товуш. ЖҒН шеваларида е фонемасининг қўлланиш доираси биринчи бўғин билан чегараланади; адабий тил ва таянч шеваларидан фарк қилмайди: [йемът] зарар келтирувчи, [йетвѡ] етиб ол, [кетвѡрдъ//кетъб қлптъ] кетиб юборди, кетиб қолибди, [белѡв] белбоғ каби; “ж”ловчи қипчоқ шеваларида сўнги бўғинга силжиши кузатилади: [йѡмбѡхледи] эмаклади, [търсѡгем] тирсагим, [йѡрше//йѡрчи] эргаш, [чеккѡлеп кеттъ] четдан кетди, [журсѡйѡнѡ] юра қолсанг-чи каби; карлуқ шаҳар тип шевалардаги [е] дан талаффузда очиклиги билан фарқ қилиб, қипчоқ тип шевалар гуруҳида [э]//[е] га мос келади ва “ж”ловчиларда айрим сўзлар бошида дифтонглашади:

адабий тилида	шаҳар тип шеваларда	ЖҒН шеваларида	
		“й”ловчиларда	“ж”ловчиларда
эшик	ешъ//ъшъ	ешък	*ешък
эчки	ечки//ъчкъ	ечкъ	*эшкъ
эшак	ешай//ъша:	ешшѡк	*ешшѡк
этнк	етъ//эту	етък	*етък
еб бер	йеббер	йебѡр	*евѡр
мехри	.мехръ	мехръ	.мехръ

[э] – олд қатор, қуйи кўтарилиш, лабланмаган, е фонемасининг варианты. Қуйидаги ҳолатларда е га нисбатан кенгрок, юмшоқрок талаффуз қилинади:

а) “й”ловчиларида, сўз бошида: [этэк] омоним: чекка жой, кўйлакнинг этаги, [элэк] элак, [эгов] эгов, [эсар] анқов, [эмын-эркын] эмин-эркин, [энсэ] энса: калланинг орқа томони каби;

б) “й”ловчиларда ҳам, “ж”ловчиларда ҳам бир бўғинли сўзлар таркибида: [кэл], [кэт], [йэт], [сел] жала, [тэк] жим, [йэл] енгил шабада, [йэн] омоним: кўйлакнинг енги, овқат енг каби;

в) адабий орфографик эди, экан, эмиш тўлиқсиз феъллари кўшма феъл компоненти сифатида келганда [э] турғун эмас:

- “й”ловчиларда эди тўлиқсиз феъли таркибидаги э товуши -ув ёки ноль ҳолатида: [бэрүвды//бэрегнды] борган эди, [бэрэрдь] борар эди; “ж”ловчиларда доимо -й(-ьй) тарзида: [пэрьйды] борар эди, [пэрегньйды] борган эди, [эппорувьйды] олиб борган эди каби талаффуз этилади;

- экан таркибидаги э сингармонистик шевалиги учун “й”ловчиларда э унлисига айлантирилиб: [бэрэкан] бор экан, [бэрэрэкан] борар экан, “ж”ловчиларда -ьй -эй тарзида: [пэрьйкэн] бор экан, [бэрэйкэн] борар экан тарзида талаффуз қилинади;

- эмиш таркибидаги э “й”ловчиларда: [бэрэрьмыш] борар эмиш ь ёки

[бэрэрмыш] каби ноль кўринишда, “ж”ловчиларда: [бэрэрьшьмыш] каби -й (-ьй) тарзида вокеланади.

- “ж”ловчи гуруҳ кипчок шеваларида [э] унлиси турғунрок бўлиб, -й, -ьй, -эй кўринишида талаффуз этилади. Бундай ҳолат кўплаб кипчок диалектига мансуб туркий тилларда кузатилади⁹². Жумладан, академик М.Ш.Шералиев Озарбайжон тилининг шарқий гуруҳ шевалари ва кипчок тилларига оид ёзма ёдгорликлар материалларига асосланиб е[э]>и[ь] ходисаси кипчок тилларига хос хусусият эканлигини

⁹² Туркий тилларда [e] фонемаси ҳақида қарам: Решетов В. В. Узбекский язык. – Ташкент: Узгосиздат. – С. 18-92; Шоабдурахмонов Ш. Узбек адабий тили ва узбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – Б. 51-53; Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров. – Ташкент, 1967. – Б. 37-40; Узбек тилининг кипчок шеваси. Узбек диалектологиясидан материаллар. I. – Б. 330; Исхаков Ф. Г. Характеристика отдельных гласных в современных тюркских языках. ИСГТЯ, I. – М., 1955. – С. 81-82; Данияров Х. Опыт изучения джекаюших диалектов в сравнении с узбекском литературным языком. – Ташкент, 1975. – С. 110-111.

таъкидлайди⁹³. Бу хусусиятлар жануби-ғарбий Наманган “ж”ловчи кипчок шеваларида ҳам [нэръйды] бор эди, [кельпыйды] келган эди,

[ʷўтэръймыш] ўтармиш, [кельймыш] келар экан каби мавжуд.

Ө – тил олди, ўрта-кенг лабланган унли товуш: а) шевада [ө] фонемаси бошқа баъзи туркий тиллардаги [ə] фонемасига мос келади⁹⁴: [бөл] бўлмок: тенг ярмидан бўлмок, [өт] ўт, [көр] кўрмок, [көл] кўл, [сөл] чап, [көча] кўча, [гөжа//көча] таом, [бөла] омоним: холавачча, беламок каби; Қиёсланг:

Ўзбек адабий тилида	кўк	кўл
ЖҒН шеваларида	көк	көл
Озарбайжон тилида	көй	көл
Қозоқ тилида	көк	көл
Қорақалпоқ тилида	көк	көл
Тува тилида	көк	хөл
Хакас тилида	көк	көл

б) ө фонемаси таянч шаҳар шеваларида ва адабий тилда йўқ. Андижон шсвасида тарқалиш доираси чегараланган⁹⁵. Ўзбек диалектологи Ф.А.Абдуллаев-нинг таъкидлашича, сингармонизм қонуни сақланган ўғуз ва айрим кипчок шеваларида қўлланиш ўрни, асосан, биринчи бўғиндан нарига ўтмайди⁹⁶. Бироқ ЖҒН шеваларида ө фонемаси сўзнинг кейинги бўғинларида ҳам келади: [күйөв] куёв, [бэшөв] арқон, [тунөв күнь] ўтган куни, [бэшөвө] бешаласи, [белөв] белбоғ, [лэлөв] сумалак учун ундирилган бугдой шираси, [мэйлөв] муйлов каби. ЖҒН диалектал ареалининг Мингбулок туманидаги Ўзгариш, Олтинкўл, Баланд Гуртепа, Гуртепа, Мулқобод, Узунтепа, Ўртақишлоқ, Қораёнтоқ; Поп туманидаги Тўққизуй, Тўда, Чиганок, Учуйли; Тўрақўрғон туманининг Шовон, Сарой, Олчин, Қотоғонсарой, Шаҳанд каби кишлоқларида лаб гармонияси қонунига мувофиқ ө фонемасининг қўлланиш талаффузи учинчи ва сўнги бўғинларга қараб силжиши кузатилади: [бэсўрөв кэтть] сўрамасдан кетди,

⁹³ Ширалиев М. Озарбайжон тилида кипчок элементлари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1961. – № 6. – Б. 37.

⁹⁴ Решетов В.В. Общая характеристика особенностям узбекского вокализма. Тил ва адабиёт институти асарлари. – Тошкент, 1939. – Б.10-20; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва узбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – Б. 50-51.

⁹⁵ Мухаммадҷонов К. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. – Ташкент: Фан, 1981. – Б. 24.

⁹⁶ Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров. – Ташкент: Фан, 1967. – Б. 39.

[мәддаланөвдъ] яранинг пайдо бўла бошлаши, [мәддаланөвьрдь] кўп гапирди каби. Бундай ҳолатлар ғарбий Фаргона кичик шеваларида ҳам кузатилади⁹⁷.

Ў – умумтуркий орқа қатор, ўрта-кенгликдаги лабланган унли: “й” ловчи ва “ж”ловчиловчи гуруҳларида ҳам бир хил талаффуз этилади; сўзнинг исталган бўғинида келади: [сўв] соғлом, [сўв] соғмоқ; сигир соғмоқ, [кўс] кўст-кемтик, [бўв] боғлик, [тўв] топ, [лўв] лаб, [тўроң] бутасимон ўсимлик, [бўвәл//бөвлә//бийла] қўлга олмоқ, ўз таъсирини ўтказмоқ, [тўпәлән] тўпалон, [тўпәры] тўпори, [сўтә] маккажўхори сўтаси, [сўрўвчъ] сўрайдиган, [ишлўвчъ] ишлайдиган, [сўләҳмән] беғам, дангаса, [бемўвьрт] бемаврид, [жәмләшўв] тоғора, [кесўв] косов каби; в) лаб ундошлари таъсирида а>о>ў га ўтади: а > ў: лаб > [лўв], маврид > [мўвьрт]; о>ў: косов > [кесўв], боғ (боғлик) > [бўв], топ > [тўв], ишловчи > [ишлўвчъ] каби.

Шевада [ў] ва [ө] унлиларининг алоҳида фонема сифатида мавжуд:

Адабий тилда	Жануби-ғарбий Наманган кичик шеваларида	
	орқа қатор ў	олд қатор ө
ўр	ўр (ўғни ўрмоқ)	өр (сочни ўрмоқ)
ўт	ўт (олов, майса)	өт (ўтмоқ, захар)
кўр	кўр (кўрмоқ)	көр (кўзи ожиз)
соғ	сўв (соғлом, соғмоқ)	сөв (сепмоқ)
тоб	тўв (тоб: иссиқ ва соғломлик)	төв (тепмоқ)
ўра	ўрә (ўрамоқ)	өрә (чуқурлик)
ўтин	ўтын (ёнилғи)	өтын (кечирим сўрамоқ),
ўсма	ўсмә (ўсимлик),	өсмә (касаллик)
бўл	бўл (бўлмоқ: содир бўлмоқ)	бөл (бўлмоқ: ярмидан бўлмоқ)

[ў] ва [ө] унлиларининг алоҳида фонема сифатида мавжудлиги шева ареалнинг асосий фонетик-фонологик белгиларидан бири. Шу хусусиятига кўра, адабий тил ва бошқа шевалардан фарк қилади, [ў] ва [ө] бир хил қуршовда ўзаро ўрин алмашиб, юқоридагидек, сўз маъносига таъсир этади.

⁹⁷ Тургунов Т. Западнo-ферганский говоры узбекского языка: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Ташкент, 1968. – С. 6.

Кенг унлилар

А – тил орка лабланмаган куйи, кенг унли. Бу унли ўзининг шевадаги талаффузига кўра, умумтуркий тил орка кенг [а] унлисидан фарк қилмайди: а) барча туркий тиллардагидек турғун, сўзнинг исталган бўғинида кела олади; б) “й”ловчи гуруҳ кипчок шеваларида мазкур товуш тил орка, айрим тил олди портловчи *т, д, сирғалувчи в, з, ш*, (айрим ҳолларда с) ва портловчи *п, б, м* лаб товушлари билан ёнма-ён келганда адабий тилдаги белгиларини сақламайди, тўлалигича тил орка [о]//[ɔ] товуши каби талаффуз қилинади, “ж”ловчиларда эса бундай жараён айрим сўзлардагина кузатилади:

Адабий тилда	ЖҒН шеваларда		Адабий тилда	ЖҒН шеваларда	
	“й”ловчи шеваларида	“ж”ловчи шеваларида		“й”ловчи шеваларида	“ж”ловчи шеваларида
бозор	<i>бээр</i>	<i>бэар</i>	салом	<i>сэлэм</i>	<i>селэм</i>
дада	<i>да:да</i>	<i>дада</i>	вассалом	<i>вэссэлэм</i>	<i>вэссэлэм</i>
балик	<i>бэлык</i>	<i>балык</i>	валаккла	<i>вэлэхлэ</i>	<i>вэлэхлэ</i>
катиқ	<i>кэтық</i>	<i>катық</i>	вакил	<i>вүкүл</i>	<i>үкүл</i>
манти	<i>мэнты</i>	<i>манть</i>	замон	<i>зэмэн</i>	<i>зэмэн</i>
пахта	<i>пэхтэ</i>	<i>пахта</i>	вавағ(таклид)	<i>вэвэқ</i>	<i>вавоқ</i>
тахта	<i>тэхтэ</i>	<i>тахта</i>	вабо	<i>вэбэ</i>	<i>вобэ</i>
тарок	<i>тэрэқ</i>	<i>тарақ</i>	шадлод	<i>шэддэт</i>	<i>шэддэт</i>
қашқа	<i>қэшқэ</i>	<i>қашқа</i>	забон	<i>зүвэн</i>	<i>зэпэн//зэвэн</i>
чал	<i>чэл</i>	<i>чол</i>	сабзи	<i>сэвэз</i>	<i>сэ:з</i>
чакмоқ	<i>чэхмэқ</i>	<i>чахмақ</i>	шамол	<i>шэмэл</i>	<i>шэмэл</i>

[ə] – а унлисининг тил олди лабланмаган куйи кенг кўтарилишдаги варианти: а) адабий [а] товушига мос келади, сўзларнинг исталган бўғинида кела олади: [əкə] ака, [укə] ука, [ишлə] ишламоқ, [əстəр] астар, [кэчэсидаяэм] кечаси ҳам, [əччыққэлэмпыр] аччик қалампир каби; б) сингармонизм қонуни талабига кўра, чуқур тил орка қ, з, х, ң ундошлари билан ёндош кела олмайди, бундай оппозицияларда кенг унли [ɔ] қўлланади: [ғэйыр] ғайур, [қэнь] кани, [хэмыр] ҳамир, [ғэлэмьс] ғаламис, [этэңды] отангни, [нумэңэ] нега, нимага каби; в) кипчок шеваларида таркибида *ш, п, л, х* ундошлари мавжуд бўлган содда, қўшма сўзларда, айрим кўмакчилар билан қўлланган сўзларда [ə] унлиси деярли ишлатилмайди: [кэлэвьэрсин] келаверсин, [мўллэ] мулла, [улўшү://улўшүвьэр]

улашавер, [мәхтәптәмәнэ] мактаб томонга, [сәлэхтә] ок пахта, [шәкәрәп] шакароб каби.

Чүзик унлилар

Кадимги туркий чүзик унлилар табиати, функцияси, фонематик хусусиятлари хакида эьлон килинган ишларда⁹⁸ уларга хос фонетик-фонологик белгиларнинг аста-секин йўқолиб бориш сабаблари, ҳозирги туркий тиллар материал-манбалари асосида назарий тиклаш мумкинлиги баён қилинади⁹⁹. Кадимги туркий тиллар учун умумий бўлган чүзиклик ҳозирги туркий тилларнинг кўпчилигида сақланмаган, айримларида (масалан, Хоразм шеваларида) сақланган. Лекин ўзларида рудимент – колдик сифатида из қолдирган шевалар бор. ЖҒН кипчоқ шеваларининг “й”ловчи ва “ж”ловчи гурихида ҳам ана шу фонетик ҳодисанинг айрим изларини кўриш мумкин. Улар фонематик хусусиятларини сақламаган бўлса-да, чүзик унли сифатида муайян сўзлар таркибида қотиб қолган. Масалан: [и:]: [чи:ш] тиш, [ки:йән] сўнг, [хи:лә] пича, озгина, сал; [у:]: [су:т] суг, [чу:ш] тушмоқ, [ху:ш] эс, фаҳм, хотира; [у:]: [ту:т]: ушла, [ту:ш] тушмоқ, [су:қ//кьинә] назарланмоқ; [е:]: [те:вә] баланд, узун, дароз, [ке:т] орқа томон, масалан: томнинг кети (уйнинг орқа томони), [ке:к] алам каби.

Куйидагн санокли сўзларда эса фонематик хусусияти деярли ҳолда сақланган: [э:]: [зэ:т] зот, уруғ, авлод-аждод, [зт] (адабий варианты зоғ, шевада омофон) буюм, шахс, нарса: хеч зоғ йўк, [э:т] отмоқ, [эт] омоним: исм, хайвон; [э:с] озмоқ, [эс] осмоқ; [ә:]: [жә:й//йа:й] ёймоқ, [жәй] жой каби туркий ва ўзлашма бирликларда кўзга ташланади.

⁹⁸ Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. – Казань, 1953. – С. 38; Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М., 1948. – С.7-9; Исхаков Ф. Т. Долгие гласные в тюркских языках. ИСГТЯ, I. –С.160; Абдуллаев Ф. А. Чүзик унлиларнинг табиати тўғрисида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1959. – № 3. – Б. 27-33.

⁹⁹ Гаджиева Н.З. Проблема тюркской ареальной лингвистики: Среднеазнатский ареал. – М., 1975. – С.56-57, 271-272; Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. – М., 1961. – С.28-29.

ЖҒН кипчоқ шеваларидаги мазкур фонематик ходиса ўғуз шевалари даражасида амалда эмас. Бироқ шевада оз бўлса-да учрашини, юқорида айтилганидек, бир томондан, рудимент сифатида сақланган белги бўлса, бошқа томондан ушбу диалектал ареалида туркийзабон уруғ вакиллари-нинг асрлар давомида биргаликда ҳаёт кечирганликларини кўрсатади.

Туркий тилларда иккиламчи чўзиклик кенг тарқалган фонетик ходисадир¹⁰⁰.

У ундош товушларнинг тушиши, бўғинларнинг қисқаришидан ҳосил бўлади. Бу чўзиклик барча туркий тиллар, хусусан, ўзбек шевалари учун ҳам умумий, лекин ҳар бир тил ва шеванинг тарихий тараққиёти процессидаги ички фонетик қонуниятлар асосида содир бўлади¹⁰¹.

ЖҒН шеваларида мазкур ходисанинг вужудга келиш йўллари куйидагича изоҳлашимиз мумкин: а) л товушининг тушиши натижасида: [қс:с:] (қолса), [бўс:с:] бўлса, [қъс:с:] қилса, [бўмс:с:] бўлмаса, [йъйъ.к] ейлик, [кьйайъ.к] кийайлик, [ъчайъ.к] ичайлик каби. Таъкидлаш лозимки, ЖҒН кипчоқ шевалари унлиларида сўздаги л ундошининг тушиши натижасида вужудга келадиган иккиламчи чўзиклик Наманган шаҳар тип шеваларидан фарқ қилади. Шаҳар тип шеваларда л ундоши бириккан бўғиндаги унли иккиламчи чўзикликка эга бўлса: [бө:масәм/йөөқәсәм] бўлмаса, [кө:са] келса, [ушә:] ушла, [сә:сә] солса каби, жануби-ғарбий кипчоқ шеваларида [қс:с:] қолса, [бўс:с:] бўлса, [қъс:с:] қилса, [бўмс:с:] бўлмаса, [сә:сә] солса каби л ундоши бириккан бўғиндан кейинги бўғиндаги унли иккиламчи чўзикликка эга бўлади; б) г ва в товушларининг таъсирида [г>в(ш)>ноль]: [сә:в] (соғ-саломат), [тў:рры//ту: "ри] тўтри, [қу:р//қу: "ър] қувир, [қу: "ьл] қувиб, [кө: "ьш] кавуш, [то: "] топ, [сө: "лат] савлат каби. Тошкент, Наманган шаҳар ва Хоразм шеваларида бу ходиса

¹⁰⁰ Дмитриев Н.К. Вторичные долготы в тюркских языках. ИСГТЯ. I. – С. 198; Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. – М., 1955. – С. 58-66.

¹⁰¹ Исхаков Ф. Г. Долгие гласные в тюркских языках. ИСГТЯ, I. – С. 104.; Исхаков Ф. Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. – С. 33-34; Абдуллаев Ф. А. Фонетика хорезмских говоров. – Ташкент: Фан, 1967. – С. 53-56.

якколроқ кўринади: [су:ъч/су:й ич] сув ич¹⁰², [де:лэт] давлат, [се:лэт] савлат¹⁰³. Мазкур фонетик ходиса ЖҒН шевалари учун умумийдир, “й” ловчиларда ҳам, “ж” ловчиларда ҳам чегараланмаган. в) таркибида *p* ва *g* ундоши бўлган бўгин тушиши натижасида: [хўйў:”] кўявер, [бэрў:”] боравер, [сўрў:”] сўравер, [чэвў:”] омоним: югурмок, ер чопмок, [қақа:] қаерга, [ха:кэтть] қаерга кетти [тэ:] тагин, [тэ:эйтмэгын] тагин айтиб кўйма каби.

Қиёсланг: ЖҒН шеваларида: [бердь:] берди, [бэрдь:] борди услубий маъно бериш учун ҳам қўлланиладиган чўзиклик; Наманган шаҳар шевасида: [беддъ:] берди, [боддъ:] борди шеванинг факат ўзигагина хос, уни бошқа ўзбек шеваларидан фарқловчи, доимий ҳолдаги сўзнинг охириги унлисидаги эмфатик чўзиклик; г) араб тилидан ўзлашган, таркибида контакт тарзда икки унли ёки бўғиз товуши *χ* ҳамда *айн* – *ъ* мавжуд бўлган сўзларда барча шевалардагидек ҳолат кузатилади: [сэ:т] соат, [сэ:дэт] саодат, [шэ:дэт] шаҳодат, [шэ:йът] шаҳид, [ша:р] шаҳар, [нико:] никоҳ, [са:р] саҳар, [ма:ни] маъно, [ма:рин] Маъруф, [ма:мура] Маъмура, [ма:қыл] маъкул каби.

ЖҒН шевалари фонетик-фонологик сатҳида ҳам адабий тилнинг ёки ҳудудий ёндош – бир ареалдаги шеваларнинг бир-бирига кўрсатадиган таъсири натижасида турли фонетик жараёнлар кузатилади. Бу таъсир шеваларнинг, қолаверса, адабий тилнинг фонетик тараккий этишида муҳим омил ҳисобланади. Ўз-ўзидан аёнки, ареал нуктаи назардан бир биридан узоқда бўлган турли диалект ҳудудлари орасида бундай алоқаларнинг бевосита юзага чиқиши мумкин эмас. Чунки ўзбек шеваларининг ҳар бири ёки ҳар бир гуруҳи узоқ даврлардан бери ўзларига хос ва шунга мувофиқ тарқалиш ареалларига эга. Шевага хос хусусиятларининг бир қисми ана шу чегара, уларнинг тарқалиш,

¹⁰² Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – Б. 83.

¹⁰³ Абдуллаев Ф.А. Фонетика хорезмских говоров. – Ташкент: Фан. 1967. – Б. 64.

жойлашиш ўрни – ареали билан боғлиқ бўлиб, улар шу ареалдагина пайдо бўлган ва ривожланган.

3-фасл. Унлилар билан боғлиқ фонетик жараёнлар

Сингармонизм туркий тилларнинг специфик ҳодисаси бўлиб, у қадимдан мавжуд. Лекин унинг туркий тилларда сақланиш даражаси ҳар хил. Ўзбек тилининг таянч шаҳар шеваларида сингармонизм ҳодисаси ўз кучини деярли йўқотган, лекин кўплаб кипчоқ шеваларда сақланган.

Шундай бўлса-да, бир гуруҳ тилшунослар туркшуносликка бағишланган адабиётларда унинг мукамал қондаси йўқлиги, атаманинг қандай лингвистик ҳодиса эканлиги батафсил баён қилинмаганини, уни ассимиляциянинг бир тури эканидан бошқа нарса эмаслигини таъкидлайдилар¹⁰⁴. Бизнингча, сингармонизм қонуният алоҳида ўзига хосликлар билан кипчоқ шеваларида сақланган ва у ўз қонуниятларига эга.

Сингармонизм сўздаги унлиларнинг маълум нуктадан назардан бир хиллаштириши бўлиб, у ҳақида Н.К.Дмитриев “товушлар ассимиляциясининг кўринишларидан биридир¹⁰⁵” – деб, изоҳлаган эди. У туркий тилларнинг ўзига хос қонуниятларидан ҳисобланиб, туркий тилларнинг барчасида ўз аксини топганлиги, ҳатто, адабий тили носингармонистик бўлган ўзбек тилининг, айрим шаҳар шеваларидан ташқари, барча шевалари сингармонистик эканлиги қайд қилинган¹⁰⁶.

Профессор А.Нурмонов Фитрат ўзбек адабий тилида 23 та унсиз фонема мавжудлигини кўрсатганлигини, х, х, ф фонемалари асл туркча эмаслигини, барча туркий тилларда у ёки бу даражада мавжуд бўлган сингармонизм қонуниятини акс эттиришини, уни шаҳар шеваларида форс-

¹⁰⁴ Кошгарий Махмуд. Девону луғотит турк. I. – Тошкент, 1960. – Б. 69; Богородицкий В. А. Законы сингармонизма в тюркских языках. Вестник научного общества татароведения. – Казань, 1927. – С. 13; Исхаков Г. Гармония гласных в тюркских языках. ИСГТЯ, I. – С. 23; Решетов В. В. Узбекский язык. I. – Ташкент: Узгосиздат, 1959. – С. 295-299; Абдуллаев Ф. Фонетика. – Ташкент: Фан, 1967. – С. 74-82; Тенишев Э. Р. Строй саларского языка. – М.: 1976. – С. 93-96.

¹⁰⁵ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. – М., 1948. – С. 38-40.

¹⁰⁶ Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – JL, 1970. – С. 37; Мусабаяв К. М. Грамматика жараимского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 50-55.

тожик тилининг таъсирида бузилганини, шунинг учун умумтуркий фонетик хусусиятини кўпроқ сақлаб қолган қишлоқ шеваларига таяниш жуда тўғри эканини, ана шу асосда ўзбек тилида унлиларнинг “йўғон”лик ва “ингичка”лик белгиси фарқловчи белги вазифасини бажариши ва шу белгига кўра унлилар икки қаторга бўлинишини кўрсатганини таъкидлайди¹⁰⁷.

Сингармонизмнинг рудимент сифатида ўзбек адабий тилида ҳам кўзга ташланиши, унинг ўзбек тили шеваларидаги ўзига хос специфик лингвистик белги-хусусиятлари, “й”ловчи ва “ж”ловчи қипчоқ шеваларда амал қилиш қонуниятлари ҳақида ўзбек адабий тили, унинг шевалари фонетикаси ва фонологиясига бағишланган тадқиқотлар, асар ҳамда қўлланмаларда тилга олинган¹⁰⁸.

В.В.Решетов ўзбек тилидаги и, у, ў, а оралиқ унлиларни Тошкент шеvasи талаффузига асосланганлигини, унлиларнинг бу фонетик таснифи рус тили унлилари билан қиёслаш орқали берилганлигини таъкидлайди¹⁰⁹.

Бизнингча, В.В.Решетов оралиқ (индифферент) унлилар ҳақида фикр юритганда, ўзбек тили фонетик-фонологик системасига диахрон нуқтан назардан ёндашган. У ўзбек тилининг ҳозирги Тошкент диалектида қадимги қатор буйича зидланувчи унлиларнинг зидланиш белгиси йўқолганлиги, оралиқ унлиларнинг ҳосил бўлганлиги борасида баҳс юритган. Шунинг учун ҳам бу унлиларни икки қатордаги унлиларнинг бирлашувидан – конвергенциясидан ҳосил бўлган деган фикр билан конвергентлар номи остида бирлаштирган. Худди шу фикр профессор Ф.Абдуллаевда¹¹⁰ ҳам учрайди.

¹⁰⁷ Нурмонов А. Танланган асарлар. II - жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – Б. 272.

¹⁰⁸ Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Б. 184-188; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – С.38-41; Абдуллаев Ф. А. Фонетика хазарских говоров. – С. 74-82; Атамйрзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование намаганского говора узбекского языка. – С. 15-18; Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 306; Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-китоб. – Тошкент, 2008.

¹⁰⁹ Нурмонов А. Танланган асарлар. II - жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – Б. 273.

¹¹⁰ Абдуллаев Ф.А. Фонетика хазарских говоров. – Ташкент: Фан, 1967. –С. 41.

Жаҳон тилшунослигида Н.С.Трубецкой дунё тилларининг кўпида, масалан, шаркий ва ғарбий Белорус тилларида ҳам унлиларнинг бундай ҳолати тарихий фонологик аҳамиятини йўқотганлиги, бироқ қайсидир ҳолатларда у шевалар миқёсида сақланганлигини мисол орқали изоҳлаган¹¹¹.

Таъкидлаш керакки, туркий тилларнинг вокализмига бағишланган барча тадқиқотларда қатор белгиси ва лаб иштироки белгиси унлиларни тасниф қилиш учун фарқловчи белги сифатида қараб келинади.

Тилшунос олим Э.Умаров ўзбек адабий тилидаги бундай тасниф асосига эътирозли ҳолда, ўзбеклар тилнинг олди ёки орқаси билан гапирадиларми деган саволга “йўқ” деб жавоб бериш кераклигини баён қилади, унлиларни оғизнинг очилиш даражаси ва лабнинг иштирокига кўра тасниф қилиш ўринли эканлиги ҳақида фикрлар билдиради¹¹².

Ҳақиқатдан, туркий тиллар, уларнинг айрим шевалар учун палатал ва лабиал сингармонизмнинг ҳослиги, палатал гармонияда унлилар қаторга кўра оҳанглашуви ҳеч кимда эътироз турдирмайди. Ўзбек адабий тилининг ҳозирги даври учун гарчи сингармонизм амал қилмаса-да, лекин ўзбек шеваларида сақланиб келаётганлиги деярли барча шевашунос олимлар томонидан эътироф этилади. Шу билан бирга, қаторга кўра зидланишни ўзида сақлаб келаётган ўзбек шеваларида бир ўринда қатор буйича корреляторларнинг ўзаро алмашилиб маъно фарқлаши¹¹³ мавжудлиги қаторни унлилар учун фарқловчи белги сифатида ажратишга имкон беради. Масалан, Андижон шевасида [əт] инсон органиноми, ўтмоқ феъли – [ўт] майса, олов, [ўр] ўтни ўрмоқ – [əр] сочни ўрмоқ, [əз] олмош – [ўз] босиб ўтмоқ, [ун] овоз – [ун] бугдойнинг майдалангани.

Ҳозирги ўзбек адабий тили унли фонемалари учун қатор белгиси фонологик кимматини йўқотгани, шунинг учун ҳозирги ўзбек адабий

¹¹¹ Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. Фонология и лингвистическая география. – М.: Прогресс, 1987. – С. 31-36.

¹¹² Ўзбек тилида тил олди товушлари борми // Ўзбек тили ва адабиёти. – №4. – 1994. – Б. 5-8.

¹¹³ Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. Фонология и лингвистическая география. – М.: Прогресс, 1987. – С. 34.

тили унли фонемалари учун бу белги тасниф асоси бўла олмаслиги ҳақида асосли фикрлар мавжуд¹¹⁴.

Ўзбек тилининг айрим шеваларида, хусусан Наманган шевасида сингармонизмнинг бошқа кўриниши – аффиксларнинг ўзак фонетик хусусиятига мослашиш эмас, балки ўзак унлиларининг аффикс унлилари характерига мослашиши кузатилади. Бундай мослик умлаут ҳисобланади.

Умлаут уйғур тили ва ҳозирги ўзбек тилининг Наманган шаҳар, Уйчи, Чортоқ туманлари, Янгиқўрғон ва Учқўрғон туманларининг айрим қишлоқ шеваларига хосдир¹¹⁵. Янгиқўрғон ва Учқўрғон туманлари Қирғизистон Республикаси чегараларига яқин бўлса-да, сингармонизм таъсири кузатилмайди. Буни Янгиқўрғон тумани маркази, унинг атрофи ва Қайқи қишлоғи аҳолиси Наманган шаҳрига, яқин жойлашганлиги, у ерларга умлаутли шева вакилларининг кўчиб боришлари билан изоҳлаймиз.

Умлаутнинг уч кўриниши – палатал, лабиал ва лингвиал мавжуд.

Биринчи турда биринчи бўғиннинг орқа қатор кенг унлиси кейинги бўғиннинг тор лабланмаган унлиси таъсирига берилиб, олд қатор унлига айланади. Масалан, Наманган вилоятининг Уйчи шаҳарчаси, Чортоқ шаҳри, Учқўрғон тумани Қайқи қишлоғи шевасида: [тəшъ] тоши, [бəшъ] боши, [қəшъ] қоши, [шəль] шоли, [сəвъп] совиб, [сəгъп] соғиб, [əльвəр//вəр] олиб юбор, [этвəр//этвəр] отиб юбор, [йэзвəр//йэзвəр] ёзиб юбор, [қəшқəлдэ:] қашқалдоқ, [тəвъп] табиб, [бəръп] бориб, [йэзил] ёзиб каби.

Иккинчи турда биринчи бўғиннинг кенг лабланмаган унлиси кейинги бўғинлардаги лабланган унлилари таъсирида лаблашади. Масалан, (Наманган ш., Уйчи т., Чортоқ т.): [тəнүр] тандир, [э:дэрүтть] ағдаряпди, [эдэ"үлдү//эдэшүлдү] адо, тамом бўлди каби.

¹¹⁴ Набиева Д. Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши. – Тошкент: Шарк. – 2005. –Б. 3.

¹¹⁵ Алиев А. Ю. Наманганская группа говоров узбекского языка: Автореф. дис. ...док. фил. наук. – Ташкент, 1975.

Учинчи турда оғизнинг очилиш даражаси ўзгаради. Кейинги бўғиннинг тор и унлиси таъсирида биринчи бўғиннинг олд қатор кенг унлиси ўрта-кенг унлига айланади. Масалан, уйғур тилида: [касиш] кесиш, [катти] кетди каби. Бирок Наманган вилоятининг умлаутлашган шеваларида учинчи тур кўриниши деярли кузатилмайди¹¹⁶.

Умлаут барча туркий тилларда маълум даражада учрайди. У сингармонизмга тескари пропорционал бўлиб, туркий тилларда нисбатан кейинги ҳодисадир. Айрим тилшуносларнинг фикрига кўра¹¹⁷, умлаут ассимиляциянинг кенг ривожланиши ва ўзига хос урғу заминида вужудга келган. Бир гуруҳ тилшуносларнинг фикрича, умлаут сингармонизм кучсизланиши билан боғлиқ.

Ҳар иккала – танглай ва лаб гармонияси ЖҲН шеваларида вилоятдаги бошқа

шеваларга нисбатан кучли. Лекин олтой, хакас, бошқирд ва киргиз тилларидагига нисбатан кучсиз. Бу ўринда Н. С. Трубецкой фикрларига таяниш мақсадга мувофиқ бўлади¹¹⁸.

Танглай гармонияси жанубий-ғарбий Наманган шеваларида куйидаги кўринишларга эга:

а) ўзакнинг биринчи бўғинида тил орқа унлилардан бири бўлса, сўзнинг сўнгги бўғинларида ҳам тил орқа (*ёки қаттиқ*) унли товушлар ишлатилади;

б) ўзакнинг биринчи бўғини тил олди (*юмшоқ*) унлилардан бири билан бошланса, унда сўзнинг кейинги бўғинларида ҳам тил олди юмшоқ унлилар иштирок этади.

¹¹⁶ Атампрзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование намаганского говора узбекского языка. – Ташкент, 1974. – С. 26.

¹¹⁷ Поливанов Е. Д. Материалы по грамматике узбекского языка. I. Введение. – Ташкент, 1935; Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент: Узгосиздат, 1933; Боровков А.К. К характеристике узбекских “умлаутный” или “уйгуризованных” говоров. – Фрунзе, 1946; Узбекские говоры Наманганской области. – Ташкент, 1963; Решетов В.В. Узбек тилининг карлук-чигид-уйғур дажаси // Узбек тили ва адабиёти масалалари. – 1960; Решетов В., Ш.Шоабдурахмонов. Узбек диалектологияси. – Ташкент: Ўқитувчи, 1978. – Б.122.

¹¹⁸ Трубецкой Н.С. Основы фонологии / Пер. с немец. А.А.Холодовича; Подред. С.Д.Канциельсона. – М.: Аспект Пресс. – 2000. – 352 с. (Серия “Классический учебник.”); Избранные труды по филологии. Фонология и лингвистическая география. – М.: Прогресс, 1987. – С. 31-36.

Танглай гармониясининг бу асосий қонунияти жануби-ғарбий Наманган шеваларида қуйидаги кўринишларга эга:

1. Сўзнинг ўзак қисми – туб лексик шаклларда. Кўп бўғинли сўзлардаги биринчи бўғин таркибидаги унлига қолган бўғиндаги унлилар мослашади.

Диалектал ареалдаги Наманган, Тўрақўрғон, Мингбулоқ, Поп туманларига қарашли кўплаб кишлоқлардаги “ж” ловчи ва “й” ловчи қипчоқ лаҳжаларида сўзлашувчи аҳоли шеваларида бундай танглай гармонияси яққол кўзга ташланади. Масалан: [б~~о~~лык] балик, [м~~о~~нты] манти, [қ~~о~~тық] қатик, [ч~~о~~чық] сочик, [ч~~у~~мэль] чумоли, [т~~о~~ғэрэ] тоғора, [с~~у~~малэк] сумалак, [з~~а~~мбэр] замбил, [т~~о~~рғыс//т~~о~~рвыс] тарвуз, [с~~о~~мсэ] сомса каби бир талай туб сўзларда сингармонизм ўз қонуниятини сақлаб қолган.

Мингбулоқ туманининг Жомошов, Маззанг, Гулбоғ кишлоқларида эса бу ҳолат кам учрайди. Сабаби, бу ҳудудлар нисбатан кейинроқ ташкил топган аҳоли масканлари бўлиб, сўзловчиларнинг кўпчилиги қарлук лаҳжа ва форсийзабон аҳоли вакиллари дир. Вилоятнинг аҳолиси зич бўлган Уйчи, Чортоқ, Косонсой, Янгиқўрғон туманлари, Наманган шаҳри ва бошқа турли вилоят ва туманлардан кўчиб келганлар дир.

2. Сўзнинг ўзак қисмига кўшимча кўшилганда. Жануби-ғарбий Наманган шеваларида кўшимчалар таркибидаги унлиларнинг тил орқа ва тил олди вариантларга эгаллиги аффиксларнинг тил орқа қаттиқ ва тил олди юмшоқ вариантларини юзага келтирган. Кўплаб сўз ясовчи ва шакл ҳосил қилувчи кўшимчалар ўзининг контраст жуфтларига эга.

а) сўз ясовчи кўшимча кўшилганда ёки кўшма сўзларда: [л~~ә~~рмә+л~~ә~~+в+г~~ь~~ч] пармалагич, [у~~й~~+м~~ә~~+л~~ә~~+м~~ә~~] уймалама, [с~~ә~~вә+ч+ъл] савағич, [м~~ә~~м~~ә~~+х~~ә~~н~~ә~~] мехмонхона, [с~~ә~~м~~ә~~с~~ә~~х+п~~ы~~й~~ә~~с] саримсоқпиез, [к~~ә~~з+әй~~н~~әк] кўзойнак, [д~~ү~~м~~ә~~л~~ә~~+қ//й~~ү~~м~~ә~~л~~ә~~+қ], [с~~ә~~р+т~~ә~~р~~ә~~ш+х~~ә~~н~~ә~~] сартарошхона, [н~~ән~~+т~~ә~~х~~т~~ә, қ~~ы~~йм~~ә~~+т~~ә~~х~~т~~ә] нонтахта, қийматахта каби жуда кўп содда ясама ва кўшма сўзларда сингармонизм ўз қонуниятини сақлаб қолган.

б) синтактик шакл ҳосил қилувчи келишк қўшимчалари қўшилганда:

– қаратқич ва тушум келишиги [-ды//дь, -ть//ты:] [буннь//муннь] бурни, [қээнды қулэгы], [қээнды қўтар] қозоннинг қулоғи, қозонни қўтар, [дэдэмдь пычэхлэры], [энэмдь көйнахларь] дадамнинг пичоклари, онамнинг кўйлаклари, [бэелэрдь дэрэхлэры], [сэвчылэрдь гаплэрь] боғларнинг дарахтлари, совчиларнинг гаплари, [тэшиты тэгьдэ], [этть туйэгы], [эшить йэң], [тэвэхты йүв] тошнинг тагида, отнинг туйёғи, ошни энг, товоқни юв каби. ЖҒН диалектал ареалининг барча қипчоқ шеваларида қаратқич ва тушум келишиги қўшимчалари талаффузда деярли фарқланмайди;

– жўналиш келишиги [-го//гэ//-ңэ, -гал/-гэ, -қал/-кэ]: “й”ловчи ва “ж”ловчи шеваларда [нумэңэ//нумэвэ] нимага, нега, аралаш тип шеваларда: [нумэңгэ] нимага, нега, [қэйгэ//қөйгэ] қаерга, [туйгэ// туйга//туйгэ] туйга, [терэхти үчгэ чьхть] теракнинг учига (энг баланд жойига) чикди, [тэгэрэгэ сэ:] тоғорага сол, [эрықэ чүш] ариққа туш, [тэрэккэ чьхть] теракка чикди, [ожывэзэгэ кэтть] обжувозга чикиб кетди каби.

ЖҒН шеваларида асос таркибида бурун товушлари мавжуд бўлган сўзларга жўналиш келишиги қўшимчаси қўшилганда назализациянинг¹¹⁹ кучлилиги кузатилади. Назализация унлилар артикуляциясида бурунда ҳосил бўлган резонатор тоннинг қўшиб берилишидир. Бу асосан бурун орқали ҳосил бўлувчи сонанг талаффузи билан контакт келувчи унлиларда кузатилади: [нумоңо, нумовго, нумонга] каби. Чунки аввалги товуш артикуляция рекурсияси кейинги товуш артикуляцияцион экскурсиясига тенг келади. Шунинг орқасида аввалги товушдаги уннинг давоми кейинги товушга улашиб кетади ва бурун товушининг ҳам резонатор тони кейинги унли резонатор тонига қўшилади. Натижада унли артикуляциясида ҳам бурун резонатор тони қайд этилади. Бунга назализация деб қаралади.

¹¹⁹ Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 306.

Наманган шевасида одатий ҳол деб қаралса ҳам, Тошкент, Фарғона ёки бошқа шеваларга хос деб айтиш тўғри эмас. Ўзбек тилининг бошқа шеваларида сонант таъсирида унли назализациясининг содир бўлиши анча кучсиз. У Наманган ва унинг атрофи шеваларида одатий ҳол эканлигини С.Отамирзаева ўз изланишларида қайд этган¹²⁰.

– ўрин-пайт келишиги [-*да//до//-да, -та//тә*]: [*көчәдә*] кўчада, [*уйдә*] уйда, [*тәмдә*] томда, [*кәлбә туй*] ўғирда туй, [*мәлләдә*] этакда, [*дәҳчәдә*] токчада, [*сәҳәт бәштә*] соат бешда, [*эшхәтә*] эшиқда, ташқарида каби.

– чиқиш келишиги [-*дан//-дән, -тан//-дән//-тон//-нән//-нан//-нән*]: [*укәмдән*] укамдан, [*сийгәмдән*] синглимдан, [*чәккәдән*] четдан, [*әлмәдән*] олмадан, [*сәмсәдән*] сомсадан, [*бәшкәдән*] ўзгадан, бировдан, [*терәхтән*] теракдан, [*эшхәтән*] эшиқдан, [*әттән*] отдан, [*хурмодон*] хурмодан, [*әштән*] омоним: очдан, ошдан, [*бәшкәттән*] янгидан, қайтадан, [*гәләмнән*] гиламдан [*әнәмнән*] онамдан каби. Агар сўз ўзаги бурун консонантлари билан тугаган бўлса ёки ўзакка синтактик шакл ҳосил қилувчи қўшимча бурун консонантлари билан тугаган бўлса, назализация кучаяди ва тил олди портловчилари [д] ва [т] [н] ва [ң] товушига алмашади: [*ноннон*] нондан, [*әнәмдән*] онамдан, [*қўләмнән ушләди*] қўлимдан ушлади, [*чәчәндән тортымы*] сочингдан тортдими?, [*бәшыңнән ўғирвәр*] бошингдан айлантриб юбор, [*қәнәтәңәздән сәтвәләмән*] қантингиздан сотиб оламан каби.

– эғалик қўшимчаларининг бирлиги [-*(ь)м//-(ы)м; -(ь)нә//-(ы)ң; -(с)ь//-(с)ы*] кўшилганда: [*буннәм//муннәм*] бурним, [*қәннәм*] корним; [*чачәң*] сочинг, [*бәшың*] бошинг; [*әнәсь*] онаси, [*әтәсь*] отаси; кўплиги [-*(ь)мьс// -(ы)мыз; -(ь)ңьс// -(ы)ңыз; -ь// -ләрь// -лоры*]: [*кәләнъмьс*] келинимиз, [*қошыгымыз*] қошиғимиз; [*әтәгъңьс*] этигингиз, [*әтә:ңьс*] этагингиз, [*қызыңыз*] кизингиз; [*қўлиңьләрды пәчәгъ*] қўшнилари пичоғи, [*сөвзиләр*] сабилари, [*пыхоқлоры*] пичоқлари каби.

¹²⁰ Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование намаганского говора узбекского языка. – Ташкент, 1974. – С. 108-111.

– шахс-сон кўшимчаларининг бирлиги [-(*ъ*)м//-(*ы*)м;-(*ъ*)н2//-(*ы*)н; -*тъ*// -*ды*] кўшилганда: [кэлдъм] келдим, [қылдым] қилдим; [көрдың] кўрдинг, [бәрдың] бординг; [айттъ] айтди, [қылды] қилди; кўплиги [-*мыс*// -*мыс*//-*мыз*;(*ъ*)ң//-*със*//-*сыс*//*сыз*, -*нәр*//-*нор*; -*ы*//-*лар*//-*лор*]: [*э*:н] олинг, [кэң] келинг, [кэлэмис] келамиз, [қыйнэмэймыс] қийнамаймиз, [үйлэймыс] ўйлаймиз; [кэлэсъс] келасиз, [бэрэсыс] борасиз, [үйнэйсыс] ўйнайсиз, [чиқиннар] чиқинглар, [кеннәр] келинглар, [бэриннәр] боринглар; [келадъ] келади, [келаллар] келадилар, [бэрэдилор] борадилар каби.

в) луғавий шакл ясовчи кўшимчалар кўшилганда: – кўплик кўшимчалари [-*ләр*// -*лар*// -*лэр*]: [чэвэлләр] чеварлар, [йьпләр] иплар, [қувыллэр//қубырлэр] қувурлар, [эўрэлэр] довуччалар, [көрпэчэлэр] кўрпачалар, [қэрэвыллэр] қоровуллар, [бэллэр] болалар, [тэллэр] толлар, [дүвэллэр] деворлар каби.

– сифатдош кўшимчаси [-*ган*//-*кән*//-*қон*//-*гон*]: [дъгән] деган, [айткән] айтган, [чыққән] чиққан, [бэргән] борган каби.

– равишдош кўшимчалари [-(*ъ*)п; -*ғоны*// -*гәнъ*// -*кәнъ*]: [туръп] туриб гапир, [йқъл] ўқиб кўр; [бўғып] бўғиб, [огоны] олгани, [урғоны] ургани, [қоғоны] колгани, [борғоны] боргани, [кўрганъ] кўргани, [берганъ] бергани, [айткәнъ] айтгани, [эккәнъ] эккани келдик каби.

Хуллас, жануби-ғарбий Наманган шеваларида ҳам кўпгина сўз ясовчи, сўз ўзгартирувчи аффикслар ўзларининг контраст жуфтларига эга. Ўзак таркибида тил орка унли мавжуд бўлса, кўшимча иаркибидаги унли ҳам каттик, тил олди унли мавжуд бўлса, юмшок талаффузга эга бўлади.

Лаб гармонияси. Маълумки, лаб гармонияси қонунига мувофик ўзакнинг биринчи бўғинида лаблашган унлилардан бири бўлса, сўнгги бўғинлардаги унлилар ҳам лаблашади.

ЖҒН шеваларида лаб гармонияси қонуни, оз бўлса-да, мавжуд. Лабланиш ходисаси биринчи, иккинчи бўғинларда сезиларли бўлиб, учинчи ва сўнгги бўғинларга ўтиши спорадик. Лекин лаб гармонияси муфассал сакланган олтой ва қирғиз тилларидан кескин фарқ қилади.

Мазкур тилларда аффикслар фақат каттиқ юмшоклиги билан эмас, балки лабланган ва лабланмаганлиги билан ҳам ажралиб туради¹²¹.

Жануби-ғарбий Наманган шеваларида аффиксларнинг фақат қаттиқ ва юмшоқ вариантлари мавжуд бўлиб, системали эмас. Қуйидаги мисолларга эътибор қилинг:

	ЖҒН шеваларида	Адабий тилда
у – у	<i>урув, сүйүк, тувушқон</i>	урув (девор уриш), суюк, туғишган
ө – ү	<i>куруди, өрүм, өкүн, өкүлота</i>	куруди, ўрим (соч), ўкинмок, вакилота
ү – у	<i>күкүн, түйүн, йүгур</i>	кукун, тугун, югур
ү – ө	<i>күйөв, сүрөв</i>	куёв, суроби (<i>суроби тортишмоқ</i>)

Мисоллардан кўринадики, жануби-ғарбий Наманган шеваларида лабиал сингармонизмнинг фақат [у-у, ү-ү, ө-ү] ва қисман [ү-ө] кўринишлари мавжуд бўлиб, қолган [ө-ө, у-ү, о-ү, о-ү] типлари йўқ, учрамайди. Аввалгилари ҳам жуда чегараланган бўлиб, санокли сўзлардагина (аксарият “ж”ловчиларда) ишлатилади.

Таркибида лаблашган увли бўлган бир бўғинли сўзларга кўшимча кўшилганда лабланиш содир бўлади: [ур+дүк] (урдик), [түр+үң] туринг, [йүр+үп] юриб, [төл+уп] тўлиб каби.

ЖҒН шеваларида спорадик ҳолатда лабланиш ходисаси иккинчи ва учинчи бўғинларга ўтиши кузатилади: [йүгүрүк] югурик қўл, мушт, [күйүнүк] ачинарли, хафагарчилик, [сүйүнүв] хурсандчилик, [бүлүндүрүк] туманли Киров, [сүргүрүч] ширингуруч, [чүгүрчүк], [түтүрүк] каби. ЖҒН шеваларида лаб гармониясининг амал қилиш доираси чегараланган.

Шеваларда кўплаб ҳозирги адабий тилда учрамайдиган белгилар сақлаб қолганки, уларни асосли равишда илмий ўрганиш жуда муҳим тарихий-лингвистик хулосалар чиқаришга имкон туғдиради. Халқ шеваларидаги бундай фонетик, лексик-грамматик факт ва асослар, П.М.Мелиоранский таъбири билан айтганда: “...қадимги ёдгорликларни тушуниш ва лингвистик анализ қилишда ноёб қўлланма вазифасини бажаради”¹²².

¹²¹ Исхаков Ф.Г. Гармония гласных. ИСГТЯ. I. – М., – С. 42.

III БОБ

ЖАНУБИ-ҒАРБИЙ НАМАНГАН ШЕВАЛАРИ КОНСОНАНТИЗМИ

I-фасл. Ундошлар парадигмаси

Фонологик оппозициялар талкин қилинган тилшуносликка оид адабиётларда фонема оппозицияси ва корреляция масалалари ҳақидаги бошланғич маълумотлар шарқ мутафаккирлари Мусо ал-Хоразмий, Абу Али ибн Сино, М.Кошғарий, А.Навоий асарларида ҳамда З.М.Бобурнинг “Бобурнома”сида учраши таъкидланади¹²³.

Ҳозирги ўзбек тилшунослигида ҳам фонология соҳаси ва унинг назарий асослари ёритилган ишларнинг¹²⁴ юзага келганлиги ва уларнинг давом этаётгани соҳанинг ривожланаётганини кўрсатади.

Маълумки, фонема фонология бирлигидир. Профессор А. Нурмонов барча концепцияларда фонемага мустақил лингвистик қарашнинг таянч нуқтаси Ленинград фонология мактаби асосчиси И.А.Бодуэн де Куртененинг фонологик назарияси ҳисобланишини, Прага тилшунослик тўғараги фонологик концепцияни илмий – предмет сифатида шакллантирганини, фонеманинг назарий асослари Н.С.Трубецкой асарида¹²⁵ мужассамлашганини қайд қилган эди¹²⁶. А. Нурмонов фикрича, фонемага абстракт бирлик сифатида қараш лозимлиги, конкрет товушлар фонеманинг моддий символлари ҳисобланишини, у бир қанча товушлар орқали реаллашиши мумкинлигини ва шу реаллашган товушлар фонеманинг вариантлари саналишини таъкидлайди. Тилшуносни

¹²² Мелиоранский П. М. Араб-филолог о турецком языке, СПб., 1900. – С. 3.

¹²³ Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент, 1990. – Б. 7; Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I-қитоб. – Тошкент, 2008. – Б. 41-45.

¹²⁴ Баскаков Н.А., Содиков А., Абдуазизов А. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 1975; Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент, 1990; Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент, 1992; Незьматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992; Набиева Д.А. Ўзбек тилида дисоний брикликларнинг инвариант-вариант муносабати (фонологик сатх). Фил. фанл. номз. ...дисс. – Тошкент: 1998; Ўзбек тилининг турли сатхларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши. – Тошкент: Шарқ, 2005; Нурмонова Д.А. Ўзбек тилида парадигма аъзолари ўртасида зидланишнинг мўътадиллашуви. Филол. фанл. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1998.

¹²⁵ Трубецкой Н.С. Основы фонологии / Пер. с немец. А.А.Холодовича; Подред. С.Д.Канциельсона. – М.: Аспект Пресс. – 2000. – 352 с. (Серия “Классический учебник”.)

¹²⁶ Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент, 1990. Б.3.

фикрича, ҳар қандай фонема фонологик оппозиция системасида маълум тартибга ёки структурага эга бўлганлиги учун ҳам маълум фонологик мазмунга эга¹²⁷.

Қарама-қаршиликнинг турлари мантикий асосланганлиги учун, А.А.Реформатский талқинига асосан, тилдаги маънодор бирликлар – сўз ва морфемаларни ташкил этган ва уларни фарқлаш учун фонемалар бир-бирига қарама-қарши қўйилиши зарур. Фонемалар ўртасидаги бундай қарама-қаршиликлар фонологик оппозициялар деб юритилади¹²⁸.

Н.С.Трубецкой фонологик оппозицияларни уч асосга кўра тасниф қилганлиги таъкидланади: 1. Опозиция системасига муносабатига кўра; бир ўлчовли, кўп ўлчовли пропорционал ва ажралган оппозиция. 2. Опозиция аъзолари ўртасидаги муносабатига кўра; опозиция аъзоларидан бири белгининг бор-йўқлиги билан иккинчисисидан фарқ қиладиган (приватив) оппозиция; нутқ аппаратининг очилиш даражасига асосланган (градуал) оппозиция, масалан: *кир* – *кар*; мантиқан ҳар икки аъзо тенг ҳуқуқли бўлган (тенг қимматли) оппозиция. 3. Турли позицияларда уларнинг амал қилишига кўра; доимий ва нейтраллашган оппозициялар¹²⁹.

Профессор А.Абдуазизов ундош фонемаларнинг кўплиги улар ўртасидаги оппозицияларни ҳам кўпайтиришини, ундошларнинг бундай парадигматик алоқалари уларни қулайроқ тасниф этишни талаб қилишини айтади. У проф. В.А.Васильев томонидан тақлиф этилган фонологик оппозицияларнинг дастлабки таснифи қулай бўлганлиги учун ўзбек тилига ҳам тадбиқ этишни, бу эса Н.С.Трубецкойнинг фонологик оппозициялар таснифини қўллашга осонлик туғдиришини билдирган ва ўзбек адабий тили ундош фонемаларининг позицион таснифини берган. А.Абдуазизов фикрича, В.А.Васильев таснифига кўра, ҳар бир фонологик оппозицияни

¹²⁷ Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент, 1990. – Б. 12.

¹²⁸ Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Наука, 1967. – С. 211. Фонологические этюды. – М.: Наука, 1975. – С. 74-95.

¹²⁹ Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент, 1990. – Б. 13.

икки фонема ўртасида олиб уларни бир фаркланиш белгиси билан фарқланса, “бирлик”, икки фаркланиш белгиси бўлса “иккиталик”, иккитадан ортиқ фаркланиш белгиси бўлса, “кўплик” оппозиция тартибида қараш мумкин, ундош фонемалар ўртасидаги парадигматик муносабатлар икки аъзодан таркиб топган бинар оппозицияларда намоён бўлади¹³⁰.

Ленинград фонологик мактаби вакили Л.В.Шчерба назарияларида ҳам фонеманинг сўз ёки морфемаларнинг маъносини фарқлаш учун хизмат қиладиган фарқловчи белгиси асосий ўрин эгаллаши эътироф этилади. Олим асосий эътиборини фонеманинг функционал томонига, яъни маъно фарқлаш хусусиятига қаратиб, фонемани ажратиш учун товушнинг артикуляцион-акустик хусусияти эмас, балки маъно фарқлаш хусусияти муҳим белгиси эканини ва ҳар бир тил фонемалари қарама-қаршиликлар системасини ҳосил қилишини асослаганлиги айтилади. Л.В.Шчерба фонологик назариясининг энг муҳим жиҳати фонема оттенкалари ҳақидаги таълимотидир. Прага лингвистик мактаби назариялари ва Л.В.Шчерба фикрича, фонема оттенкалари нутқий қуршовда бири ўрнида бошқасининг кела олмаслик белгиси бўлса, Америка тилшунослигида бу қўшимча дистрибуция номи билан юритилди¹³¹.

Юқоридагилардан маълум бўладики, ундош фонемалар парадигматик алоқалари анча мураккаб ва структураси хилма-хилдир. Синтагматик жиҳатдан эса, фонемаларнинг у ёки бу ўриндаги хусусиятлари қанчалик чуқур ўрганилса, уларнинг вариантларини шунчалик кўп аниқлаш мумкин.

Ўзбек адабий тили нуктаи назаридан инвариант ва вариант назариялари ҳақидаги қарашлар ҳам кўпчиликни ташкил этади, уларни ўзбек шеваларига тадбиқи эса, шева фонологик структурасини ўрганиш борасида янги илмий хулосалар бериши мумкин.

¹³⁰ Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент, 1992. – Б. 20-21.

¹³¹ Нурмонов А. Танланган асарлар. 1-жид. – Тошкент: Akademnashr. – 2012. – Б. 239-241.

Хусусан, тилшунос Д.Набиевнинг ўзбек тилидаги инвариант ва вариантлик масаласидаги фикрларига кўра, маълум умумий белгиси билан бирлашган ва хусусий белгилари билан ўзаро фаркланувчи хусусийликлар, алоҳидаликлар инвариантнинг вариантлари, вариантлар эса, муайян умумий белги остида бирлашиб, маълум гуруҳларни, синфларни ҳосил қилувчи birlikлардир. Олим инвариант-вариант муносабати тилнинг ҳамма сатҳ birlikлари учун характерли эканини, вариантлар бевосита сезги аъзоларимизга таъсир этган birlikлар ҳисобланиб, вариантларни бир-бирига солиштириш орқали улар замирида ётган субстанцияни белгилаш асосида инвариантлар аниқланишини таъкидлайди¹³².

Дарҳақиқат, фонологик сатҳда фонема инвариант birlik бўлиб, нутқий жараёнда улар бир неча вариантларда қўлланади. Шундай экан, нутқдаги энг кичик сегмент birlikлар инвариант birlik бўлган фонемалар эмас, балки унинг вариантларидир.

Прага тилшунослик мактаби вакиллари вариантларни мажбурий, факультатив ва индивидуал турларга бўладилар.

Туркий тиллар, хусусан, ўзбек шевалари товушлар тизимини, уларнинг ўзига хос белги-хусусиятларини ўрганишда, айниқса, бугунги тил тараққиёти натижасида шевалардаги унсурларнинг ўта жадал суръатда адабий тил ёки етакчи шевалар билан бирлашаётган даврда жаҳон фонологик мактаблари назарияларига таяниш айрим олинган шева фонетик-фонологик жиҳатларини ёритишда асосли илмий таянч вазифасини бажаради.

Маълумки, туркий тиллар материаллари асосида фонологик сатҳ масалалари А.М.Шчербак томонидан ҳам ёритилган. У туркий тиллар унли фонемаларининг тарихий ёзма манбалар асосида фонологик белгиларини ажратди. Ана шу фонологик муҳим белгиларга таяниб, ҳолда туркий бобо

¹³² Набиева Д.А. Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектичасининг намоён бўлиши. – Тошкент: Шарқ, 2005. – Б.14-37.

тил увлилар системасини тахминий фарқловчи белгилар асосида қайта тиклашга ҳаракат қилган¹³³.

Туркий тилларнинг, жумладан, ўзбек шеваларининг фонетик-фонологик тизимини фонологик назария тамойиллари асосида ўрганиш “Шарк ва Овруро тилшуносларининг қўлга киритган ютуқларидан бохабар бўлган” А.Фитрат, Ш.Рахматуллаев, И.Қўчқортоев, В.В.Решетов, Ф.Абдуллаев каби тилшуносларимиз ишларида кўринади. Улар туркий тиллар ва ўзбек шеваларидаги фонема ва унинг вариантлари ҳақида маълумотлар бериб, фонетик сатҳда тил ва нутқ муносабатини ёритишга ҳаракат қилган бўлсалар ҳам, фонема ва унинг вариантлари масаласи Н.С.Трубецкой, Л.В.Щерба, А.А.Реформатский каби олимлар қарашлари таъсирида юзага келганлиги таъкидланади¹³⁴.

Москва фонологик мактаби концепциясига кўра, сўз шаклининг товуш томонини фарқлаш даражасига кўра фонемаларни икки позицияси – кучли позиция (максимал фарқлаш позицияси) ва кучсиз позиция (минимал фарқлаш позицияси)га ажралади. Ўз қуршовидаги товушларнинг таъсирига кам берилган, перцептив томондан максимал дифференциал позиция фонемаларнинг *кучли позицияси* ҳисобланади.

Кучли позициядаги вариантлар иккита бўлинади: 1) асл позицион вариантлар; 2) комбинатор кучсиз вариантлар.

Фонемалар позицияси таснифларида маълум бир фонеманинг бир белгиси учун кучли позиция шу фонеманинг бошқа белгиси учун кучсиз бўлиши мумкинлиги айтилади¹³⁵.

Москва фонологик мактабида фонемалар сўз ва морфемалардан ажратилмаган ҳолда, уларнинг таркибий қисми сифатида қаралади ва уларни ажратишда позиция тушунчаси энг муҳим белги саналади.

¹³³ Щерба А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – С.105.

¹³⁴ Нурмонов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Akademnashr. I,II - жилд. – 2012. – Б. 239-241, – Б. 272-273.

¹³⁵ Нурмонов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Akademnashr. I - жилд. – 2012. – Б. 240-241.

А.Реформатский кучсиз позицияларни иккига: перцептив кучсиз (билиш томонидан) ва сигнификатив кучсиз (фарқлаш томонидан) позицияларга ажратиб, биринчиси фонема вариацияларини, иккинчиси вариантларини ҳосил қилишини кўрсатади¹³⁶.

Ўзбек тили ундош фонемалари учун интервокал ҳолат ва сўз охири позицияси кучсиз позиция ҳисобланади. Бу ўринда ундошлар ўзгаришга мойил бўлади (жаҳон диалектларининг деярли барчасида кузатилади).

Ундош фонемаларнинг асосий белгилари коррелятив ва коррелятив бўлмаган белгилари бўлиши мумкинлиги эътироф этилган. Камида икки фонеманинг асосий белгилари умумий бўлиб, бирида бор, иккинчисида йўқлиги билан ажралиб турадиган белги коррелятив белги ҳисобланади¹³⁷. Адабий тилдан фарқли ўлароқ, шевалар таркибидаги ундошлар ўртасидаги бундай жараёнлар бошқача кечади. Ана шу фонологик белгилар шеваларнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб туради.

Жануби-ғарбий Наманган кипчок шеваларида ҳам қуйидаги ундошлар жарангли ва жарангсиз белгиларига кўра коррелятив жуфтликлар ҳисобланади:

б – п: [бэна] яқинда, аввал – [пэно] пона, *с – з*: [сэмэ://сэмэн] сомон – [зэмэн] замон, *ч – ж*: [чынъ] чинни – [жынъ] асаби (жини кўзимок), *қ – г*: [гэрэм] ғарам – [қэрэм] қарам, *д – т*: [дэрэм] даромат – [тэрэм] тарам каби.

ЖҒН шевалари ундошлар ўзининг коррелятив белгиларини, асосан, сўз бошида сақлаб қолади ва кучли позицияга эга бўлади. Масалан: [бэв] боғ, [бэвлык] боғлик, [пэллэпэн] полопон каби сўзларда сўз бошидаги *б* ва *п* ундошлари кучли позицияда бўлса, [кэвэн] кабоб, [сэвэн] савоб, [кътэпэм//кътөвим] китобим, [сурөвъ] суроби, [сэвъ] сопи, [төвып] топиб каби сўзларда интервокал ҳолатда *б* ва *п* ундошлари кучсиз позицияда бўлади.

¹³⁶ Реформатский А.А. Фонологические этюды. –М.: Наука. – 1975. – С. 74-95.

¹³⁷ Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент, 1990. –Б. 19.

Адабий тилда жарангли ва жарангсиз белгисига кўра коррелятив муносабатга эга бўлмаган *ҳ, й, м, н, л, р* каби ундош фонемалар жуфтликка кирмайдиган ундошлар ҳисобланади. ЖҒН қипчоқ шеваларида ҳам бошқа шевалардаги каби фонемаларнинг турли факультатив вариантлари ўзаро жуфтлик ҳосил қилиб, маънога таъсир этмаган ҳолда алмашиб кела олади. Масалан, *с-ҳ*: [энаҳъ] онаси; *ш-ҳ*: [сҳнэқс] мана шундай, *ч-ҳ*: ўзлашмаларда [ҳөвдъш] чойжўш, кумғон каби.

Ҳ ундоши кадимги турк тилида протеза сифатида учраши, руник ёдгорликларида умуман учрамаслиги, ҳозирги туркий тилларнинг айримларида муқим ўринга эгаллиги, унинг шеваларида протезик мавжудлиги, хусусан, озарб. тили ва шеваларида: [ҳорох] ўрок, [ҳавс] новвос, бука, [ҳахчъх] озар бўлмаган қиз; ўзбек адабий тилида: ҳўл, [ҳрри] чарчамоқ, [хурпай] хурпаймоқ; туркман тилида: [ҳун] кун, вақт, [ҳўва] кува каби. Ҳозирги бошқирд, ёкут тилларида *ҳ* боботил ундошлари тараққиётининг кейинги босқич рефлексив сифатида *с, ш, ч, з* ундошлари ўрнида қўлланиб, алоҳида мавқега эга. Жумладан, ёкут тилида интервокал ҳолатда *ҳ* жарангли ҳисобланади. Бошқирд тилида: *с-ҳ*: [ҳэз] сўз, [ҳэръ] сарик, [ҳъ:з] сиз, [ҳөң] сўнг, [ҳөқър] сўқир, [бөлхэ] бўлса, [ҳөв] соғ; ёкут тилида: *ш-ҳ*: [ахэ] оша, егин, [къхън] киш, [къхъ] киши, *ч-ҳ*: [льхэх] пичоқ, *з-ҳ*: [күхун] куз каби¹³⁸.

Жануби-ғарбий Наманган қипчоқ шеваларида туркий ва ўзлашма сўзларнинг исталган ўрнида *ч, ш, с* ундошининг *ҳ* билан алмашинуви кузатилади: [энаҳъ], [сҳнэқс], [ҳөвдъш] каби. Бу боботил унсурларининг шевалардаги кўринишларидан биридир. Бундан ташқари, ЖҒН шеваларида *р-л*: [дүвэя] девор; *г-й*: [түйън] тутун; *г-в*: [гүвьт] каби ундошларнинг нутқ окимида ёндош фонемалар таъсиридаги кўплаб комбинатор вариантлари учрайди. Шевада ҳам ундош фонемалар миқдор жиҳатидан кўплиги учун унинг вариантлари ҳам кўпчиликни ташкил этади.

¹³⁸ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – С. 81.

Кучсиз позицияда коррелятив муносабатдаги жуфтликларнинг фарқловчи белгилари йўқолиши мумкин. Бундай фонологик жараён нейтрализация (мўътадиллашув) термини остига бирлаштирилган¹³⁹.

А.М.Шчербакнинг таъкидлашича, туркий боботил белгиларининг тил тараккиётининг ҳозирги босқичига қадар турли фонетик-фонологик омиллар ва локал факторлар сабабли товушлардаги мослик аста-секин ўз-ўзидан содир бўлади. Боботил ва айрим туркий тилларда жаранглилар ҳам жарангсиз ундошлар ҳам кучли позицияга эга бўлиб, фонологик аҳамиятга эга эмас¹⁴⁰.

Таққосланг:

азерб. ад.т	турк ад.т	туркм. ад.т	тува т.	татар ад.т	ўзбек ад.т	ЖҒН шевал.
дабан	тебән	дэбан	даван	табән	тавән	тэвән
дэйъб	тайъб	тэйъб	дэйъв	тэйъп	тэйиб	тэйгэнып
дурна	турна	дурнэ	дурйайэ	дөрнэ	турнэ	турнэ
төрпак	тэпрэк	төпрэк	дубурак	түфрэк	тупрэк	турпэк
табақ	табаз	тэбаз	тавак	табэк	тэвэк	тэвэ://тэвэк
тук	түй	туй	дук	түк	тук	тук

Товуш ва фонемаларнинг эволюцион тараккиётига кўра, боботил давридаги ҳолатларни сақлаган туркий тиллар масштаби мавжудлиги, чуваш, хакас, шор тилларида жарангли, лаб-лаб, портловчи оппозициядаги *б* га нисбатан унинг жарангсиз жуфти *п* ундошининг кучли позицияга эга эканлиги қайд этилади¹⁴¹. Масалан:

хакас тилида	турк тилида	қозоқ тилида	ўзбек тилида	ЖҒН шеваларида
пақ	баз	бав	бэз	бэв
пақа	бақа	баке	бака	бэқэ
палих	балък	балък	балық	бэлық
палта	балта	балте	бэлтэ	бэлтэ
пар	вар	бар	бэр	бэр
пос	баш	бас	бэш	бэш

Бошқа туркий тилларда ҳам маълум миқдорда ҳозирги адабий меъёрдаги сўзларда аялаутда *п* қўлланиши мавжуд. Масалан:

турк тилида	туркман тили	уйғур тилида	ўзбек тилида	ЖҒН шеваларида
пус	пүс	пүс	пис (яширинмоқ)	пүс
-	-	пэлчык	балчиқ	бэлчық//пэлчық

¹³⁹ Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент, 1990. – Б. 19.

¹⁴⁰ Шчербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – С. 88-89.

¹⁴¹ Шчербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – Б. 93.

-	палта	-	болта	бэлтэ
-	-	пака	бака	бэқэ
пут	пут	пут	оёқ	пүт/эйсқ
-	-	пат	бот	бэт
бичен	бичән	пичан	пичан	бъчан

Жануби-ғарбий Наманган шеваларида $b > п$, $b > в$, $b > м$

ходисаларининг мавжудлиги ҳам боботурк ҳамда ҳозирги туркий тиллар специфик хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ.

Туркий тилларда *м, р, л, н*, сонор товушлари сўзнинг бошида келмаган. Ўзбек тилшуноси Х.Нёматов сўз бошидаги *м* ундошининг кадимги туркий жарангсиз *п* ундошининг жарангли *б* товушига, *б* товушининг сўз бошидаги *м* ундошига ўтиши натижасида пайдо бўлганлигини таъкидлайди. Олям лаб ундошлари таракқиётини куйидагича кўрсатади:

$$п > (ф) \rightarrow б > в, в(w) \rightarrow м^{142}$$

А.М.Щербакнинг эътироф этишича, боботилда жарангли ва жарангсиз ундошлар (кучли ва кучсиз позицияси) фонологик аҳамиятга эга бўлмаган. Жарангли ва жарангсиз фонологик оппозицияларга кўра, жарангсиз ундошларнинг жарангли ундошлар ўрнида, шовқинли ундошларнинг овоздорлар ўрнида ёки аксинча қўлланиши репрезентация, яъни ўрин алмашинишдир. У ҳам *м* ундоши этимологик *п* нинг шовқин ва овоздорлик белгилари – корреляциясига мувофиқ юзага келганлигини куйидагича изоҳлайди:

$$п(б) \rightarrow б/м^{143}$$

Жануби-ғарбий Наманган шеваларида ҳам айрим туркий тил ва уларнинг диалектлардагидек, адабий тилдаги кучли позициядаги *б* ундоши *м* тарзида талаффуз қилинади: [мурън] бурун, [мўйын] бўйин, [мўйынтуруқ] бўйинтуруқ, [мъннарса] бир нарса, [мъндәй] бундай, [мънчә] бунча каби. Зеро, кўпчилик туркий тилларда ҳам сўз бошидаги *б/п* ундоши

¹⁴² Нёматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи. – 1992. – Б. 61-66.

¹⁴³ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – С. 97.

этимологик аслидай қўлланса, айримларида коррелятив тарзида *м* га ўтган.

Таққосланг:

Турк	Озарб.	Қирғиз	Уйгур	Хакас	Ўзбек	ЖҒН ш.
<i>бъз</i>	<i>бъз</i>	<i>мъз</i>	-	<i>миз</i>	бигиз	<i>бүгүз</i>
<i>батир</i>	<i>батир</i>	<i>батыр</i>	<i>батур</i>	<i>мабир</i>	ботир	<i>бътыр</i>
<i>балта</i>	<i>балта</i>	<i>балта</i>	<i>палта</i>	<i>малта</i>	болта	<i>бэлтэ</i>
<i>балчих</i>	<i>балчих</i>	-	-	<i>малчах</i>	балчиқ	<i>бэлчық</i>
<i>буйук</i>	<i>буйук</i>	-	-	<i>мүзек</i>	буйук	<i>улық</i>
<i>борсук</i>	<i>борсук</i>	-	-	<i>морсук</i>	бўрсик	<i>бърсық</i>
<i>бен</i>	<i>бен</i>	<i>мен</i>	<i>мэн</i>	<i>мин</i>	мен	<i>мэн</i>
<i>дана</i>	<i>дана</i>	<i>музоо</i>	<i>мозай</i>	-	бузок	<i>бүзэв</i>

Маълум бўладики, туркий тилларнинг аксариятида ундошларнинг кучли позициясидаги этимологик боботил ундошларининг ўрта тараккиёт давридаги фонетик-фонологик хусусиятларидан айримлари сакланиб қолган. Хусусан, ЖҒН шевалари морфологик кўрсаткичларининг айримларида ҳам қадимий тил унсурлари учрайди: *н//б*: [унақа+бас] унақа+(э)мас, [кэчэ+бас] кеча+(э)мас, *с/з/р*: [бэр+ас+тъм] бор+ар+дим, [кэл+ас+тъм] кел+ар+дим (Поп туманининг Санг, Фурумсарой, Наманган ш., Машад қ.) каби.

Жануби-ғарбий Наманган шевалари ундошлар тизимининг синтагматик муносабатлари ўзига хос хусусиятларга эга. Ўзбек шевалари ундош-ларининг позицион-комбинатор вариантлари инвариант ва вариант концепциялари нуктаи назаридан ўрганиш уларнинг фонетик-фонологик структураси ва ўзига хос жиҳатлари ҳақида асосли хулосалар беради.

Академик Ш.Шоабдурахмонов ўзбек адабий тили ҳамда шевалардаги товушлар тизимини ўрганиш жараёнида ўзбек тили ундош товушлари ривожига тил лексикасига араб, форс-тожик, европа ва рус тилидан ўзлашган сўзларнинг таъсири катта эканлигини таъкидлайди. Олимнинг фикрича, араб-форс сўзлари ўзбек лексикасига кириб келиши билан улар орқали айрим ундошлар ҳам кирди: *ф, ж, ғ* (айн) каби. Бу товушлар аввалига ёзма ёдгорликлар ва бадий асарларда акс этган бўлса, кейинчалик ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ҳам ўз ифодасини топди.

Лекин бу ундошлар жонли тилда талаффуз жиҳатдан мустаҳкамлана олмаган.

Шунингдек, ўзбек тили фонетик тизимида *ц, ж, лаб-тиш в ва ф* ундошларининг пайдо бўлишини ҳам европа ва рус тилларидан ўзлашган сўзлар таъсирида пайдо бўлганини, лекин бу ундошлар на жонли тилда, на адабий тилда ҳам талаффуз жиҳатдан мустаҳкамланмаганлигини эътироф этган ҳолда, ўзбек шеваларида ундош фонемалар сони адабий тилдагига нисбатан камлигини, ундош фонемаларнинг сони ва уларнинг сифат жиҳатдан характеристикасига кўра “й”ловчи шевалар ўзбек адабий тилига бир мунча яқин туришини айтади¹⁴⁴.

Ўзбек шевалари ичидан айрим олинган шевалар ундошларининг ўзига хос тавсифлари ва хусусиятларини ўрганишда академик В.В.Решетовнинг илмий қарашлари аҳамиятлидир. Унинг фикрича, хилма-хил бўлган ўзбек шеваларининг консонангизми системасини фонологик жиҳатдан, яъни принципиал жиҳатдан фарқ қиладиган ундош фонемаларни аниқлаш ва уларнинг талаффуз қилиниш хусусиятларини белгилаш учун, аввало, маълум гуруҳдаги шевалар қайси хусусиятлари билан бир-бирига яқин, ёки, аксинча бир-биридан қандай жиҳатларига кўра фарқланишини аниқлаш лозим¹⁴⁵.

Тилшуносларнинг асосли фикрига кўра, артикуляцион томондан ўпка-дан чиқаётган ҳавонинг нутқ аъзоларининг маълум бир ўрнида тўсиққа учраш йўли билан ҳосил бўладиган ундошларнинг фонологик муҳим томонларини пайдо бўлиш ўрни, пайдо бўлиш усули, жарангли-жарангсизлик белгиси, уларнинг фонологик номуҳим белгиларини эса чўзиклик-қисқалик ва каттиқлик-юмшоқликлик белгиси ташкил этади¹⁴⁶.

Прага лингвистик мактабининг фонологик концепцияси бўйича, бир хил қуршовда эркин алмашиниш муносабатида бўлган икки товушнинг

¹⁴⁴ Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – Б. 92.

¹⁴⁵ Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Б. 81.

¹⁴⁶ Набиева Д.А. Ўзбек тилининг гурли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши. – Тошкент: Шарқ, 2005. – Б. 87-94.

бири ўрнида иккинчисининг келиши маънога таъсир этмас, бу товушлар бир фонеманинг турли факультатив вариантлари ҳисобланади. Булар одатда эркин алмашиниш муносаба-тида муайян белгисига кўра ўзаро якин бўлган товушлар бўлади. Лекин маълум умумий белгига эга бўлмаган товушлар бундай муносабатга киришмайди¹⁴⁷.

Шевадаги *x* ва *χ* ҳамда *н* (*нз*) ундошлари ўзбек адабий тилидаги шу ундошлардан ҳосил бўлиш ўрни, артикуляцион-акустик жиҳатдан юмшок ва қаттиқлиги билан бирмунча фарк қилади.

Шунга кўра, жануби-ғарбий Наманган шевалари ундош товушларининг ўзига хос хусусиятларини қуйидаги ҳолатларда кўриш мумкин:

1. Шуниси характерлики, жануби-ғарбий Наманган шимолӣй ва марказий ареали қипчоқ шеваларида *с*, *ш*, *ч*, *т* ундош товушларининг *χ* ундоши билан ўзаро эркин алмашиниш дистрибуцияси кузатилади. Хусусан, бу ундошлар локаллик белгисига кўра ҳам, акустик белгисига кўра ҳам, пайдо бўлиш усулига кўра ҳам бўғиз ундоши бўлган *χ* га ўхшамайди. Шундай бўлишига қарамасдан, сўзнинг турли позицияларида бу товушларнинг ўзаро маънога таъсир этмаган ҳолда эркин алмашиниши кузатилади. Туркий сўзларда: [*с/χ*]: [*энаҳънькэ кэть*] онасиникига кетди, [*этэхънь көрдъм*] отасини кўрдим, [*бэлэхъдэ бэр*] боласида бор каби. Бу жиҳатдан ЖҒН қипчоқ гуруҳи шевалари туркий тиллар оиласига мансуб бошқирд тилига хос бўлган хусусиятни ўзида намоён қилади. Айрим туркий тилларда қўлланувчи учинчи шахс эгаллик шакли *-си*, бошқирд тилида доимо *[-ҳъ]* (*-ҳи*) шаклида қўлланилади¹⁴⁸. Шунингдек, сўз боши ва ўртасида *с* ундошининг *χ* ундошига алмашиниши кузатилади. Масалан, *соқол-ҳоқал*, *оқсоқол-оқҳоқал*¹⁴⁹ каби.

а) адабий тилдагидек чуқур тил орқа ундоши *x* ва бўғиз ундоши *χ* фонологик асосига кўра маъно фаркламайди. Мазкур диалектал ареал

¹⁴⁷ Нурмонов А. Танланган асарлар. II жидд. – Тошкент, Akademnashr. – 2012. – Б. 135.

¹⁴⁸ Дмитриев Н. К. и др. Грамматика башкирского литературного языка. – Уфа: 1981. – С. 42.

¹⁴⁹ Дмитриев Н. К. и др. Грамматика башкирского литературного языка. – Уфа: 1981. – С. 18.

шеваларида бу икки ундошнинг муҳим белгиси йўқ: [дара://дэрэҳ(һ)//дэрэқ] дарахт, [хьллэңн] хилланган, [хьл-хьл] хил-хил каби х ундошининг чуқур тил оркалик белгиси тўлалигича ҳ бўғиз ундошига ўтган;

б) сўзнинг турли ўринларида талаффуз қулайлигига эришиш ҳаракати ва мақсади сабабли сўз бошида ўзлашмаларда ҳ товуши [хь] ва [ху] тарзида, сўзнинг бошқа позицияларида аслидай алмаштирилиб қўлланади:

– олинма сўзларда сўз бошида қўлланади: [хьстэж] стаж, [хьстэдьйүн] стадион, [хьстэңүк] станок, [хьстькэн] стакан, [хүстүдэн], студент, [хэптэбьс/ хэптэлэбүс] автобус, сўз ўртасида: [мэҳьнэ] машина каби;

– туркий сўзларда фақат сўз бошида ёки биринчи бўғинда қўлланади: [ш//х]: [хэмгэлэт] шамғалат, [хьлтёқ] шилпик, [хьшьр] шиширмак, [хьшишэ] (шиша); [ч//х]: [хэҳчэймэ] чақчайма, [хэкэңлэмэ] чаканглама, [хэвдьш] кумғон, [хьрэммэ] чиранма, [хөккэлэ] чўккаламок; [т//х]: [ўхлэт] ўтлатмок, [қаҳьнэ] қатнамок, [ихтьвэр] итқиб юбор, [ихть] итқимок каби.

Худуд шеваларида сўз охиридаги [ш] ва [ч] ўрнида [х] ундошининг қўлланиши кузатилмайди.

2. Ҳ (нг) ундоши: а) кипчок шеваларида чуқур ва саёз тил орка ундоши бўлиб, унинг қадимий қаттиқлик ва юмшоқлик белгиси сақланиб қолган¹⁵⁰. Унинг бу белгиси айрим сўзлардагина қадимги туркий тил унсурлари қолдиғи сифатида маъно фарқлайди: [нүмэңэ] нега, нима сабабдан – мақсад, [нүмэңэ] нимага – предмет, [нүмэ:н] киминг – эгалик, [нүмэ(вы)н] ниманг – тегишлилик; б) ареалнинг шарқий гуруҳ кипчок-қорақалпоқ, шимолий ва марказий кипчок шева гуруҳларида юмшоқлик белгиси услубий маъноларни юзалантиради: [бэры:н] боринг (илтимос,

¹⁵⁰ Кошгарий Махмуд. Девону лугот-ит турк. – Тошкент, 1963. I том – Б. 110; Малов С.Е. Памятники древней тюркской письменности. – М.: Наука, 1951. – С.11; Шербақ А. М. Грамматика староузбекского языка. – М. – Л., 1962. – С. 170.

ялиниш), [бэръң] боринг (буйрук), [бэрыңнэр//бэръңлэр] боринглар (кўпликда: илтимос, ялиниш) каби; в) *ң(нг)* -а сўрок-таажжуб юкламасидан кейин келиб, ўзидан каттага ҳурмат маъноси-ни ифодалайди: [бэрэсыз-э:ң] борасиз-а(нг)?, [уйъмыз-э:ң] уйимиз-а(нг) каби; г) Наманган шаҳар тип шеваларида бундай хусусият кузатилмайди: [бэри:] боринг, [оли:(ң)] олинг, [қўлү:(ң)] қўлинг каби, Фарғона тип шеваларида юмшоқ (саёз тил орқа) варианты [бэръң] боринг, [олъң] – олинг, ўзлашмаларда: [сумкәң] сумканг каби қўлланади.

Марказий шева ареалининг қарлуқ тип шеваларида бу ундош худди Тошкент тип шеваларидек [н] тарзида қўлланади. Поп тумани Ғурумсарой, Пунгон, Марғизор, Уйғур, Санг, кишлоқларида [бэрън] боринг, [бэрънлэр] боринглар, [олън] олинг, [қўлън] қўлинг каби ҳолат яққол кўзга ташланади.

3. Наманган шаҳрига яқинлашган сари “ж”лашиш йўқолиб боради, бироқ Наманган шаҳар шевасига ҳам “ж”ловчи гуруҳ шеваси ўз таъсирини ўтказган. Наманган шаҳрида *юрмоқ* фёъли [жур] тарзида қўлланади: [журўна] юринглар, [жур кеттү:] юр кетдик каби; “Й”ловчиларга ҳам бу ҳолат ўз таъсирини ўтказган: [жун] юнг, [жумә-жумә] юма-юма, [жирилиб] йирилиб; матонинг ситилиши, [жийилган] (мижигланган ~ғижимланган: дистант метатеза), [жөй] йўймоқ каби. Бизнингча, бундай фонетик жараённинг юзага келишини жануби-ғарбий Наманган шева вакиллари ва вилоятнинг барча аҳолиси бир-бирлари билан қадимдан узвий иқтисодий-ижтимоий ва маданий алоқада бўлганлигидан далолат беради.

4. Диалектал ареалнинг шимолий гуруҳ Наманган шаҳар тип ҳамда Фарғона тип қарлуқ шеваларида умумўзбек қарлуқ тип шеваларидаги саёз тил орқа, портловчи, жарангсиз [к] ундошининг сўз охирида тил ўрта, сирғалувчи, жарангли *й* ундошга алмашилиши: [терәй] терак, [керәй] керак, [этьй] этик каби кузатилмайди.

Жануби-ғарбий Наманган шевалари ундошлар таркиби қарлуқ лаҳжаларида 23 та товушдан; қипчоқ лаҳжаларида 21 та товушдан иборат.

Жануби-ғарбий Наманган диалектал ареали лахжавий хусусиятларига кўра қарлуқ ва қипчоқ шеваларидан ташкил топганлиги учун унинг ундошлар парадигмаси икки хил кўринишга эга.

1. Жануби-ғарбий Наманган диалектал ареали шарқий ҳудуд Наманган шаҳар тип ва Фарғона тип шеваларининг ундошлар парадигмаси:

овоз ва шовқин иштироки	ҳосил бўлиш ўрнига кўра ҳосил бўлиш усулига кўра	бўғиз товуши	чўқур тил орқа	саёз тил орқа	тил ўрта	тил алди	лаб товушлар	
							лаб-лаб	лаб-тиш
жарангсиз	портловчи		Қ	К		Т	П	
жарангли	портловчи - сирғалувчи					Ч		
жарангли	сирғалувчи			Г		Д	Б	
жарангли	портловчи - сирғалувчи					Ж		
жарангсиз	сирғалувчи	Ҳ	Х			С, Ш		Ф
жарангли	сирғалувчи		Ғ		Й	З		В
сонорлар жарангли	ён товуш					Л		
	титроқ товуш					Р		
	бурун товуш			Ң		Н	М	

2. Жануби-ғарбий Наманган диалектал ареали шарқий гуруҳ қипчоқ-қорақалпоқ шохобчаси шимолий ва марказий ҳудуд шеваларининг ундошлар парадигмаси:

овоз ва шовқин иштироки	ҳосил бўлиш ўрнига кўра ҳосил бўлиш усулига кўра	бўғиз товуши	чўқур тил орқа	саёз тил орқа	тил ўрта	тил алди	лаб товушлар	
							лаб-лаб	лаб-тиш
жарангсиз	портловчи		Қ	К		Т	П	
жарангли	портловчи			Г		Д	Б	
жарангли	портловчи - сирғалувчи					Ч		
жарангсиз	сирғалувчи	Х				С, Ш		
жарангли	портловчи - сирғалувчи					Ж		
жарангли	сирғалувчи		Ғ		Й	З		В
сонорлар жарангли	ён товуш					Л		
	титроқ товуш					Р		
	бурун товуши			Ң		Н	М	

Юқорида таснифланган ундош фонемалар шевада синтагматик муносабатлар асосидаги турли фонетик жараёнлар натижасида хилма-хил вариантларга эга бўлиши мумкин. Ўзбек шеваларидаги кўплаб бундай лисоний ходисаларини таҳлилга тортиш, вокеланиш позицияларини аниқлаш ва сабабларини ёритиш умумўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини объектив ёритишда аҳамиятлидир.

2-фасл. Ундошлар синтагматикаси

Лаб ундошлари

Б –лаб-лаб, портловчи жарангли ундош. Кўлланиш доираси худуднинг шарқий ва шимолий ҳамда марказий шева гуруҳларида турличадир. Ареал қипчоқ гуруҳлари “ж” ловчи ва “й”ловчи шеваларида ҳам алоҳидалик белгиларига эга:

а) сўз бошида *б* ундоши ҳар икки шева ареалида кучли позицияга эга: [балдэ://бэлдэқ] балдоқ, [бэлъқ//бэлық] балиқ, [бөръ://бэръң] боринг, [бэллэ//бэллэр] болалар каби бир хил ишлатилади;

б) сўз охирида чегараланмаган ҳолатда коррелятив вариантга *п* га алмашиб, кучсиз позицияга эга: [кътэп], [эдэп], [сэвэп], [сэвуп//сэвып] совиб қолмоқ, [сэвэл//сэвып] соғиб [жэвэп//жүвэп] жавоб каби. Лекин унли билан бошланувчи аффикс кўшилганда, ЖҒН қарлук тип шеваларда *п>б* га тикланади: [кътэбъм], [сэвэбъм], [жэвэбъм] каби, қипчоқ тип шеваларда бошқа қипчоқ шеваларидаги каби *п>б* га тикланмайди: [кътэпъм], [сэвэпъм], [жүвэпъм] каби;

в) *б* ундоши барча қипчоқ шеваларидагидек, сўзларда аксарият ҳолатларда *в* ундошига алмашади: [тәнөв//тэнэвы] таноби, [кътэвъм//кътэпъм] китобим, [эдэвь//өдөвь//адавь] адабини бермоқ, [ҳъсэвъм//ҳисэпъм], хисоби, [сурэпъ//сурэвъ] суробини тортиб қўймоқ, [тэвъм//тэвым] тобим, [эдэвь//с:дэпы//о:довы] одоби каби.

“Ж”ловчи кипчоқ шева шохобчаларида *б* ундоши ҳамма вақт ҳам *п* ҳамда *в* ундошига ўзгармайди, сўзнинг охириги ўринларида ҳам ўзининг кучли позициясини сақлаб қолади: [кътэбъм] китобим, [эдэбъ] одоби, [сэбэбъ] сабаби каби. “Й”ловчиларда кучсиз позицияга ўтади: [кътэпым, эдэлъ, сэвэлъ] каби. Қиёсланг: [қурбақа//қурвэқэ], [қабақ//қэвақ//қэвэқ], [дэрбэза//дэрвэзэ] дарвоза, [тэрбуз// тэрвыс//тэрвыс] тарвуз, [ышқэбоз//ышқывос] ишқибоз, [бэрэбар//бэрэвэр] баробар. Бирок сандхи ҳолатда ҳар иккала гуруҳда ҳам кўмакчи феъллар унли билан бошланса ҳам, бошланмаса ҳам *п* > *в* ҳолатида ўта кучсиз позицияда қўлланади: [сэтвэрдъ] сотиб юборди, [эчвэрдъ] ичиб юборди, [йутвэрдъ] ютиб юборди, [тэшлэвэрдъ] ташлаб юборди, [ушлэвэлдым] ушлаб олдим каби;

г) *б* қанчалик турғун бўлмасин, *-и(б)* аффиксли равишдошларга [э:] ол, [жубэр//йүвэр] юбор кўмакчи феъллари бирикканда, равишдош кўрсаткичи *и* редукцияга учраб, бунинг натижасида кучсиз позициядаги интервокал ҳолатдаги вариантлари *б* ва *в* орасидаги товуш талаффуз қилинмайди: [эйтвэрьпть] айтиб юборипти, [кўрсэтвэрэй] кўрсатиб юборай, [йэвэлэй] еб олай, [қүйвэрьпть] қўйиб юборибди, [бэхвэгэн] бокиб олган каби;

д) этимологик *б* ундоши ўрнида *м* нинг қўлланиши лаб ундошлари тараққиёти натижасида юзага келган бўлиб¹⁵¹, айрим адабий туркий ва уларнинг шеваларидаги кабидир. Адабий тилда кучли позицияга эга *б* кипчоқ шевалардаги айрим сўзларда *м* билан ўз позициясини алмаштиради: [мурын] бурун, [мўйын] бўйин, [мўйынтүрүқ] бўйинтуруқ, [мьннэрсэ] бир нарса, [мьндэй] бундай, [мьнчэ] бунча, [мүйүм] буюм каби. Ёки турк т: *бэн* – мен, қирғиз т.: *мэз* – биз, хакас т.: *малта* – болта, *матёр* – ботир, *малчых* – балчик каби. Шевада [бэшэқ] бошоқ, ва [мэшэқ] донли экинларнинг ерга тўкилган боши ҳамда [мурын] омоним: русча нос, аввал, олдин илгари, [мьй] бепоён, чўл, сувсиз текислик жой, қўйхона

¹⁵¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – С. 97; Негматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 61-66.

чиқиндиси, [б'й] бой, бирон уруғнинг бошлиғи каби фонематик жараёнлар кузатилади.

з) бир катор б билан бошланадиган сўзлар, аксарият, “ж”ловчиларда л билан бошланади: [п'търдъ] битирди, [лутун] бутун, [лук] букмоқ, [луткүл] буткул, [лукър//лүхръ] букри, “й”ловчиларда: [п'чългән] бичилган омоним: матодан кўйлак тикмоқ, хайвонни бичмоқ, каби. Бу каби ҳодисалар боботил ундошлари тараққиёти билан боғлиқ бўлиб, туркий тиллар ўғуз, қипчоқ ва қарлуқ-чигил-уйғур гуруҳларида мавжуд¹⁵².

М – сонор, лаб-лаб ундоши:

а) шевада сўзнинг исталган ўрнида кела олади: [мўйьн] бўйин, [мўрьт] мўрт,

[тэм] уй, [тамбал] эрка, ишёкмас, [мэхмән//мэймән] меҳмон, [мум] сақич, [хэмэм] ҳаммом, [тэмэм] тамом, [муңсық] мумсук каби;

б) м ундоши шевада бошқа ундошларга нисбатан турғун бўлиб, ўзга товушлар билан алмашилиши кам учрайди: м>в: [кәсәлвән] касалманд, [ъсвәлх/ъсвәлқ] исмалок каби;

в) “ж” ловчи шохобчаларда сўз охирида сўзга қўшилиувчи кўшимча шаклидаги -ми сўроқ юкламаси интервокал ҳолатда -бә шаклга ўзгаради: [бәрсәңбә] борсанми, [әтәңбә] отангми, [йәнәңбә] онангми, [ъшләйсәңбә] ишлайсанми каби;

г) “ж”ловчи шохобчаларда адабий меъёрдаги кўмир сўзида м>в га алмашади: [көвър] каби, замбил, жамбул каби сўзларда дифтонг содир бўлади: [зә"вар], [жә"въл] каби. М ундошининг позицион ўзгариши “ж”ловчи шеваларда кўпроқ кузатилса-да, “й”ловчилар шохобчаларда муқим ва турғундир.

В(w) – лаб-лаб, сирғалувчи, жарангли ундош. Шева вакиллари талаффузида лаб-тиш в дан кескин фарқ қилади:

¹⁵² Дмитриев Н. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова. ИСГТЯ. I. – М., 1953. – С. 271.

а) бошқа ўзбек шеваларида бўлганидек, сўз бошида, асосан, ундов, таклид сўзларда ёки ундов ва таклид сўзлардан ясалган ясама сўзларнинг барчасида, соф туркий бир бўғинли сўзларда ва айрим ўзлашган сўзларда лаб-лаб варианты қўлланади: [ʷɵʷыллэды] вовуллади, [ʷэй] вой, [wэх] вох, [суw] сув, [күwъ] кува, [ʷэрыллэ] варилламоқ, [wэлэт] вафот этмоқ, [wэлэ] вафо, [wэзъла] вазифа; сўз ўртаси ва охирида: [ɵwхэл] ахвол, [ɵwлэт] авлод, [ɵwльйэ] авлиё, [эрwүс] авроз каби қўланса, ўзлашма сўзларда *л* га алмашади: [эптэмэбъл] автомобил, [эптэбүс// хэптэлэбүс] автобус, [эптэмэт]. Ҳаракат номларида *в* нинг тушиши натижа-сида ундан олдинги унли фонематик бўлмаган чўзиқликка эга бўлиб қолади: [кэчү:] кечув, [йэзу:] ёзув, [чэқыру:] чакирув каби. Бироқ *-(у)в* билан ясалган маросим отларида эса *в* сакланади: [чэқырүв] чақирди, [эйткэзүв] айтқизув, [тэллэв] танлов, [ййүхлэв] ййүқлов каби;

б) сандхи ҳолатда ҳар икки гуруҳда ҳам равишдош ва сифатдошга эди тўлиқсиз феъли қўшилса, *б>в* га ўтади ёки унлининг чўзилиши ҳисобига тушиб қолади: [көрүвдэк//көрү:дэк] кўриб эдик, кўрган эдик, [бэрүвдым//бэрү:дым] бориб эдим, борган эдим, [ўтырувдым//ўтырү:дым] ўтириб эдим, ўтирган эдим каби;

в) бошқа қипчоқ шеваларида кузатилгандек, ҳатто “ж”ловчиларда ҳам Хоразм ва Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларидагидек¹⁵³: [ʷвақыт] вақт, [ʷвэжъм] важим, [ʷвүжүд] вужуд, [ʷвүкүл] вакил каби дифтонглашиш кузатилмайди;

г) адабий *севмоқ* феълидан ясалган севинч, севинчи (қувончи маъносида) сўзларидаги *в>й* тил ўрта ундошига алмашади: [сүйънъч, сүйънчъ, сүйъндъм] каби. Ювиб сўзидаги *-иб* равишдош қўшимчаси таъсирида *в* тушиб қолади: [йү:п] каби, айрим ҳудудларда (Тепакўрғон, Шовон, Сарой, Қурама, Қатоғон, Шаҳанд, Каркишлоқ) *сүв* сўзига эгалик

¹⁵³ Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.108; Мухаммаджонов К. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.112.

қўшимчалари қўшилганда *ө>й* ҳолати кузатилади: [сүй ьчасамъ, сүйьнг бэрмъ] каби;

д) айрим сўзларда *ө>э* га алмашади: [тэрвэс//тэргыс] тарвуз, [қэвыр//қэгыр] қовур, [сүйвын//сүйгын] совун каби.

П – лаб-лаб, портловчи, жарангсиз ундош. Қарлуқ лаҳжасида ҳам қипчоқ лаҳжасининг “ж”ловчиларда ҳам, “й”ловчиларда ҳам талаффузда, бошқа ўзбек шеваларида бўлганидек, артикуляцион ўрнига кўра фарк қилмайди:

а) сўзнинг исталган позициясида, бошида, охирида ва ўртасида кела олади: [пэлэпэн//пэлэпэң] қушнинг боласи, [сөпэқ] чўзинчоқ, [тэлэп] толиқмоқ, [пэлэв] палов, [төппэ//төппэк] тўшланган уюм, [пэқыр] пакир, [көпэк] кўпик, [сэл] омоним: кетмоннинг сопи, соф, тоза, қўлдан кетган, ушалмаган, [йэл] ип, [ылытырық] нимжон, ориқ каби;

б) ЖҒН шеваларида *п* ундошининг муайян фонетик позицияда қўлланилиши ареалнинг қипчоқ лаҳжасининг иккала гуруҳда турлича. “Ж”ловчиларда: [эппэрэл пэр] олиб бориб бер, [кэппөлдъ] келиб бўлди, [ьт қэбвэлди] ит қошиб олди каби *б* ни *п* га, [сэбъ узун] сопи узун (кетмон), [тэббъ] таппи каби *п* ни *б* га ўтиши кузатилади. “Ж”ловчи шеваларига нисбатан “й”ловчи шеваларда сўзнинг ўртасида *п* ундоши турғун;

в) *п* нинг *ө* га алмашиниши ундошлар тараққиётининг маҳсули сифатида амал қилади. Кўплаб туркий тиллардагидек, ЖҒН шеваларида ҳам *чоп, топ, ёп, сеп, теп* типдаги *п* билан тугаган бир бўғинли феъллар [чөв, төв, йөв, сөв, төв] каби *п* ундоши ўрнида *ө* талаффуз этилади. Бу эса қипчоқ шеваларидаги фонема вариантларининг талаффузда қулайликка эришиш учун юзага келган ҳодисадир. Бундан ташқари, бир бўғинли феъллардан *-(и)б* аффикси орқали қўшма феъллар ясалганда иккала гуруҳ шеваларда ҳам ўзакдаги интервокал ҳолатда кучсиз позицияда бўлади: *п<ө<б<п*: [чөвэлке] омоним: югуриб кел, ерни чопиб кел, [төвэлке] тошиб

кел, [йэвълке] омоним: нонни ёпиб кел, эшикни ёпиб кел, [сөвълкэ] донни сепиб кел, [төвълкэ] тепиб кел каби;

г) кипчок лажжасининг хар икки гуруҳида унли билан бошланувчи фельлар кўшилиб кўшма фель ёки кўмакчи фелли бирикма хосил килинганда *е* иккилангирилади: [чэвэлды] чопиб олди, [тэвэлды] топиб олди, [йөвэлды] омоним: ёпиб олди, [сөвэлды] сепиб олди, [төвэлды] тепиб олди каби.

Ф – ЖҒН шевалари шимолий ва марказий ареали учун ундош фонсема сифатида йўқ. Сўзнинг қайси позициясида бўлишидан қатъий назар ўзлаштирилган сўзлардаги *ф* ундоши *п* ҳолида талаффуз этилади: [лэрмэ] ферма, [лэрмэр] фермер, [партък] фартук, [апсис] афсус, [элтэв] офтоб, [тылэн] телефон, [йүсүн] Юсуф, [мэ:рып] Маъруф, [ышькэл] шкаф каби.

Диалектал ареалнинг шаркий гуруҳ Наманган шаҳар тип умлаутлашган ҳамда Фарғона тип шева шохобчаларида *ф* ундоши аслидек қўлланади. Мазкур шеваларда бу ундош лаб ундоши, лаб-лаб, жарангсиз белгилари асосида айрим сўзларда тўлалигича амал қилади. Жумладан, [мэрүф] Маъ-руф, [фэтихэ] фотиха, [фил] фил, [фойдэ] фойда, [фэсыл] фасл; ўзлашма-ларда: [фэрмэ] ферма, [фэрмэр] фермер, [фэртү://фэртук] фартук каби.

Тил олди ундошлари

Т – тил олди, жарангсиз, портловчи ундош. Сўзнинг исталган бўғинида келади. Талаффузига кўра ЖҒН шевалар ареали гуруҳларида фарқ қилмайди: [тэрыт] уй хайвонларига бериладиган озуқа, [тээ] омоним: сифат, равиш, [тэр] омоним: от, фель, [теккэс] омоним: сифат, фель [тэрыкэ] металл идиш-товок, [кэттэ] катта, [этэйнэ] атайлаб, [эттэр] аттор, [сут] омофон: суд//сут, [дүт] тутун – дуд каби.

ЖҒН кипчок шевалари учун характерли бўлган хусусиятлари куйидаги товушлар билан алмаша олишидир: $t > \delta$: [дэқшитырма]

такаштирмоқ, [дэқэтэқ] така-так, [дўлтә//дўлтә] дурда – куйдирилган каймоқ қолдиги, [дэвуш] товуш, [дах-дуқъ] тақир-туқир, [дэғын] тағин, [дэлчъ] тепчимок, [дъккэй] тик турмоқ, [дъңшә] тингшамок, [дыңылләт], тақиллатмоқ, [дърсыллэмә] тарсиллама, [дықылләт] таккиллатмоқ, [дәхчә] токча, [дузәқ] тузоқ, [дўзән] чанг-гўзон, [дўмпәйыб] тўмпаймоқ, [дўмтәқ] тўмтоқ, [дэңыллэмә] тангиллаган каби. Сўзнинг ўрта ва охириги ўринларида *m>d* ҳолати мазкур шевада учрамайди.

m>c: [сыйгәнчық] тойғончиқ, [сыйгәнпкәттым] тойиб кетдим, [сүйәнъл] таяниб; *m>x*: [қўлхылләтъл] қултилладиб, [ўхләтъл] ўтлатиб, [ҳәлчойъл] тарвайиб, [тәмәғым хәлқылләп турыпты] томоғим таккиллаб турибди; *m>ч*: “ж”ловчи ва “й”ловчи шеваларда ҳам *m* ундоши тор унлилар билан ёндош келганда *ч* ундошига ўтади: [чьи] тиш, [чышләмә] тишлама, [чүшър] тушурмоқ, [чышләм] тишлам, [чүш] ономим: тушмоқ, туш кўрмоқ, пайт – туш пайти, [чүшын] тушун, [чүшәв] тушов – сигир соғилаётганда орқа оёқларини боғлаш учун ишлатиладиган калта аркон, [чүшүм] фойда каби.

Ч – тил олди, қоришиқ, аффрикат, жарангсиз ундош. Сўзнинг боши, ўртаси ва охирида кела олади: а) талаффузда умумўзбек шеваларидан фарқи йўқ: [чәқ] ономим: яра-чақа, танга, пул, [чәмәч] чўмич, [чыммәт] чиммат, [чәмчәләк//чәмчалак] жимжилок – бешинчи бармоқ, [чўжә] жўжа, [чөнта://чөнтәк] чўнтак, [жәччә] озгина, [чәчвәрә] чучвара; б) талаффузда тил олди юмшоқ унлилар билан ёндош келганда нисбатан олдинга сурилиб, тилнинг учи сал эгилган ҳолда юқори милкка тегартегмас ҳолатда бўлади: [өч] ономим: ўч-қасос, фёъл, [чәйнәк] чойнак, [чәч] ономим: соч, сочмоқ, [чўмча://чөнтәк] кисса, [чума://чумәк] чойнакнинг чой тушадиган жойи каби. Тил орқа унлилар билан ёндош, ёки улардан сўнг келганда орқароққа сурилади ва қарлук тип шеваларда унлининг чўзилиши ҳисобига чуқур тил орқа ундоши тушиб қолади, кипчоқ тип шевааларда эса тушмайди, аслидай талаффузда сақланади. Тилнинг учи сал эгилиб юқори танглайга тегди: [ўчо://ўчәқ] ўчоқ, [пәчо://пәчәқ] пачоқ,

[л̣ьчo://пычoқ] пичок, [чaқмo://чoқмoқ] омоним: чaқмoқ – нумиратив, табиат ҳодисаси, чақув, [ч̣ўнт̣o://ч̣ўнт̣oқ//ч̣ўлт̣oқ] ишга яроқсиз султурги; в) барча туркий тиллар ва уларнинг диалектларида бўлгани каби ЖҒН кипчоқ шеваларининг “ж”ловчи ва “й”ловчи гуруҳларида ҳам ч > ш караб силжийди. “ж”ловчи шеваларида бу ходиса изоҳ талаб қилмайди, “й”ловчи шеваларда ч ундоши сандхи ҳолатда [ҳ̣ъшт̣ам̣ə] ҳеч нима; жарангсиз ва жарангли ундошлар билан ёнма-ён келганда, интервокал ҳолатда, сўз ўртасида, сўз охирида ҳам ш га ўтади: [ушт̣ə] учта, [ҳ̣ъшт̣ы] қочди, [эм̣ъшт̣ы] омовчи, [ч̣ўм̣ъшт̣ь] чўмиччи каби.

Ж [дж] – тил олди, қоришиқ, аффрикат, жарангли ундош: а) сўзнинг ҳамма бўғинларида кела олади: [ж̣ъч̣ч̣ə] озгина, [ж̣əл̣ьс] қариндош-уруғ, [ж̣ъж̣ъ] чақалоқ, [ж̣ўт̣т̣əг̣ə] атайлаб, [ж̣ə:] жуда, [ч̣əж̣ə] жўжа, [т̣əж̣ъд̣ьн] Тождиддин, [мы̣ж̣ыелo//гы̣ж̣ым̣ло] миждиламоқ, [в̣əж̣] баҳона, [т̣əж̣] тож; б) шевада ўзлашма сўзлар таркибида келган, тил олди, сирғалувчи, жарангли, адабий тилда жарангсиз ш ундошининг жарангли варианты – ж ундоши қўлланиши (ёшлар нутқидан ташқари) кузатилмайди: [д̣ж̣ўр̣н̣əл//д̣ж̣əр̣н̣əл] журнал, [г̣əр̣əд̣ж̣//г̣əр̣əш̣] гараж, [ə[д̣ж̣]д̣əр//a[д̣ж̣]д̣əр] аждар, [г̣ь[д̣ж̣]д̣ə н̣əн// г̣и[ж̣]д̣ə н̣əн//г̣ьшт̣ə н̣əн] г̣ижда нон; в) қўлланиш доираси бир хил эмас. Худуднинг Қурама, (Тўрақўрғон т.) Кенағас, Қорақалпоқ (Поп т.) Найман (Поп т. Мингбулоқ т.), Момохон, Қолғандарё, Бешсерка, Қайрағочовул, Чордона (Мингбулоқ т.) гуруҳ шеваларидаги й ўрнида ж ишлатилади. Бу йирик кишлоқлар аҳолиси азалдан чорвачилик билан шуғулланган бўлиб, кейинчалик деҳқончилик, дурадгорлик, шираворлик, қисман кигиз (намаг) босиш ишлари билан шуғулланадилар. Асосан, Сирдарё оқимининг чап соҳилида истиқомат қиладилар. Ареал таснифга кўра, уларни биз шимолий ва марказий гуруҳ “ж”ловчи кипчоқ шохобчаларига киртганмиз.

Демак, кипчоқ шеваларини тавсифлашда ж аффрикатининг алоҳида, муҳим ўрни бор. У ўзбек тили кипчоқ лаҳжаларининг фонетик-фонологик структурасини, товушлар тузилмасини тасниф ва тавсиф қилишда,

уларнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб беришда, товуш ва фонетик ходисалар қай йўсинда юзага чиқишини тўғри белгилашда асосий роль ўйнайди¹⁵⁴.

Шевада баъзи ҳолларда *ж>ч* ходисаси учрайди: [жəжə – чəжə] жўжа, [жьччə – чьччə] озгина, [чүмэк] жўмрак, [кэлэчэк] келажак каби. Лекин ЖҒН шеваларида Андижон шевалари айрим шохобчаларидаги каби [бэшънджъ] бешинчи, [элтънджъ] олгинчи, [өнънджъ] ўнинчи каби ҳолат кузатилмайди.

Туркий тилларда “й”лашиш ва “ж”лашиш масаласи анчадан бери турколог олимларнинг эътиборини жалб қилиб келади¹⁵⁵.

С – тил олди, сирғалувчи, жарангсиз ундош. Талаффузига кўра бошқа ўзбек шеваларидагидан фарқ қилмайди, сўзнинг исталган жойида келади, қўлланиш доираси кенг: [сəтъл] турли сигимдаги сирланган металл идиш, [сəлэхмэндэй], девдай, дев келбат, [сэп] омоним: сарполар, металл сандиқ – сейф, [мүңсык//мүнсүк] зикна, [гьлэс] гилос, [нэвэс] уч яшар бука.

а) ЖҒН шеваларида *с* ундоши тил олди юмшоқ унлилардан олдин, очик бўғинларда нисбатан олдинга қараб силжийди. Тилнинг учи сал эгилиб пастки милкка яқинлашади. Сирғалиш кучаяди. [сүйкəлэммэ] эркаланма, [сүйән] таян, суянмок, [сə:мьн] Саминжон, [сурəпəт] кепата, кифа; б) қаттиқ ўзакли сўзлар тил орқа унлилари билан ёндош келганда тилнинг учи пастки милкка, эгилган жойи билан юқори милкка тегади, тўсиқ кучаяди: [сəссық] сассиқ, [сўтə] сўта, [сурүк] сурх, ток новдаси, [ыссық] иссиқ каби. Рус тили орқали ўзлашган сўзлар таркибида *ц* ундоши бўлса, интервокал ҳолатда *с* ифодаланади: [сəмьн] цемент,

¹⁵⁴ Ишвев А. Фонетические особенности мангытского говора узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Ташкент, 1962. – С.10; Алиев А. Ю. Уйчинский говор узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Ташкент, 1960. – С.7; Насиров Ш. Кокандский говор узбекского языка. – Ташкент, 1965. – С. 5; Маматов А. Андижанский говор узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Ташкент, 1967. – С. 11.

¹⁵⁵ Абдуллаев Ф. А. Фонетика. –Ташкент, 1967; Гаджиева Н. З. Проблема тюркской ареальной лексики. Среднеазиатский ареал. –М., 1975; Мухаммаджонов. Қ. Жанубий Қозогистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент, 1981.

[бәнһсә] больница, [сәркүләссә] циркуляция [шьһпрһс] шприц; в) шевада с>ч ва ш>с холати ўзбек шевалари ва бошқа туркий тиллар, уларнинг диалектларидек¹⁵⁶ умумий кўринишга эга ҳодиса: [чәч] омоним: соч, сочмоқ, [чәчрәт] сачрат, [чәчрәтқы//чәчрәтқы] касаллик: сачратқи, [чычқән] сичқон, [чәчық] сочик; [шьһпәткь] супурги, [шьһмьрмәқ] симирмоқ, [шьһпәр] супирмоқ, [шәмиһь] Шамсиддин, [шьһшәмбь] сешанба, [шьһйдәм] сийдом – сидирға, бир хилдаги каби.

3 – тил олди, сирғалувчи, жарангли ундош. Сўзнинг барча ўринларида кела олади. Талаффузда умумтуркий тиллардан фарк қилмайди: [зәкән] зовур: сизова сув тўпланадиган арик, [зәк] зах, [зүвәлз] зувала, [зырәвә] зирағча, [хәвәзә] ҳоваза – рус. подмост, [зәвәжә] хотин, [мәзгьл] манзил (Мингбулоқ туманида шу ном билан қишлоқ бор), [нһнәзын] тузик, яхши, [мә:ззә] рохат, [мәзәсь] омоним. маза-таъм, соғлик, [мәззәң] лўли элатига мансуб уруғ, аҳоли номи: мард (эркак) + зан (хотин), [әвәз] овоз каби.

3 ундоши бошқа қарлуқ ва кипчоқ шеваларида бўлганидек, ЖҒН диалектал ареалида ҳам сўз ўртасида жарангсиз ва жарангли ундошлардан олдин жарангсизлашиб, з>с га ўтмайди. Шуниингдек, сўзнинг охири ўрнига доимо фәълнинг шахс-сон, кўплик, I-II шахс эгалик ва исмларнинг -миз, -сиз муносабат қўшимчалари қўшилганда з жарангсизлашади: [тәвә+мыс] топамиз, [ўтырә+мыс] ўтирамыз, [кәлә+мис дьйдь] келамиз дейди, [әнә+мыс] онамиз, [йәңә+мыс//жәңә+мыс] янгамиз каби. Интервокал холатда з сақланмайди: [нһмчә тьһыңыс әччық] намуңча тилингиз аччик каби.

Ш – тил олди сирғалувчи, жарангсиз ундош. Талаффузда умумтуркий тиллардан фарқи йўқ. Сўзнинг исталган позициясида келади: [шөвлә] шавла, [шьһлдыр] кўнгли очик, [ьшкәл] муаммо, [мышық] мушук, [йәмьш] озик-овқат, [тәләш] тўполон, [хьшша] шиша, [хьшма] семиз каби.

¹⁵⁶ Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Част II. – М., 1960. – С. 111; Тенишев Э.Р. Сравнительного-исторического грамматика тюркских языков. Фонетика. – М., 1984. – С. 171-240; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – С. 97-105.

“Й” ловчи қипчоқ шеваларидаги сўзларнинг бошида спорадик [хэррилэмэк] шарилламок, [хэқыр-хукүр] шақир-шукур, [хълпық] шилпик, [хълк этьп] шилк этиб, [хълқыллэп қалды] шилқиллаб қолмок, [хъмэрьп]// [йэндь хъмэрьп] шимармок (енг шимариб), [хытыллэмэк] шитирламок, [хышшаэ] шиша, [хыш] шиш, [хышърмэк] шиширмок, [хъргоймэк] шиграймок: ғилай кўзли одамнинг қарашы, *ε-р* метатезага учраган, [хундэйъчэ] шундайлигича, [хунча] шунча, [хунчэльк] шунчалик каби. “Й” ва “ж”ловчи гуруҳда ҳам сўз ўртасида жарангсиз ва жарангли ундошлардан олдин ҳам, кейин ҳам *ш>с* га доимий тарзда ўзгармайди. Бундай ҳолатни [шәмшъ] Шамсиддин, Шамсия каби бир-икки ўзлашма сўзлардагина учратиш мумкин. ЖҒН қипчоқ шеваларида *ш>ҳ* ўтишини ҳисобга олмаганда бошқа товуш-ларга нисбатан турғун.

Л – тил олди, сонор, жарангли, ён товуш. ЖҒН шеваларида ҳам сўзнинг истаган бўғинида ва аффикслар таркибида ҳам кела олади: [лъккэк] илгак, [лълпэ] этак, [лэчър] юпқа нон, [мыйлэң//ълпъс] шошмаган одам, [мўжжэл] мўлжал, [роччъл] ростгўй, [қэңъл] миллатини тайини йўк каби.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, туркий тиллардаги сонор товушлари сўзнинг бошида келмаган.

Профессор Ҳ. Неъматов сўз бошидаги *л* ундошининг қадимги туркий *с*, *ш*, *дж* товушларининг эволюцион тараққиёти натижасида (*с→ш→дж→л*) пайдо бўлганлигини таъкидлайди¹⁵⁷.

А.М.Шчербакнинг эътироф этишича, боботилда жарангли ва жарангсиз ундошлар (кучли ва кучсиз позицияси) фонологик аҳамиятга эга бўлмаган. Жарангли ва жарангсиз фонологик оппозицияларга кўра, жарангсиз ундошларнинг жарангли ундошлар ўрнида, шовқинли ундошларнинг овоздорлар ўрнида ёки аксинча қўлланиши репрезентация, яъни ўрин алмашинишдир. У ҳам *л* ундоши этимологик *ш*, *с*, *ж* нинг

¹⁵⁷ Неъматов Ҳ. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 61- 66.

шовқин белгилари корреляциясига мувофиқ юзага келганлигини қўрсади: с, ш (дж) → л¹⁵⁸.

1. Ареал кипчок шеваларида сингармонизм қонуни амал қилганлиги сабаб л ундошининг маъно фарқламайдиган юмшоқ ва каттик варианты мавжуд. Ўзақда тил олди унлилари билан ёндош келганда талаффузда нисбатан олдинга караб силжийди. Тилнинг учи сал эгилган ҳолда юқори милк тишларига сал тегади: [кэ́ль] ўгир, [сэ́л] сел, [көл] кўл, [тэ́ль] тили, [бьлэк] билак, [тэ́лэк] тилак, [сэ́л] сал, [эсэ́л] асал каби. Ўзақда тил орқа унлилари билан ёндош келганда, шу унлилар артикуляциясининг таъсирида нисбатан орқароққа силжийди. Бунда тилнинг учи эгилиб, шу жойи билан юқори танглайнинг олд томонига тегади: Бир бўғинли сўзларда, айниқса, бу жараён л ундошидан сўнг чуқур тил орқа ундошлари келганда аниқ сезилади: [сэлқын] салқин, [бэлээм] балғам, [элқынды] алқинди (ишлатилган совун қолдиғи), [қэлқэн] қалқон, [тэлқэн] талқон, [тэлқэ] талқа – ёввойи доривор ўсимлик каби. 2. Диалектал ареалнинг шарқий гуруҳ қарлук тип шева шохобчаларида л ундошининг позицион ўрни муқам: [бэлсэ] омоним: бўлса, [кэлсэ] келса, [элсэ] каби. 3. ЖҒН диалектал ареалининг шарқий гуруҳ кипчок-қорақолпоқ шохобчасида, шимолий ва марказий гуруҳ кипчок тип шева шохобчаларида л ундошининг муайян фонетик шароитда, ёндош келган ундошлар таъсирида, яъни унинг синтагматикасида, умумий ва хусусий томонлари бор, қуйидаги ҳолатларда л ундоши ўз позициясини йўқотади: а) бошқа кипчок шеваларида бўлгани каби чўзик унлилар таъсирида ёки унлиларнинг иккиламчи чўзикликка учраши сабабли л ундош товушининг тушиши кузатилади: [қэ:сэ] қолса, [бў:сэ] бўлса, [қы:сэ] қилса, [бў:мэссэ] бўлмаса, [йь:йьк] ейлик, [хь:йьйьк] кийайлик, [кэ:гэн] келган, [ьчэйь:к] ичайлик; б) фезл сўз туркумидаги бир бўғинли сўзлар охирида келиб, -сэ, -ьлтэ, -гэн, -мэхчэ, -гын, -сын, -гүнчэ, -мэ, -гэнь, қўшимчалари қўшилганда, деярли барча сўзларнинг ўртасида, унинг турғун позицияси йўқолади ва

¹⁵⁸ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – С. 97.

талаффузда тушиб қолади: [кэсэ] келса, [кэлтъ] келибди, [эгэн] олган, [эгэч] олгач, [кэмэхчы] қолмоқчи, [эмэхчъ] олмоқчи, [қығын] қилгин, [бўсын] бўлсин, [эгынчэ] олгунча, [сэмэ] солма, [бўгэны] бўлгани; в) -гач кўшим-часи шевада қўлланмайди, унинг ўрнида, асосан, са ёки кейин кўмакчиси қўланади: [кэсэ, кэтэмъс] келса, кетамиз, [кэгэннэн кыйьн кэтэмъс] кегач, кетамиз, [унь кўргэннэн кыйьн қэйт] уни кўргач, қайт; г) буйруқ-истак шаклидаги феълга биринчи шахс кўплик -льк кўшимчаси қўшилганда: [қэйтэйық] қайтайлик, [бэрэйық] борайлик, [урэйық] урайлик; д) шевада *н* ундош товушидан сўнг -лар кўшимчаси қўшилганда *л* > *н* га ўтиши, яъни мураккаб ассимилятив ҳолат кузатилади: [эн + нэр // эл+ын + нэр] олинглар, [кэн+нэр//кэң+нэр] келинлар, [бэр+ын//бэрың+нар] боринлар, [чъқың+ нар//чъқын+нар] чиқинлар, [ичъң//ичъннар] ичинлар, [күльң//күльңнар] кулинлар, [турың// турыннэр] туринлар, [дъң//дъннэр] денлар (айтинлар), [ўтырың// ўтырыннэр] ўтиринлар, [бэръң//бэръннэр] беринлар каби.

Юқоридагилар ЖҒН қипчоқ шеваларида *л* нинг турғун ўринга эга эмаслигини кўрсатади. Албатта, мазкур фонетик ҳодиса Ўзбекистон ареалидаги бошқа қипчоқ шевалар учун ҳам умумий. Бундан ташқари, мазкур шеваларда талаффузда *л* ундошининг *н* ва *н* ундошларидан бошқа товушларга ўтиши кузатилмайди. Юқорида келтирилган феъл ўзақларида *л* ундошининг тушиб қолиши Фарғона водийсининг кўп шеваларида, шунингдек, уйғур тилида ва бошқирд ҳамда татар тили шеваларида ҳам учраши таъкидланган¹⁵⁹.

Н – тил олди, сонор товуш. Сўзнинг исталган позициясида келади. ЖҒН шарқий ареали қарлуқ тип лаҳжа шохобчаларида адабий тилдагидек кўринишга эга. Қипчоқ тип шеваларда артикуляцияси бир оз ўзгаради: а) *н* ундоши соф туркий сўзларда сўз ўртасида ва охирида қўлланиб, сўз бошида қўлланиши чегараланган. Агар бундай ҳолатлар кузатилганда кейинги давр ундошларининг тараққиёти маҳсули ҳисобланади. Чунки *н*

¹⁵⁹ Дмитриев Н.К. Неустойчивое положение сонорных р, л, н в тюркских языках. – М., 1950. – С. 279.

билан бошланувчи сўзларнинг асосий қисми ўзлаштирилган қатламга мос келади¹⁶⁰: [нүмэңа//нүмэвэгэ] нега, нимага, [нънэзын] тузик, яхши, [ныхтэ//ныхтэвэр] никтамоқ, [ныхсэ//нъхсэвэр] коп тўлгач, оғзини боғлаш учун муштлаш ёки бир-икки кўтариб ташлаш, [нұхтэ] хайвон калласига арқон боғлаш учун махсус мослама каби; б) ЖҒН қипчоқ шеваларида *н* ундоши меъёрда талаффуз этилиши билан бирга ўзакнинг қаттиқ ёки юмшоқлигига қараб талаффузда олдинга ва орқага қараб силжийди. Қаттиқ ўзақли сўзлар таркибида келганда нисбатан орқароққа силжийди. Унда тилнинг ўрта қисми эгилиб, танглайга тегади. Бу ҳодиса, айниқса, тил орқа ва чуқур тил орқа товушлардан сўнг келганда сезилади: [бэрэдыгэн] борадиган, [қэгэн] колган, [ўйнээнэр] ўйнанглар каби; в) тил олди унлилари ва *ч, с, ж* ундошлари билан ёндош келганда эса, нисбатан олдинга силжийди, жуда юмшоқ талаффуз этилади. Тилнинг учи пастки тиш милкига тегар-тегмас ҳолатда бўлиб, эгилган жойи юқори тиш милкига яқинлашади, ҳавонинг ўтишига тўсиқ сусаяди: [чувън] пашша, [нэчыньчъ] нечанчи, [жэньжэл] жанжал, [сэнсэз] сенсиз, [бешъньчъ] бешинчи, [жъннь] аҳмоқ, ақлдан озган каби; г) *й* ундошидан олдин келганда, ассимилятив тарзда унинг таъсирига ўтади: [нэйёқ] нон йўқ, [сэйёқ] сен йўқ, [уййўл] ўн қатор, [эсэййўлы] осон йўли, [қэйным] қайин ака – қайин оға, қайин ука каби. Лекин бундай ҳолларда *н* маъно фарқлаш хусусиятига эга эмас; д) бошқа шеваларда бўлгани каби *н* ундоши сўздаги ёндош ундошлар хусусиятидан келиб чиқиб қуйидагича ассимилятив ўзгаради: *нл>лл* – [таллэ] танла, [мэймыллэр] маймунлар, [күллэк] кунлик, [ўллык] ўнлик, [тўллык] мотырьёл тўнлик мато; *нб>мб(мп)* – [тэмбэл] тавбал, [шэмбэ] шанба, [сүмбүл] сунбул, [йэмбэш] ёнбош, [йэмэмбўлды] ёмон бўлди, [нэмпулы] нон пули, [жэмбъл]; *нм>мм* – [уммэдъ] унмади, [қўммэдъ] қўнмади, [мэмман] манман, [уммъ] унми, [мэммъ] менми; *нэ>нн* – [қыңнър] қинғир, [тўңңыз] тўнғиз каби; Шевада *н* ундоши тил ўрта *г* ва чуқур тил

¹⁶⁰ Мелиоранский П. Памятник в честь Кюльтегина. - ЗВОРАО, Т: XII, в. II-III, СП 6, 1899. - С. 34-35; Батманов И. А. Фонетическая система современного киргизского языка. - С.99; Абдуллаев Ф. А. Фонетика. - Ташкент, 1967. - С. 96.

орка *э* ундош товушларидан олдин келганда тургун эмас. Мазкур ундошларнинг таъсирида артикуляциясини ҳам ўзгартириб орқага силжийди: [мьңгән] минган, [мэймыңгә//мэймылгә] маймунга, [кўңғыз] кўнғиз каби. Бундай ходисалар бошқа ўзбек шеваларида ҳам мавжуддир¹⁶¹. г) шевада жарангсиз *к, т, ш, қ, н, с, х, ғ* ундош товушларидан сўнг келганда, шу товушлар таъсирида жарангсизлашиб *т* га ўтади, доимо қаратқич ва тушум келишиги қўшимчалари *-нинг* ва *-ни -ть* ва *-дъ* тарзида қўлланади: [кўпчълъхтъ] кўпчиликни, [тэрэхтъ] теракнинг, [эттъ] отни, [эшти] ошни, [бэшилхты] бошлиқни, [кўшыхтъ] кўшиқни, [қылыхтъ] қилиқни, [тешә сәптъ] теша сопини, [тестъ жувәпъ] тестнинг жавоби, [дэрэхты] дарахтнинг, [хэмрәхтъ] хомини каби.

Р – тил олди, титрок сонор товуш. Сўзнинг барча позициясида келади.

Талаффузда бошқа туркий тиллардан фарқи йўқ: [рысқы] риск-насиба, [рәсчъ] ростгўй, [рәйъс] раис, [йәрмә] омоним: сочининг фарқи, донли ўсимлик, феъл: ёрмоқ, [қырмәч] овқат куюндиси, [йўрық] маросим, [карт] сўри, ёғоч супа, [бултыр] ўтган йили, [бәлдыр] болдир каби; а) *р* ундоши ҳам ўзакнинг қаттиқ, юмшоқлигига караб икки хил талаффуз қилинади. Кенг унлилардан кейин келганда нисбатан қаттиқ: [эрдәнэ] ордона қолмоқ, [эрәдән] орадан, [қэрәчәдән кэгән] қорачадан келган, тор унлилардан кейин нисбатан нисбатан юмшоқ: [йўрьк//ърьк//ирик] йирик, [ысырық] исирик, [мүйүмләр] буюмлар, [сүрмә] омоним: сурма, сурмоқ; б) ЖҒН кипчоқ шеваларида *р* ундошининг сўз бошида қўлланиш доираси кенг, уларда дифтонглашиш деярли йўқ. Сўз ўртасида ва охирида қўлланши редукцияга учрамайди, тушиб қолиш ҳоллар кузатилмайди, бу эса *р* ундошининг шевада бошқа ундошларга нисбатан тургунлигини кўрсатади:

¹⁶¹ Рететов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – С. 153-155.

Адабий тилда	Наманган шаҳар тип шева	Қипчоқ шеваларида
торт	тэртъ	тэрт
бормадим	бэ:мэдъм	бэ:рмэдъм
олиб кславср	эпкелэвъ:	апкелэ://апкэлэвьр
бор	бэ:	бэ

Шевада *p* ундоши спорадик равишда қуйидаги позицияда *n*, *л*, *ң*, товушлари билан алмашинади: *p>n* – [суннэй] сурнай, [кәннэй] карнай, [тыннэқ] тирноқ; ўзлашмаларда: [күрэнът] курорт; *p>l* – [зэрэл] зарар, [зэръл] зарур, [дүвэл] девор; *p>ң* – ўзлашмаларда: [йэрмэңкэ] йармарка. Бироқ *p>й*: [бэрэйкән] борар экан, [кэлэйкән] келар экан, [бэрэсть] борарди, [кэлэсть] келарди каби фонетик ҳодисалар ЖҒН шарқий ареали Наманган шаҳар тип ҳамда Фарғона тип шева шохобчалари учун хос; в) мавжуд илмий фикр ва хулосаларда қипчоқ шевалардаги айрим сўзларнинг бошида *p* ундоши деярли учрамайди: сўз бошида *p* товуши бор сўзлар олдида, албатта, протетик унли пайдо бўлади¹⁶² дейилган: [ʔрэмэл] рўмол, [ʔрээ] рўза, [ʔрэжэл] Ражаб, [ʔрахмэт] Раҳмат каби. Аммо ЖҒН шеваларида эса бундай ҳолатлар кузатилмайди. Рус ўзлашма сўзидагина ў сўз бошига орттирилади: [ʔрыс] каби. Шевада *p* ундоши муқим, соф ҳолда қўлланади.

Тил ўрта ундошлари

Й – тил ўрта, сирғалувчи жарангли ундош, талаффузда умумўзбек шеваларидан фарқ қилмай, сўзнинг барча ўринларида кела олади: [йэгнэ] вина, [йэвын] ёгингарчилик, [йөргэк] йўрғак, [йъл] ип, [йылэн] илон, [йьңгьлыхль] йиғинчоқ, [йүмэлэ] тўпланмоқ, [йэй] ёймоқ, [ййэк] энгак//ияк, [йүмэлэ://йүмэлэқ] юмалоқ, [эйлэ] оила, [зэйъл] зайф, [кэйъл] кайф, [чыйлэ] аралаштирмоқ: а) бир бўгинли сўзларнинг охириги ўрнида деярли барча сўзларда адабий тилдагидек ишлатилади: [күй], [бүй], [сүй], [бой], [чөй] чой каби; б) ЖҒН қипчоқ гуруҳ “й”ловчи шевалари сўз бошида этимологик й орттирилади ва сақланади: [йълон, йъл, йърк, йърн] илон, ип, йирик, йиринг каби, “ж”ловчи шевалари сўз бошида ўз позициясини йўқотади ёки

¹⁶² Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.136.

ж га алмашади: [ълэн] илон, [ъръң] йиринг, [ърък] йирик, [жъл] ип каби; в) *й* ундоши ЖҒН гуруҳ “й” ловчи шеваларида бошқа ундошларга нисбатан турғун. Бошқа қипчоқ шеваларида бўлганидек, шимолӣй ва марказӣй ареал шеваларида маълум фонетик позицияда ўзгаришга юз тутади: “ж” ловчиларда: *й* > ч: [йэч > чэч] ечмоқ; Шарқӣй ареал Наманган шаҳар тип ҳамда Фарғона тип шохобчаларида: *й* > з: [кыйън > кэгън] кейин, *й* > з: [шундэй > шундэ://шундэқ//шундэз] ҳолатлари кузатилади; г) бошқа қипчоқ шеваларида умуман учрамайдиган, шеванинг ўзигагина хос *й* > (з)л: [шундэл] шундай, [қандэл] қандай, *й* > (з)қ: [шундэқ] шундай, [қандэқ] қандай тарздаги ҳолат мавжуд. Шевада *й* > (з)л ва *й* > (з)қ вариантдош бўлиб, синоним аффикс сифатида қўлланади. Бу жараён ЖҒН шеваларидаги “ж” ловчи ва “й” ловчи қипчоқ шеваларига хос.

К – тил ўрта портловчи, жарангсиз ундош. Артикуляцион пайдо бўли-ши ва талаффузда умумўзбек шеваларидан фарқи йўқ. Сўзнинг исталган бўғинида кела олади: а) диалектал ареалнинг қипчоқ шеваларида сингар-монизм қонуни мавжудлиги сабабли к ундоши унлилар таъсирида муайян фонетик позицияларда нисбатан олдинга силжиб, юмшоқ, тил олди товушидек талаффуз этилади. Бунда тил эгилиб, учи пастки тиш милкига, эгилган жойи билан юқори танглайнинг олд қисмига тегиб, портлаш ҳосил қилади: [элкэ] олиб кел, [пъшкэк] кува таёғи, [кэттъм] кетдим, [кэмалдэк] камон – ўқ-ёй отувчи қурол, [кэкътэк] кекирдак, [кэрэндэ] коранда, [кэрэптэ] корафта. Лекин ёндош товушларнинг хусусиятларига боғлиқ ҳолда уларнинг синтагматик муносабатининг юзаланиши натижасида [кэмэл] Камол, [кэмъл] Комил, [көкэр] кўкармоқ, [экэвъмъс//йэкэвъмъс//экэләмъс] икаламиз типдаги сўзларда орқага силжийди; б) ЖҒН қипчоқ шеваларида бошқа ўзбек шеваларидаги каби, сандхи ҳолатда жарангсиз ундош товушлардан (баъзан жарангли ундошлардан) олдин келганда портлаш хусусиятини йўқотиб, сирғалувчи (спирантизация) товушга

ўтади¹⁶³. Агар ўзакдаги унлилар хусусиятига кўра, $k > x$ га мос келади: [кəхчəй] кўк чой, [қарсəх чəл] қарсак чал, [кəхлəйəпт̚] кўкляепди, [сəхйəпт̚] сўкяпти, [мəхтəп] мактаб, [эшй̘хтəн] эшиқдан, [тəшй̘хтəн] тешиқдан, [гəнд̚рəхлəп] гандирақлаб, [т̚х̘й̘əпт̚] тикяпди каби; в) интервокал ҳолатда эгалик аффикслари кўшилганда $k > g$ бўлиши умумий ҳодиса. Лекин шевада бошқа қипчоқ тип шеваларидагидек сўз ўртасида $k > g$ ҳодисаси умуман учрамайди. ЖҒН шеваларида этимологик k сингармонизм талабига мувофиқ q га мос келади: [қəйт̚тəйық] қайтайлик, [урдық] урдик, [турс̚йық] турайлик, [чыздық] чиздик каби. Мазкур фонетик талаб асосида $k > q > g$ ҳодисаси ҳам мавжуд: [с̚йлық] ойлик, [с̚йлыгым] ойлигим, [хəпəчылық] хафачилик, [хəпəчылыгым кəлд̚] хафачилик, [с̚чəп̚т̚тылык] очофатлик, [с̚чəп̚т̚чылыгым кəлд̚] каби.

Г – тил ўрта, портловчи, жарангли ундош. Артикуляцияцион ўрни ва талаффузига кўра умумўзбек шеваларидан фарқ қилмайди. Сўзнинг фақат бошида ва ўртасида учрайди: [г̚уп̚п̚//г̚уп̚у] семиз, тўла, [г̚уп̚п̚əлп̚ йықылд̚] қаттиқ йиқилди, [гəнд̚рəхлəп] гандирақлаб, [эгвəр] эгиб юбор каби: а) қипчоқ шеваларида g ундошдан сўнг тил орқа қаттиқ унлилар ишлатилмайди. Шунинг учун у жуда юмшоқ талаффуз этилиб, маълум фонетик позиция-ларда портловчилик хусусиятини йўқотиб сирғалувчи $й$ товушига ўтади. Интервокал ҳолатда $g > й$ га ўтиши бу қипчоқ шеваларга хос хусусият. Фақат сўз ўртасидагина $g > й$ ва $g > в$ га ўтиши ЖҒН гуруҳ қипчоқ шеваларининг ўзига хос хусусиятидир: [т̚й̘мə] тегма, [т̚у̘ймə] тутма, [т̚у̘й̘н] тугун, [с̚й̘ёр] сигир, [т̚й̘эд̚] тегади, [г̚у̘в̘т] гургут, [с̚урвəр] сургин, [й̘у̘вəрвəр// ж̚у̘вəрвəр] юборгин, [ж̚əнəтвəр] жўнаттин каби.

ЖҒН шеваларида сингармонизм қонунига мувофиқ ўзакдаги унлилар-нинг қаттиқ ва юмшоқлиги, ёндош келган ундошнинг жарангли ва

¹⁶³ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. – Тошкент, 1962. 106-бет; Жўраев Б. Шахриябский говор узбекского языка. – Ташкент, 1964. – С.53; Тошкент области ўзбек шевалари. – Тошкент. –1976. – Б.17; Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркент шеваси. Ўзбек диалектологияси материаллари. I. – Б.136; Фуломов Х. Ўзбек тилининг Жиззах шеваси. Ўзбек диалектологияси материаллари. I. – Б.77.

жаранг-сизлигига қараб *-э(-га)//-қа//-га* типда ўзгаради: [қўйга//қўйго] қаерга, [нүмөңгә//нүмөвгө] нега, нимага, қ ундоши билан тугаган барча сўзларга *-қэ(-қа)* қўшилади: [тэрэққэ] тарокка, [йэңэққэ] ёнғокка каби. Аксарият сўзларга жўналиш қўшимчаси *-э* тарзида қўшилади: [эвгэ] овга, [долэвэ] далага, [йўлэвэ] йўлга, [тўйгэ] тўйга, [түвышқэнеэ//түвышеэнеэ] туғишганга, [қэндэшигэвэ] қариндошига, [эневгэ] мана бунга каби.

Чуқур тил орқа ундошлари

Қ – чуқур тил орқа, портловчи, жарангсиз ундош. Талаффузда умумтуркий тиллардаги қ дан фарқ қилмайди. Шевада сўзнинг исталган позициясида кела олади: [қўлэнтэйэқ] пайпок ёки пайтавасиз оёқ кийим кийиш, [қутум//хутум] айёр одам, [ўқэрық] жўякларга сув олинадиган арик, [уныққэн] ранги ўчган, [дөққы] кўпол одам, [дыққэт] ҳафа, [чырмөвық] чирмавик, [эхсэқ//эқсэқ] чўлок, [қөнэқ] товук уясидаги мослама, меҳмон маъносида умуман ишлатилмайди.

ЖҒН қарлук гуруҳ шеваларида адабий меъёрдаги каби хусусиятларга эга. Бироқ ЖҒН қипчок гуруҳ шеваларида интервокал позицияда *қ>э* ходи-саси мавжуд. Лекин у “ж”ловчи гуруҳда маълум сўзлар доирасидагина мав-жуд, қипчок тип шеваларидагидек умумий ходиса эмас: [чэгэл кэтть] чикиб кетди, [эшигэвэ] ошқовок, [чэгерэл нэр] чакириб бер каби. Умуман, биз ўрга-наётган шеваларда сингармонизм ходисаси мавжуд бўлиб, фақат жарангли ундош товушлардан олдин келганда эмас, жарангли ундошлар билан ёндош келганда ҳам, ҳатто, интервокал, ҳолатда ҳам *қ>х* га ўтади. Бунда *х* ундоши *хуштак*, *хато* сўзларидаги тил орқа товуш бўлмай, немисча (*ich*) ва тил орқа *х* товуши ўртасидаги бўғик товушдек талаффуз этилади: [қурүх йэр] курук ер, [түхсэн] тўксон, [ыхтысэт] иктисод, [эхшэм] окшом, [эхлым]ақлим, [сэнэхль] санокли каби. Шевадаги айрим сўзларнинг охиридаги *қ* нинг *в* га ўтиши кузатилади: [бүзэв] бузук, [эгрэнь тэрэвь] арранинг тароғи: тиши каби.

Шевада спорадик равишда қ ни к тарзида юмшок талаффуз этилиши ҳам учрайди: [кэйгә күйгэнсэн] қаерга күйгансан, [чөйдэн күйвәр] чой күйиб юбор, [кахлама] қатлама, Бу хусусият ЖҒН кипчок шевалари учун типик ходиса бўлмай, жуда кам сўзлар билан чегараланган бўлиб, Балиқчи тип шевалардагидек кенг тус олган эмас¹⁶⁴.

Ғ – чуқур тил орқа, сирғалувчи, жарангли ундош товуш. ЖҒН гуруҳ шеваларида *г* фонемасининг қўлланиш даражаси чегараланмаган. Шевада бир ва икки бўғинли сўзларнинг охири ва ўртасида келадиган этимологик *г* товушига *в* мос келади: [тэв] тоғ, [бэв] боғ, [сэв] соғ, [йўвгэн] йўғон, [бүвдэй] буғдой, [эвдэр] ағдар, [бөврым] бағрим, [түвышкэн] туғишган каби: а) кипчок тип “ж”ловчи гуруҳ шеваларида адабий тилдаги *г* товуши ўрнида тил ўрта *й* товуши алмашиб, [сыйэсэн] сизмок: сизгасан, [туйды] туғмок, туғди, [буйдэй] буғдой тарзида қўлланиши характерлидир. Бу ҳолат кўпроқ ва, асосан, ёши улуғ шева вакиллари нутқида кузатилади. Лингвогенетик бу жараён қозок тили ва кипчок тип шеваларига хос хусусиятдир¹⁶⁵. Чунки мазкур диалектал ареалда қозок ва қорақалпоқ уруғлари бир неча асрлардан буён ўзбеклар билан биргаликда яшаб келадилар. ЖҒН гуруҳ шеваларидаги мазкур фонетик ўзгаришлар маънога путур етмаган ҳолларда содир бўлади; б) *г* тарихан сўз бошида, ўртасида ва охирида ишлатилган бўлса, айни вақтда ЖҒН кипчок шеваларида сўз ўртаси ва охирида бошқа товушга ўзгариб қўлланиши билан тавсифланади: [бэйлә/бөвлә] боғламок, [сувэр] суғор, [сөвлэм] соғлом каби; в) маълумки, *в* лаб-лаб ва лаб-тиш ундошлари туркий тилларнинг энг қадимги даврлари учун хос бўлмаган. Бу ундошлар кейинги тараккиёт боскичларида сўзнинг ўрта ва охиридаги *б//й* ва *г* товушларидан ҳосил бўлган¹⁶⁶: [сүб//сүй] сув ёки [қэбүр//қывыр//қэгүр] қовурмок, [қэгүн] қовун, каби. Айнан шундай

¹⁶⁴ Тургунов А. Фонетическая структура Балыкчинской группы говоров узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Ташкент: 1969. – С. 7.

¹⁶⁵ Мухаммаджонов Қ. Жалубий Қозогистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент, 1981. – Б.64.

¹⁶⁶ Кошгарий М. Девону лугот-ят турк. – Тошкент, 1960; Юсуф хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Қ. Қаримов нашри. – Тошкент, 1972; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М., 1951. Древнетюркский словарь. – Л., 1951; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – С.97; Незматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 61-66.

ҳолатлар ва элементлар бугунги кунда Наманган вилояти Чуст тумани Олмос қишлоғи шевасида сақланган.

Адабий тилимиздаги *саб//сэв//сөз+ләвчъ=совчи*, *суб//сүй//суе//суз//суз+эр+мэк сугормоқ* сўзлари ҳам бу жараёни кўрсатиб туради.

Демак, қипчоқ шеваларида сўз охиридаги, ясовчи қўшимча қўшилганда сўз ўртасидаги *з* ундош фонемаси эволюцион тарзда, изчиллик билан *с* ундошига айланган:

Қадимги ва эски туркий т.	ЖҲН қипчоқ шеваларида	Ўзбек адабий тилида
<i>бүзэг</i>	<i>бүзэв</i>	бузок
<i>йэзыг</i>	<i>йэзув</i>	ёзув
<i>бэрыг</i>	<i>бэрув</i>	бормок
<i>саыг</i>	<i>сэв//сэвлык</i>	соғ//соғлик
<i>сэг</i>	<i>сэв</i>	соғмок

Жануби-ғарбий Наманган қипчоқ шеваларида сўз охиридаги *з* фонемасининг тараққиёт йўлининг ҳозирги *-в(-ув)* кўриниши қуйидагича: *саг* → *сэв* → *совув* (ҳаракат номи), *саыг* → *сэв* → *соғ* (сифат) каби; *г*) қипчоқ шохобчаларида *з* ундошининг сўз охиридаги позициясининг ўта барқарор эмаслиги сабабли сўзлар маъносини *з(в)* товушидан кейинги грамматик қўшимчалар фарқлайди: [*сыйърды сэвъл кэ*] сигирни соғиб кел, [*энэң сэвми*] онанг соғми, [*тўвъ*] тоғи, [*бўвы*] боғи (кўкатнинг бир-икки боғи) каби.

Х – чуқур тил орқа, сирғалувчи, жарангсиз ундош. Шевалар арсаи шаркий гуруҳи Наманган ва Фарғона тип шохобчаларида амал қилади. Сўзнинг барча позицияларида келади. Талаффузда сирғалиш тил орқасида, бўғизда эмас, танглай ўртасида содир бўлади. Тил эгилган жойи баланд танглайга яқинлашади: [*хэтын*] хатинг, [*хэтының*] хотининг, [*ухлэ*] ухла, [*ыхтэйэрың*] ихтиёринг, [*дэрэх*] дарахт каби.

ЖҲН қипчоқ шеваларида чуқур тил орқа *х* фонемаси бўғиз ундоши *ҳ* ундоши каби талаффуз қилинади. Қипчоқ шеваларида *х* ва *ҳ* ундошларининг фонематик белгилари йўқ, маъно фаркланмайди.

Ң – чуқур тил орқа сонор товуш. Мингбулок тумани Гуртепа, Олтинкўл, Мулкобод, Узунтепа, Қумқишлоқ қишлоқларида тил ўрта товушидир.

Шаркий ареал қарлуқ лахжаларида муқим ўринга эғалиги кузатилмайди. Барча ўзбек шевалари ва адабий тилда бўлганидек, фақат сўзнинг ўртаси ва охирида келади: [мэңәйм] менга ҳам, [йәңьттә] хозир, [эң] олинг, [кэң] келинг, [сэң] солинг, [бэң] бўла қолинг, [тэңъ] танғимок каби.

Тилдаги ўзгаришлар, хоҳ у адабий тил, хоҳ шева бўлсин, бирданига эмас, балки аста-секинлик билан узоқ давр давомида содир бўлиши маълум жараёндир. Дастлаб онда-сонда учрайдиган фонетик ходисалар, фонетик вариантлар, ёнма-ён қўлланишлар аста-секин қонуниятга айланади.

Ҳар бир тараққиёт даври учун хос бўлган фонетик хусусиятлар ва уларнинг илдишлари, бутунлай ўзгариб кетмаган жиҳатлари жануби-ғарбий Наманган шевасининг ундошлар тизимида ҳам сақланиб қолган.

Маълумки, қадимги туркий тил ундошларининг қаттиқлиги (йўғонлиги) ва юмшоқлиги (ингичкалиги) билан эски туркий ва ҳозирги ўзбек тилидан кескин фарқланган.

Эски туркий тилда қ ва к, г ва г каби икки жуфт ундош орасидагина қаттиқ-юмшоқлик фарқи сақланиб қолган ҳолос. Бошқа ундошларда бундай ҳолат сезилмайди¹⁶⁷. Бироқ жанубий-ғарбий Наманган қипчоқ шеваларига эски туркий тилнинг илк тараққиёт даврларидаги ундошлар таҳлилга¹⁶⁸ асосланган ҳолда фикр юритсак, *ң(нг)* ундошининг юмшоқлик ва қаттиқлик жиҳатини кўрамиз.

ЖҒН диалектал ареалида товушдаги юмшоқлик ва қаттиқлик фонологик белгилари, маъно фарқлашни юзага келтиради: [нүмөң(г)э] нима учун, нима сабабдан – сабаб равиши сўроғи, [нүмөңә] нимага – от туркуми сўроғи. [бэзэргэ нүмөң(г)э бэрсэң?] Бозорга нима учун (нима олишга) борасан? [бүнъ нүмөңә сэлэй?] Буни нимага солай? каби. Биз бу ундошни фонема сифатида таснифламаганимизнинг сабаби, бугунги кунда

¹⁶⁷ Нсѣматов Х. Ўзбек тили тирикчи фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи. – 1992.

¹⁶⁸ Кошгарий Махмуд. Девону луғот-ит турк. – Тошкент: 1960. I том. – Б. 218.

бу ҳолат фақат айрим сўзлар миқёсидагина учрайди. Шевада типик жараён эмас. Аста-секинлик билан бундай жараён тугаб бормокда.

Сўзнинг ўрта ва охирида кела оладиган η (n_2) ундоши туркий тилларнинг энг қадимий товушларидан бири. Туркологлар томонидан η (n_2) ундоши-нинг урчиши, тарихий тараққиёти мураккаб масала эканлигини¹⁶⁹ таъкид-лашган. Жануби-ғарбий Наманган шеваларида турли ҳолларда n товуши сифатида сақланганлиги, η ва g товушларига айланганлиги ҳамда аслидай қўлланишини кўришимиз мумкин.

Қадимги ва эски туркий тилдаги η сўзидаги η (n_2) ундоши η сўзнинг тарзида n га айланган: [йэлын] аланга, [йэлңыз] сўзида g га ўзгарган: [йэлыз] ёлғиз, [сөңәк] сўзида η ундошига ўзгарганлигини кўришимиз мумкин: [сүйәк] суяк каби. Мазкур шевада η (n_2) ундоши ўзининг тарихий аслини кўп сўзлар-да сақлаб қолган: [оңгыр* -чўңқыр]¹⁷⁰ нотекис, [эңәк] энгак: русча подбородок, [оңәй/ўң] қулай, [уңуқән] ранги ўчган каби.

Бундан ташқари халқ жонли тилида, айрим туркий адабий тилларда η (n_2) ундоши g тарзида қўлланиши ёки умуман тушиб қолиши мумкинлиги ҳақида фикрлар бор¹⁷¹. Бироқ жануби-ғарбий Наманган шеваларида η (n_2) ундошининг g ундошига айланган ҳолатлари ёки умуман тушиб қолиши учрамайди. Чунки бу шевада η (n_2) ундошининг алоҳида ўрни жуда кенг ва аҳамиятли лисоний-фонологик имкониятлари борлиги кузатилади.

Шуниси характерлики, ЖҒН шеваларида бу ундош сўз, ўзак таркиби-даги унлиларнинг қаттиқ, юмшоқлигиги ва ўздан кейин келган ундош товушларнинг артикуляцион ўрнига кўра уч хил позицияда талаффуз этилади: а) ўзакдаги унлилар юмшоқ, тил олди унлилари бўлса,

¹⁶⁹ Малов С.Е. Памятники древней тюркской письменности. – М.: Наука, 1951. – С.11; Шербак А. М. Грамматика староузбекского языка. – М. – Л., 1962; Сравнительная фонетика тюркского языка. – Л., 1970; Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Узбек диалектологияси. – Тошкент, 1978; Шоабдурахмонов Ш. Узбек шевалари ва уларнинг ҳақида умумий маълумот. Узбек халқ шевалари лугати. – Тошкент: Фан, 1962; Абдуллаев Ф.А. Узбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент, 1961.

* Махмуд Қошғарий онгур сўзи гор – чуқурлик маъносига қўлланишини таъкидлаган. ЖҒН қилчоқ шеваларида бу сўз фақат нотекис йўл маъносига ишлатилади.

¹⁷⁰ Қошғарий Махмуд. Девону лугот-ит турк. – Тошкент, 1963. I том –Б. 110.

¹⁷¹ Дмитриев Н. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова. ИСГТЯ. I. –С. 271; Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – С.97; Ньёматов Х. Узбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 61-66.

н[нз] ундоши нихоят юмшоклашиб, тил олди томон силжийди. Тил учи эгилиб пастки тишга, эгилган жойи билан юқори танглайнинг олд томонига тегади: [эккьзын] экдириг, [бузун] бузинг, [сьинънчъ] синглинг-чи каби; б) ўзакнинг таркибида тил орқа унлилари бўлса, орқага силжийди, тил орқа ундошидек талаффуз этилади: [нэныңыңыздэн бэрың] нонингиздан беринг, [йаңь кэпть] ҳозир келибди, [буңэ] бунга каби; в) ўзак таркибида тил орқа унлилари бўлиб, [н] ундошидан сўнг [з,к] чукур, [з] саёз тил орқа товуши келса, нисбатан орқага силжиб, чукур тил орқа товушидек талаффуз этилади, бурунлашиш кучаяди. [н] хам, [з] ундоши хам соф н, з ундошларидек талаффуз қилинмайди: [йэлэңгэч] яланғоч, [эмэгэну] олмаган-ку, [бўмэгэну] бўлмаган-ку, [бықыңлэгэн] билқиллаган, юмшок, [ыңқыллэгэн] инқиллаган.

ЖҒН шеваларида [н] ундоши қатор ундошларга нисбатан турғун бўлса-да, спорадик ўзгаришга юз тутади: [н>й]: [сьинъм] синглим, [кўйным] кўнглим, [суйэк] сўнтак каби. Лекин булар Тошкент тип шеваларидагидек ёки қарлук лаҳжалари каби кенг тарқалган эмас.

Ҳ – сирғалувчи, жарангсиз бўғиз ундоши. Талаффузда бошқа умумўзбек шеваларидагидан фарқ қилмайди. Диалектал ареал қипчоқ шеваларида ҳ ундоши сўзнинг исталган позициясида, чукур тил орқа х ўрнида ишлатилади: [ҳэйът] ҳайит, [ҳамма] ҳамма, [бәҳэ] баҳо, [эхмәк] аҳмок, [дәрсә] дарахт, [ухлэ] ухламок (уйки) каби. Лекин сўз бошида ишлатилиш даражаси шевалараро бир хил эмас.

Шаркий, шимолий ва марказий ареал қарлук тип шеваларида адабий тил меъёрларига мос келади.

ЖҒН қипчоқ шеваларида ҳ сўз бошида келганда “й” ловчиларда немисча (*ich*) тарзида талаффуз этилади, “ж” ловчиларда тушиб қолади: [ҳәңәмә // әңәмә] ҳангома, [ҳәрәкәт // әрәкәт] ҳаракат, [ҳәптьәк // әптьәк] ҳафтияк, [ҳәппә // өппә] семиз, [ҳәнәльйә // әнәльйә] ханафия каби.

Наманган вилоятининг жануби-ғарбий худудига мансуб “й” ловчи қипчоқ шеваларида (Баланд Гуртепа, Гуртепа, Ўртақишлоқ, Узунтепа,

Ўзгариш, Мулқобод, Этак, Қорёнтоқ, Дўмса, Қўшқишлоқ, Шўрсув, Терак, Довдук каби қишлоқларда) ўзбек тилининг бошқа шеваларида учрамайдиган, туркий башқир, хакас тилларига хос айрим фонетик хусусиятлар кузатилади:

а) $c > x$ товушлари алмашуви: Прага лингвистик мактабининг фонологик концепцияси бўйича, бир хил фоннинг куршовида эркин алмашиниш муносабатида бўлган икки товушнинг бири ўрнида иккинчисининг келиши маънога таъсир этмаса, бу товушлар бир фонеманинг икки варианты ҳисобланади. Одатда эркин алмашиниш муносабатида муайян белгисига кўра ўзаро яқин бўлган товушлар бўлади. Лекин маълум умумий белгига эга бўлмаган товушлар бундай муносабатга киришмайди.

Шуниси характерлики, жануби-ғарбий Наманган шеваларида акустик-артикуляцион жиҳатдан умумийликка эга бўлмаган товушларда ҳам ўзаро эркин алмашиниш дистрибуцияси кузатилади. Хусусан, c ундоши локаллик белгисига кўра ҳам, акустик белгисига кўра ҳам, артикуляцион усулига кўра ҳам бўғиз ундоши x га ўхшамайди. Шундай бўлишига қарамасдан, сўзнинг турли позицияларида бу товушларнинг ўзаро маънога таъсир этмаган ҳолда эркин алмашиниши кузатилади. Масалан, сўзнинг анлаут позициясида: [хэмсэхпыйэз] саримсоқпийёз, [хескэнммә] сесканма, [хынчаләк] синчалак, [хэйъ-хәрәкәт] саъй-ҳаракат, [хуп-куп] суф-куф, [хүхчэлпәк] сукчелпак: кинна, суқ кирганга тандирда пишириб бериладиган махсус нон тури каби.

Кўринадики, анлаутда c ундошининг x ундошига алмашиниши мазкур ундошдан кейин келган унлиларнинг кенг-торлик, лабланиш-лабланмаслик белгиларига боғлиқ эмас. C ва x ундошларининг кенг унлилар олдида ҳам, тор унлилар олдида ҳам, лабланган ва лабланмаган унлилар олдида ҳам алмашиниши кузатилади.

Шевадаги $c > x$ ундошларининг яна бир характерли хусусияти шундаки, бу фонетик ўзгариш морфемик birlikларнинг моддий шаклига

хам таъсир қилади. Хусусан, унли билан тугаган асос қисмга учинчи шахс эгалик қўшимчаси -ҳъ шаклида қўшилади: [энә+ҳъ] онаси, [этә+ҳъ] отаси, [болә+ҳъ] боласи, [мәҳнә+ҳъ] машинаси, ўзлашма сўзларда: [сўймкә+ҳъ//ҳәмкә+ҳъ] сумкаси, [мәҳнә+ҳъ] машинаси. Жануби-ғарбий Наманган шевала-рида сўз охирида ҳ ундошининг с ундоши ўрнида қўлланиши учрамайди.

Маълумки, рус ва бошқа Овропа тилларидан ўзлашган сўзларнинг бошида бир бўғин таркибида келган икки ва ундан ортиқ ундошларни талаффуз қилиш қийинлиги туфайли, оғзаки нутқда талаффуз қулайлигини таъминлаш учун бундай лексема номемалари фонетик тузилиши туркий номемалари фонетик архитектуроникасига мослаштирилади. Натижада ана шундай ўзлашма лексемаларнинг факультатив варианты вужудга келади.

Номема бошида бир бўғинда келган икки ундош қуйидаги йўл билан икки бўғинга ажралади ва бир бўғиндаги қатор ундошларни икки бўғин таркибига ўтказиш йўли билан туркий тиллар номемалари фонетик архитектуроникасига мослаштирилади. CCV, CCVC, CCVCC типдаги фонетик тузилишга эга бўлган лексема номемалари VC-CV, VC-VC, VC-CVC типдаги фонетик тузилишдаги лексема номемасига айланттирилади (протеза ҳодисаси). Масалан, [ъс-тәл] стол, [ъс-тә-дъйән] стадион каби.

Жануби-ғарбий Наманган шеваларининг энг характерли фонетик хусусияти шундаки, юкоридагидек сўз бошида бир бўғинда икки ундошли ўзлашма сўзларни ўзбек тили фонетик қонуниятига мослаштириш, талаффуз қулайлигига эришиш харакати туфайли анлаутда унли олдидан яна бир ҳ ундоши орттирилади. Натижада бир бўғинда қатор келган икки ундош икки бўғин таркибига бўлинади ва шу билан талаффуз шевага мослаштирилади: [ҳъс-тәж] стаж, [ҳъс-тә-нөк] ста-нок, [ҳъс-тә-кән] ста-кан, [ҳус-тү-дән] сту-дент, [ҳъс-тәл] каби.

ЖҒН қипчоқ шеваларида ҳ ундоши ш, ч ва ҳатто, баъзан т ундоши билан ҳам ана шундай муносабатга кириша олади.

Масалан: *ш>ҳ*: [ҳақыр-хуқыр] шакир-шукур, [ҳыллык] шилпик, [ҳыжар] шимармоқ, [ҳышша] шиша, [ҳалвырэмә] шалвирамоқ, [ҳыгырмә] шишгирмоқ, [хүндәйчә] шундайлигича, [ҳәмәсләт] шамғалат, [хунчә] шунча, [хунчәлык] шунчалик, [мәхнәкә//мәхнәкә] мана шунақа, [мәхнәдәй] ман а шундай, [мәхнчә] мана шунча; *ч>ҳ*: [ҳәҳәймә] чакчайма, [ҳәкәңләмә] чаканглама, [ҳыңқырмә] чинкирма, [ҳырәммә] чиранма, [ҳымырәммә] чимирилма, [ҳәккәлә] чўккала, [хуввәс] чуввос, [хуль-чуль] чулги-чули, [ҳәкәнә-хүкәнә] чакана-чукана, [ҳәлкәш-хүлкәш] чалкаш-чулкаш, [ҳәңгәк] чангак: илмоқ, илгич каби.

Худуд шеваларида сўз охиридаги *ш* ва *ч* ундоши ўрнида *ҳ* ундошининг қўлланиши кузатилмайди.

Айрим ҳолларда тил олди, жарангсиз *т* ундоши ҳам бўғиз, сирғалувчи *ҳ* ундошига алмашади: [ўҳләт] ўтлат, [ҳәҳнә] қатнамоқ, [ўхтәвәр] итқиб юбор, ирғитмоқ каби.

Далиллар кўрсатадики, жануби-ғарбий Наманган шеваларида *ҳ* ундоши жуда фаол қўлланади ва турли позицияларда *с*, *ч*, *ш*, *т* ундошлари ўрнида алмашиниб кела олади. Бу эса шева вакилларининг М.Кошғарий мансуб бўлган туркий шева билан генетик боғлиқлиги ҳақидаги хулосалар келиб чиқишига туртки бўлади. Чунки у ўзини унли билан бошланган сўзлар олдида *ҳ* ундошини орттириб қўллайдиган урукка мансублигини кўрсатган эди¹⁷².

Қадимги ва эски туркий тил, айниқса, эски ўзбек тили ундошларини шева ундошлари ва ҳозирги ўзбек тили ундошлари билан киёслаш шуни кўрсатадики, тарихий жиҳатдан ундошлар кескин ўзгаришларга учрамаган. Ундошларга оид ўзгаришлар, асосан, янги ундошларни ўзлаштириш ва товуш алмашинишлари билан чегараланади, бу эса тил тарихининг асл кўриниши – шеваларда ундошлар унлилардан кўра барқарор бўлган деб хулоса чиқаришга имкон беради.

¹⁷² Кошғарий Махмуд. Девону луғот-ит турк. – Тошкент, 1963. I том –Б. 17.

3-фасл. Ундошлар билан боғлиқ фонетик ҳодисалар

Ассимиляция ва диссимиляция

Ассимиляция туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида кенг тарқалган фонетик ҳодиса бўлиб, нутқнинг моддий занжирида, яъни товушлар кетма-кетлигида маълум бир белгига кўра икки ноўхшаш ундошнинг сўзловчининг талаффуз қулайлигига интилиши туфайли ўхшаш ундошга айланишидир.

Кўринадики, муайян лексема таркибида маълум белги асосида зидланувчи икки ундош талаффуз ноқулайлигини бартараф қилиш ҳаракати туфайли зидланиш белгисини йўқотади, бир хил ундошларга айланади. Натижада лексеманинг оғзаки сўзлашув варианты – услубий вариант майдонга келади.

Ассимиляция ҳодисаси морфемалар оралигидаги икки ёндош ноўхшаш ундошлар ўртасида ҳам, бир лексик морфема таркибида бўғинлар оралигидаги икки ёндош ноўхшаш ундошлар ўртасида ҳам рўй беради. Масалан, ўзбек адабий тилидаги *тақирламоқ – тақилламоқ, сўзла – сўйла* сингари сўз шаклларидаги *тақир–тақил, сўз–сўй* каби сўз вариантлари ассимиляция ҳодисасининг натижасидир. Булардан *рл, рн* ундошлар жуфтлигининг *лл, нн* га айланиши биринчисининг титроқлик, иккинчисининг ёнлик ёки бурун-лилик белгилари ўртасидаги зидланишнинг йўқолиши ва ҳар иккисининг ёнлик ёки бурунлилик белгисига ўтиши; *зл* ундошлар жуфтлигининг *йл* жуфтлигига айланишида эса, биринчисининг жаранглилик, иккинчисининг сонорлик белгиси асосида бир хиллашиши асос бўлган.

Илмий адабиётларда бу фонетик ҳодисалардан ассимиляция ҳақида бир хил қараш бўлса-да, диссимиляция ҳақида бир неча қарашлар мавжуд.

Туркий тилларда ҳам ундошларнинг ён товушлар таъсирида артикуляцион-акустик жиҳатидан ўзгариши, яъни жаранглашуви ёки жарангсизлашуви, ҳосил бўлиш ўрнига кўра ва ҳосил бўлиш усулига кўра

ўзгариши ассимиляциядир. Бу ҳодисани контакт ёки дистант, прогрессив ёки регрессив, тўлиқ ёки тўлиқсиз бўлиши таъкидланади¹⁷³. Шу билан бирга, пайдо бўлиш ўрни ва усулига кўра бир типга кирувчи икки бир хил товушнинг, ассимиляцияга зид равишда, икки ҳар хил товушларга ўзгариши диссимиляция ҳодисасини юзага келтиради ва унинг ҳам ассимиляция каби турлича бўлади¹⁷⁴. Профессор Р.А. Будагов товушларнинг ён товушлар таъсирида тўлиқ (*туссиз-туссиз*) ёки қисман (*сизди-сизни*) ўхшаши ассимиляция деб ҳисоблайди¹⁷⁵.

Диссимиляция ҳодисаси турлича талқин қилинади. Масалан, турколог А.Н. Кононов ва Э.В. Севортянлар [дж] ва [тж] аффрикатларининг [д] ва [т] портловчи элементларини йўқотиб, [ж] ва [ш] сирғалувчи товушларга айланиши, шунингдек, икки бир хил товушнинг бирини бошқа товушга ўзгаришини диссимиляция ҳисоблайдилар¹⁷⁶.

В.В.Решетов эса [*зэрэр* > *зэрал* > *зэлэл*], [*энжэър* > *энжэъл*], [*мэлэл* > *мэрэл*] типдаги ўзгаришни диссимиляция деб айтади¹⁷⁷. Шунингдек, пайдо бўлиш ўрни жиҳатдан аввалгисидан фарк қиладиган товушга ўтиш ҳодисаси ҳам диссимиляция деб кўрсатилган¹⁷⁸.

Жануби-ғарбий Наманган кипчоқ шеваларида ён товушлар таъсирида рўй берадиган комбинатор ўзгаришлар орасида энг кўп учрайдигани ассимиляциядир. Шевада ассимиляциянинг контакт ва дистант, прогрессив тўлиқ, тўлиқ бўлмаган, регрессив тўлиқ, тўлиқ бўлмаган, мураккаб тўлиқ, тўлиқ бўлмаган шакллари мавжуд.

Ёндош (контакт) ундошлар ассимиляцияси барча шеваларда ва адабий тилдаги каби мазкур шевада ҳам морфологик шакллар билан

¹⁷³ Реформатский А. А. Введение в языкознание. — М.: Наука, 1960. — С.165.

¹⁷⁴ Реформатский А. А. Введение в языкознание. — М.: Наука, 1960. — С.168.

¹⁷⁵ Будагов Р.А. Введение в науку о языке. — М., 1958. — С. 158.

¹⁷⁶ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. — М., — Л., 1956. — С. 28-40; Севортян Э.В. Ассимиляция и диссимиляция согласных в южных тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I. Фонетика. — М., 1955. — С.313.

¹⁷⁷ Решетов В.В. Узбекский язык. I. — Ташкент: Узгосиздат, 1959. — Б. 101.

¹⁷⁸ Ишасев А. Мангит шевасида ассимиляция ва диссимиляция // Тил ва адабиёт масаллари. 1959. — № 3. — Б. 52.

боғлик: [йўқоттым] йўкотдим, [эикэтть] олиб кетди, [тэллэ] терла, [йылэллэр] илонлар каби.

Ёндош бўлмаган (дистант) ундошлар ассимиляцияси тури [мъчъча] мусича, [муңо//мунгэ] бунга, [мънам//мънэн] билан шевада камрок учрайди.

Прогрессив тўлик ассимиляциянинг жануби-ғарбий Наманган қипчоқ шеваларидаги энг характерли томони шундаки, қарлук лаҳжалари прогрессив тўлик ассимиляциясидаги жараёнлар бу шевада прогрессив тўликсиз ассимиляцияда кечади: ЖҒН Наманган шаҳар ва Фарғона тип шеваларда: [тэмьррь]; қипчоқ шеваларида: [тэмьрдъ] темирни каби. Прогрессив тўлик ассимиляция мазкур шевада жуда кам, фақат ўзак к ва жарангсиз ундош билан тугаган сўзларда учрайди: [сутть] сутни, [тутть] тутни каби. Сўз ўзаги тил олди, сирғалувчи жарангли ва жарангсиз ундош товушлар билан тугаса, бу ходиса рўй бермайди.

Прогрессив тўликсиз ассимиляция жануби-ғарбий Наманган қипчоқ шеваларида салмоқли ўрин тутади: [қышты] қишни, [кэлыштэ элкэ] келишда олиб кел, [пулды] пулни, [қыргэлты] қирк олти каби.

Регрессив тўлик ассимиляция ниҳоятда кўп учрайди. (Айниқса, Поп, Мингбулок туманида, Тўрақўрғон тумани жануби-ғарбий қипчоқ шева шохобчаларида): [күлләрдә] кунларда, [кэсыллар] келсинлар, [кәннәй] карнай, [кэссән] кетсин, [хэлыррәк] қалинрок, [бьннәрсә] бир нарса каби.

Регрессив тўликсиз ассимиляция жануби-ғарбий Наманган қипчоқ шеваларида асосан жарангсиз ундошлар доирасида учраганлиги боис кўп эмас: [тўхсэн] тўксон, [хэвлыхлэ] ховликма, [чыхты] чиқди каби.

Мураккаб тўлик ассимиляция бошқа қипчоқ шеваларида бўлганидек, нисбатан кўпроқ учрайди: [бўппән] бўлибман, [бьллэ] бирга, [баләлльк] баландлик каби.

Мураккаб тўликсиз ассимиляция жануби-ғарбий Наманган қипчоқ “ж” ловчи шева вакиллари нутқида ҳам, “й”ловчиларда ҳам бошқа турларига нисбатан кўп кузатилади. “й”ловчиларда: [тэрәхтть]

“ж”ловчиларда: [тэрэгтъ] теракнинг, [қылыштэн] қиличдан, [мәхтәпкә] мактабга, “ж”ловчиларда: [тындәқ], “й”ловчиларда: [тыннәқ] тирноқ, [қудұқты] қудуқни.

Диссимиляция ҳодисаси, юқорида таъкидлаганимиздек, туркий тилларда, ўзбек шеваларида ҳам ассимиляцияга нисбатан камроқ содир бўлади.

Жануби-ғарбий Наманган қипчоқ шевалари вакиллари жонли тилида сўздаги икки бир хил товушнинг талаффузда бир-бирига таъсир кўрсатиши натижасида бошқа товушларга ўтиши: [зәръл] зарур, [зәрәл] зарар, [мәрәл] малол каби ҳамда ҳосил бўлиш ўрни ва усули жиҳатидан бир хил товушларнинг бир-биридан фарқли товушга айланиши: “ж”ловчиларда: [дэвэр//дэвәл]; “й”ловчиларда: [дүвәл] девор, ўзлашмаларда: [ькәрп//укәрп] укол, (Тўрақўрғон туман ҳудуди шеваларида) каби ўзига хос ўрин тутати.

Демак, жануби-ғарбий Наманган қипчоқ шевалари ундошлар тизими ва ундаги фонетик ҳодисалар бошқа ўзбек тили қипчоқ шевалари билан умумий ўхшашликка эга бўлса-да, ўзига хос характерли жиҳатлари ҳам бор. Бошқа шевалардагидек, бу шевадаги ассимиляция ҳодисасида ҳам ўзбек тили консонантизимидаги барча ундошлар иштирок этади. Диссимиляция ҳодисасида эса сонорларнинг барчасининг, асосан, *p* титрок ва *л* ён товушларининг бошқа товушлардан фаоллиги кузатилади.

Шевадаги қўшлаб сўзлар ўзагининг ўзгаришида ассимиляцияга тесқари ҳодиса – диссимиляция сабаб бўлиб, лексема номемаси таркибидаги маълум белгисига кўра икки ўхшаш ундош товушнинг талаффуз қулайлигига эришиш ҳаракати туфайли ўхшаш белгилари йўқолган. Бундай ҳодиса натижасида лексема номемасининг оғзаки сўзлашувга хос вариантлари ҳосил бўлган. Масалан, *мэймун*// [мэймыл] лексемасиги бир фарқли хусусиятга эга *н* ҳамда *л* ундошлари (*н* портловчи, *л* сирғалувчи) ЖҒН шеваларида ўзининг фонематик белгисини йўқотган ва шевада талаффузга қулай [мэймыл] лексемаси вужудга келган.

Диссимилияцияга учраши учун иккита бир хил ундошнинг бўлиши шарт эмас. Маълум бир белгиси билан ўхшаш бўлган икки ундош ҳам диссимилияцияга эҳтиёж сезиши мумкин. Масалан, жануби-ғарбий Наманган шеваларида адабий тилдаги *мабодо* сўзи таркибида *м* ва *б* ундошлари лабиаллик белгисига кўра ўхшаш бўлганлигидан, нуткий жараёнда талаффуз қулайлигини таъминлаш мақсадида биринчи ундош тил олди сонор ундошга алмаштирилади, натижада [нэвэдэ//нэвэдэндэ] тарзида талаффуз қилинади.

Таъкидлаш лозимки, бугунги ўзбек тилшунослигида у ёки бу шевага хос бўлган хусусиятларни оддийгина тавсифий жиҳатдан эмас, балки аниқ тарихий-этимологик нуқтаи назардан, туркий ва туркий бўлмаган тил фактлари асосида қиёсан тадқиқ қилиш бир қатор тарихий-лингвистик муаммоларнинг ечимини топишга имкон яратади.

Шу нуқтаи назардан жануби-ғарбий Наманган шевалари ареали ўзига хос бир қатор фонетик-фонологик жиҳатларга эгаки, бундай ўзига хосликлар ўзбек шеваларининг айрим шохобчаларида кузатилса, айримларида кузатилмайди. Шунинг учун ҳам ўзбек миллий тили ва унинг шеваларида амал қилаётган ранг-баранг ва жуда қадимий тарихга эга бўлган, ҳали ўзининг соф лингвистик тадқиқотини топмаган лисоний хусусиятларнинг қиёсий-тарихий генезисини, унинг тарқалиш ва амал қилиш майдони — ареалини белгилаш ва таснифлаш тадқиқотнинг мазмунини ташкил этади.

Метатеза

Жануби-ғарбий Наманган шеваларининг ўзига хос бир қатор фонетик ҳодисалари ичида метатеза алоҳида ўрин тутади.

Метатеза сўз таркибидаги, асосан, товушларнинг, баъзан бўғинларнинг ўрин алмашиниш ҳодисасидир¹⁷⁹.

¹⁷⁹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — Москва, 1966. — С. 231

М.Миртожиев тўғри таъкидлаганидек, ўзбек тилида сўз бўғинларининг ўрин алмашинуви, яъни бўғин метатезаси учрамайди¹⁸⁰.

Тилшуносларнинг эътироф этишича, метатеза кадимий фонетик ҳодиса бўлиб, бошқа тиллар каби туркий тилларнинг илк тараққиёт босқичларида, жумладан, Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида ҳам кузатилади¹⁸¹. Ўзбек тилининг тарихий тараққиёти давомида метатезага учраган бир қанча сўзлар ҳозирда адабий меъёрга айланган. Масалан, *турпоқ* ~ тупроқ, *тўрғамоқ* ~ тўғрамоқ, *авҳол* ~ аҳвол, *ёғмир* ~ ёмғир, *қуфл* ~ қулф, *ўғрат* ~ ўргат, *сурпа* ~ супра каби¹⁸².

Жануби-ғарбий Наманган шеваларида метатезанинг икки тури кузатилади: 1) ёндош (контакт) метатеза; 2) масофали (дистант) метатеза.

Ёндош метатеза сўздаги ёнма-ён товушларнинг ўрин алмашинуви. Масалан, [тэгмә] ~ тамға, [йълә] ~ йиғла, [ўшқайдъ] ~ ўхшайди, [әйнәләй] ~ айланай, [әвәрә] ~ арава каби.

Жануби-ғарбий Наманган шеваларида ёндош метатезанинг қуйидаги кўринишлари учрайди: *гр-рв*: [тўргә]~тўғра, [ъәрът]~иргит (отмоқ, отиб юбормоқ), [ъжъгрән]~ ижирғанмоқ; *ҳв-вх*: [өвҳәл] ~ аҳвол; *пр-рп*: [турпәқ]~ тупроқ, [кълръ]~кирпи (типратикан), [сурпә]~супра; *рй-йр*: [дәйрә]~дарё, [мәйрәм] ~ Марям (қиз бола исми), [дәтпәйрәт]~дод-фарёд, *вр-рв*: [әрвәз] ~ авроз, [әрвә-әстәр] ~ авра-астар, [әврәҳ] ~ арвоҳ, [сәрвә] ~ Саври (қиз бола исми); *рз-гр*: [ўгръләй]~ўргилай; *лз-зл*: [музлам]~мулзам; *рс-ср*: [тәсрәйьп]~ терсайиб (терсаймоқ); *зй-йз*: [тәйзық] ~ тазийиқ; *зр-рз*: [әрзәйъл] ~ азроил; (д>)тх~ хт: [аҳтам] ~ Адхам; *нс-сн*: [эснам қәтты] ~ энсам қотди (энсаси қотмоқ); *бр-р(б>)в*: [тәрбәт//тәрвәт]~тебрат (беланчак тебратмоқ); ўзлашмаларда: *лй(н>)-йл*: [нәчәйлък] ~ рус. начальник каби.

¹⁸⁰ Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Университет, 1998. – 90 б. – Б. 86.

¹⁸¹ Кошғарий Махмуд. Девону луғат-ит турк. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлябов). – Тошкент, 1960–1963; Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 304 б. – Б. 141.

¹⁸² Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 141. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўз.МЭ Давлат илмий нашриёти. – 2003. 5-ж. – Б. 609.

Тахлиллардан кўринадики, ўзбек адабий тили ва бошқа шеваларга хос [тўргэ]~тўгра, [тўрпэқ]~тупроқ, [дэйрэ]~дарё каби кўринишдаги ёндош метатеза мазкур шевада кўп кузатилади.

Масофали (дистант) метатеза сўздаги ёндош бўлмаган, бир-биридан узоқроқ бўлган товушларнинг ўрин алмашинуви. Масалан, [пэйқэп] ~ пайпоқ, [эвэрэ] ~ арава, [нэлэти] ~ лаънати каби.

Жануби-ғарбий Наманган шеваларида ёндош бўлмаган масофали метатезанинг айрим кўринишларини куйидаги ундош товушлар доирасида кузатилади: б-л~ м(>б)-н: [мънэн] ~ билан; р-в~р-в: [эвэрэ]~ арава; т-п~п-т: [пытыллэды] ~ типирлади; т-қ~қ-т: [қытыллэды] ~ тикирлади; с-қ~қ-с: [қысық] ~ сиқик; м-э~э-м: [гыжымлэ] ~ мижгила, л-н~н-л: [нэлэтэ] ~ лаънати, [эйналэй] ~ айланай; р-л ~ л-р: [тэлгыр] ~ таргил (таргил сигир); р-й~й-р: [қыйгэр//қыйгэй] ~ қирғий; дж-з ~ з-дж: [мъзэж] ~ мижоз каби.

Ш. Шоабдурахмонов¹⁸³ ўзбек адабий тилида ҳам айрим сўзлар тарихий аслидек эмас, метатезик ҳолатда (ўт-ўтран-ўрган, ёғ-ёғмоқ-ёғғир каби) эканлигини, ўзбек тили шеваларида метатеза ҳодисаси асосан сонор товушлар орқали юз беришини таъкидлайди. Бироқ жануби-ғарбий Наманган шеваларида сонор бўлмаган ундошлар доирасида ҳам метатеза кузатилади: [тэйзық]/таэйик, [эв"]/афв, [қысық]/сиқик, [эхтам]/Адхам, [мъзэж]/мижоз.

Жануби-ғарбий Наманган шеваларига хос метатеза ҳодисасини тарихий-этимологик манбасига кўра қайси қатлам лексикасида юз беришини куйидагича гуруҳлаш мумкин:

1) ўз қатлам лексикаси доирасидаги метатеза: [қыйгэр//қыйгэй] ~ қирғий, [эйналэй]~айланай, [тэлгыр]~таргил, [қысық] ~ сиқик, [пытыллэды] ~ типирлади; [қытыллэды] ~ тикирлади, [гыжымлэ] ~ мижгила, [эржыгэн] ~ ижирғанмоқ каби;

2) ўзлашма қатлам лексикаси доирасидаги метатеза:

¹⁸³ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1962. – Б.128.

а) форсча-тожикча ўзлашма сўзларда: [дот-пайрэт]~дод-фарёд, [пэрийэв] ~ пайров, [эзрэндэ] ~ арзанда, [эвэ-эстэр] ~ авра-астар, [дэйрэ] ~ дарё каби;

б) арабча ўзлашма сўзларда: [өвхэл] ~ аҳвол, [тэйзык] ~ тазйик, [эви] ~ афв, [аҳтам] ~ Адхам, [мъзэж] ~ миждоз, [налэть] ~ лаънати, [эрзэйъл] ~ азроил, [музлам]~мулзам, [эврэх] ~ арвох, [сарвь] ~ Саврихон каби;

в) рус ва у воситасида бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда: [начэйльк] ~ начальник, [тэльркэ] ~ тарелка.

Жануби-ғарбий Наманган шеваларига хос метатеза ҳодисаси таҳлили шуни кўрсатадики, мазкур ҳодиса тилдаги ва унга ўзлашган сўзлар талаффузининг содалашуви, шеванинг ички фонетик-фонологик ва орфоэпик қонунияти меъёрларига мослашуви асосида юзага келади.

Ундошлар алмашиниши

Жануби-ғарбий Наманган қипчоқ шеваларида ундошлар билан боғлиқ фонетик ҳодисаларнинг айримлари бошқа ҳудудлардаги халқ жонли тили қипчоқ шевалари билан умумий ўхшашликка эга. Бирок унда консонантлар билан боғлиқ шундай жиҳатлар борки, улар бошқа шеваларда кам учрайди.

Ундош фонемалар алмашуви ундошларнинг сирғалишга мойиллиги (спирантизация), алмашиниши, ўтиши, мослиги, ўзгариши (жаранглиланиши ва жарангсизланиши) каби фонетик жараёнлар билан боғланади.

Ўзаро қариндош тилларни ёки бир тилнинг турли даврларини қиёслаганда, бир тилдаги товушлар иккинчи бир тилда бошқа товушлар билан алмашинади ва товуш алмашиши вужудга келади¹⁸⁴. Масалан: *йулдуз-жулдуз-йулдус-йултуз-йултур-жултур*. Бунда *л* сонор ундошидан ташқари, турли туркий тилларда бошқа товушлар ҳам ўзгариши мумкин¹⁸⁵. Деярли барча туркологик тадқиқотларда сонор товушлар, бошқа ундош

¹⁸⁴ Нельматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 70.

¹⁸⁵ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – М.: Наука. 1984. – С.303.

товушларга нисбатан инсон тилининг энг қадимги товушларидан, деб қаралади. *л* ундоши эса бешта сонорнинг биридир.

Юқоридаги мисолда сўз бошида *й, ж, ва д, т, р, з* товушлари ўзаро алмашган.

Бу хусусият ўзбек шеваларига, хусусан, жануби-ғарбий Наманган шевалари кипчок диалектининг “й”ловчи ва “ж”ловчиларига ҳам хосдир.

Худуднинг “й”ловчи кипчок гуруҳи нуткида *б* ундоши сўз бошида аслидай сақланади (*бор, бешилик* каби), сўз ўртаси ва охирида *в* ва *п* га алмашади. Худуд “ж”ловчи шеваларидаги ўзлашмаларда эса барча шеваларда кузатилганидек, сўз бошида *б, ф > п* га ўтади: [*пэтьңкэ*] – ботинка, [*пэрмэр*] фермер каби.

Сўз ўртасида: *б > в*: [*эврө*] обрў, сандхи ҳолатда: [*эвр/элевр*] олиб юбор, [*йэвэр*] еб юбор, [*эчвэр*] ичиб юбор каби. “Ж”ловчиларда сўз ўртасида *в > б > п* алмашинувини кузатиш мумкин: [*сбүн*] совун, [*тэбэқ*] товок, [*эбъл*] ивиб (ивимок), [*нэспэй*] носвой, [*қэлърга*] қовурға каби. “Ж”ловчиларда сўз бошида *б* ундошининг ўзлашмалардан ташқари *п* га ва *м* га алмашади: [*пүтүн нэн*] бутун нон, [*дэйрэның мөйнь*] дарёнинг бўйи, [*пөйым*] бўйин (одамининг бўйни) каби.

Туркий сўзлардаги *б > м* ҳолатини ҳар икки гуруҳ шева сўзларининг бошида кузатилади: [*мүрын*] бурун, [*мүрыррөқ*] илгарироқ, олдинроқ каби.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Республикамининг бошқа худудларида кенг тарқалган сўз ўртаси ва охирида *в* ундошининг тил ўрта *й* ва чуқур тил орқа *г* ундошига ҳамда *п* лаб ундошига алмашиши куйидагича:

ЖҒН шеваларининг марказий ва шимолий ареали кипчок шохобчаларида (айрим ҳолатларда), *в > й* [*сүй*] сув, кузатилса, [*пэлэл*] палов, [*чэгэндэз*] чавандоз каби ҳолат худуд шевасининг шарқий ареали қарлук шохобчаларидаги шеваларига хосдир. Бу гуруҳ шевалари вакилларининг этник келиб чиқиши билан боғлиқ.

ЖҒН шеваларида товуш алмапинишларини бошқа ундошларда ҳам кузатиш мумкин: $\dot{y} > z$: [түймә] тугма, [түйсә] тугса; $v > g$: [түвдъ] туғди, [түвды] тоғнинг; $\dot{x} > c$: [укәхъ] укаси, [бәлэхъ] боласи; $\dot{x} > ш$: [әхнәқә//әнәхнәқә] ана шунақа; $\dot{x} > қ$: [қәхтә] қаёқда, [өхмәнән//өхмән] ўқ билан каби.

Жануби-ғарбий Наманган шеваларининг ундошлари тизимидаги барча фонетик ҳодисалар, хусусан товуш алмашиши бошқа шеваларидагидек кўринишига эга бўлса-да, уларнинг айримлари бошқа шеваларда кузатилмаганлиги жуда характерлидир ([мәхнәхъ] машинаси, [әхнәқә] ана шунақа, мана шунақа каби). Бундай жараёнлар бошқа шевалар билан мазкур шевадаги фарқларни юзага келтиради.

Товушларнинг орттирилиши ва тушиши

Товушларнинг орттирилиши ва тушиши, сўз шаклларининг торайиб, кенгайиши фақат ҳозирги замон туркий тиллардагина бўлмай, қадимги ёзма ёдгорликларда ҳам қайд қилинган. Маҳмуд Кошғарий бундай ҳодисаларни турклар *чумчуқ*, *тамғақ* деб талаффуз қилсалар, кипчоқлар *чумуқ*, *тамақ* деб талаффуз этадилар, уни талаффузда осонлик бўлсин учун шундай дейдилар, деб изоҳлайди¹⁸⁶. Ҳозирги ўзбек шевалари – худудий сўзлашув жарёнларида, хусусан, жануби-ғарбий Наманган шеваларида ҳам товушларнинг ортиши ва тушиши ҳисобига сўз шаклларининг ўзгариш ҳолатлари мавжуд.

Мазкур худуд кипчоқ шеваларидаги ундошларнинг орттирилиши ва тушиш ҳодисаларини қуйидаги ўринларда кўриб ўтамыз: а) *сўз бошида ундош орттирилиши*. Бу жараён қадимги туркий тилга бориб тақалади. У спорадик тарзда кейинги даврларга ҳам хос¹⁸⁷. Айрим шевашунос олимлар ундош товушларнинг сўз бошида орттирилиши кам учрайдиган ҳодиса деб

¹⁸⁶ Кошғарий Маҳмуд. Девону луготит турк. I. – Тошкент, 1960. – Б.69.

¹⁸⁷ Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюрских языков. – М.: Иностр. литерат. 1955. – С. 120.

эътироф этадилар¹⁸⁸. Жануби-ғарбий Наманган шеваларида бунинг акси кўзга ташланади ва ундошларнинг сўз охирида орттирилиши деярли учрамаслиги кузатилади. Ўзбек адабий тилида *а, о, ў, и* унлилари билан бошланувчи баъзи ўз ва ўзлашма сўзлар олдидан *ҳ, й, ч* ундошлари орттирилади. “Ж” ловчи шева вакиллари – Момохон, Чордона, Ингичка, Қолғандарё, Найман, Қорақалпоқ, Қирқчек, Қайрағочовул кичлоқлари аҳоли нуткида: [ҳээр] озор, [ҳэйвэн] айвон, [ҳэптэвус//ҳэптэбүс//ҳэптэлэбүс] автобус, [ҳэйэл] аёл (бу жараён кўп уйрайди, [чəхчəймə//чəхчəэймə//чўхчўймə] ўқрайма, [чəлчəймə] алчаймоқ, алчайиб ётмоқ, [йёгна//йёна] игна, [йълэн] илон, [йъл] ип, [хьшишə] шиша каби; б) сўз ўртасида ундош орттирилиши. Қадимги ва эски туркий тилларда ҳамда бошқа кўплаб ўзбек шеваларида учраганидек, сўз ўртасида ундошнинг орттирилиши жануби-ғарбий Наманган шеваларида ҳам мавжуд, бироқ бу ҳодиса салмоқли эмас, нисбатан камдир. Сўз ўртасида, асосан, *й, т, в, ҳ* ундошлари ортади: [рэйъс] раис, [эйълə] ояла, [дүйшəмбь] душанба, [йəңъттəн] янғидан, бошидан, қайтадан, [эскъттəн] аввалдан, олдиндан, илгаридан, [сəврəт] (омоним: сурат, суръат), [нэвмə:т] номард, [сəхт] соат, [сəхэдəт] саодат каби; в) сўз охирида ундош орттирилиши. Юқори таъкидлаганимиздек, сўзнинг бу позициясида говуш орттирилиши билан боғлиқ ҳодисани фақат *гəдəй* – гадо сўзидан бошқа сўзда учратмадик. Жануби-ғарбий Наманган шевасида сўз охирида ундошнинг орттирилишининг кам учраши ёки ўзлашма сўзлардан ташқари сўзларда учрамаслиги бу шева ўзига хос тавсиф ва хусусиятга эга деган хулоса чиқаришимизга асос бўлади.

Сўзнинг турли ўринларида ундошларининг тушиб қолиши ҳодисаси мазкур шевада ҳам бошқа шевалар каби хусусиятларга эга. Ундошларнинг тушиши сўз бошида ва охирида камроқ, сўз ўртасида кўпроқ содир бўлади. Бу эса жануби-ғарбий Наманган шеваларида

¹⁸⁸ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. – Тошкент: Фан, 1962. – Б. 124; Муҳаммадҷонов Қ. Жанубий Қозғистондаги Ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1981; Абдуллоева Д. Ўзбек тили Ошоба шевасининг фонетик хусусиятлари. Фил. фан. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 1999.

унлиларга нисбатан ундошлар позицияси мустаҳкамрок эканлигини кўрсатади.

Сўз бошида ундош тушиши. Худуддаги “й” ловчи кипчок шеваларида сўз бошида ундошларнинг тушиши деярли кузатилмайди. Диалектолог олимлар таъкидлашганидек¹⁸⁹, “ж” ловчи шеваларда бу жараён кўп учрайди. Адабий тилимиздаги айрим сўзлар бошида келган й, ҳ, ш ундошлари туши-рилиб талаффуз этилади: [ърък] йирик, [ърън] йиринг, [ърт] йиртмоқ, [ърқ] йироқ каби, сўзларда й ундоши, [элқъм] ҳалқум, [уркъдъ] хурқиди, [ъсвал] ҳисобла, [этлэ] хатла-сакрамоқ каби сўзларда ҳ ундоши, [ъш] шиш-бўртмоқ, [ъшмэ] шишган-семиз каби сўзларда ш ундоши сўз бошида тушиб қолади. Ундошларнинг сўз бошида тушишини, [ъл] йил [эвуч] ҳовуч каби, Навоий асарларида ҳам учраши кайд этилган¹⁹⁰.

Сўз ўртасида ундошнинг тушиши. Бу позицияда л, н, з, ҳ, м, ш, в ундошларининг талаффуз этилмаслиги кузатилади: [бўсэ] бўлса, [кэсэ] келса, [йқэ] юпқа, [нэмшэмгүл] номозшомгүл; унлининг чўзилиши натижа-сида ундошнинг тушиб қолиши: [шэ:р] шаҳар, [бэ:р] баҳор, [дэ:льс] даҳлиз каби. Кўпроқ ўғуз шеваларига хос бўлган бундай хусусиятларнинг¹⁹¹ жану-би-ғарбий Наманган шевалари ундошларининг синтагматик муносабатлари-да ҳам кузатилиши туркий тиллар ва ўзбек тилининг шаклланишидаги муштарак жараёнларнинг бири ҳисобланади.

Сўз охирида ундошнинг тушиши. Сўзнинг бу ўринда ундошнинг талаффуз этилмаслиги бошқа кипчок шеваларидан фарқ қилади. Таянч тип шеваларда охириги позициялардаги ундошларнинг кўпчилиги (бэ:- бор, қээ:- қовоқ каби) туширилса, бошқа ўзбек шеваларида бўлгани каби жануби-ғарбий Наманган шеваларида ҳам, асосан, т, д ундошлари форстожик тилидан ўзлашган сўзларда, сўзнинг охириги ўрнида катор ундош

¹⁸⁹ Решетов В.В. Узбекский язык. I. – Ташкент: Узгосиздат, 1959. – С. 112.

¹⁹⁰ Нельматов Х. Ўзбек адабий тили тарихий фонетикаси – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б.70.

¹⁹¹ Абдуллаев Ф. Фонетика Хорезмских говоров. – Ташкент, 1967. – Б.135; Хоразм шевалари таснифи масаласи. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. – Тошкент: Фан, 1961. – Б. 51; Ишасев А. Мангит шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. ЎДМ. II. – Тошкент, Фан, 1961. – Б. 96.

келган ҳолларда тушириб талаффуз этилади: [ғъш] ғишт, [дэрэқ] дарахт, [хурсэн] хурсанд, [дурус] дуруст каби. Шевада, худди сўз ўртасидагидек, охириги позицияда л сонорининг туркий бир бўғинли сўзларда ҳам барқарор эмаслиги кузатилади: [кэ] кел, [э:] ол, [сэ] сол каби, [төр] тўрт сўзида эса ўзлашма сўзлардаги конуният кўзга ташланади.

Кўринадики, сўзнинг охириги позициясида ундош товушлар орттирилши жуда кам, ундошларнинг туширилиши эса сўзнинг барча ўринларида учрайди. Бирок сўз бошида ва охирида ундошнинг тушиши ўзига хос жиҳатларга эга бўлиб, бу шеванинг ундошлар тизими унлиларига нисбатан анча барқарор ва мустаҳкам ўрин тутишини кўрсатади.

ХУЛОСАЛАР

1. Этник тарихий-лингвистик жараён жануби-ғарбий Наманган шевалари ареали фонетик-фонологик тизимида чуқур из қолдирган. Шу сабабдан шевада ўзбек тилининг бошқа шеваларидан фарқли, ўзига хос фонетик-фонологик хусусиятлар вужудга келган.

2. Худуддаги фонетик-фонологик ўзига хосликлар турли шеваларнинг қоришувиغا асосланган тарихий-этногенетик тараққиёт жараёнлари билан боғлиқ.

3. Туркий ва нотуркий тиллардаги фонетик-фонологик унсурларнинг интерференцияси (метизация, гибридзация) натижасида ЖҒН айрим шева шохобчаларида маълум даражада ўзига хос фонетик ўзгаришлар вужудга келган.

4. Шева консонантлари билан боғлиқ фонетик-фонологик жараёнлар ўз ва ўзлашган сўзлар талаффузининг соддалашуви, шеванинг ички фонетик-фонологик меъёрларига мослашуви асосида юзага келган.

5. ЖҒН диалектал ареалининг шохобчалари: а) «й»лашиш ва «жо»лашиш ҳолати; б) е, ө ўрта-кенг унлиларнинг сўз боши ва сандхи ҳолатда сўз ўртасида дифтонгни саклаб қолиши; в) сингармонизм қонунияти амалдалиги; г) кўпчилик шеванинг озчилик шевага кучли таъсири; д) «ман»лашишнинг устуңлиги, ж) н(нг) ундошининг н тарзида қўлланиши, з) форс-тожик тил унсурлари кўплиги каби хусусиятлар билан характерланади.

6. Худуд диалектал ареалида аралаш шеваларнинг пайдо бўлиши аҳолининг миграцияси ва консолидацияси маҳсулидир.

7. Ҳар бир гуруҳдаги шевалар учун умумий бўлган маҳаллий тил унсур-ларидан ташқари, шохобча шеваларнинг фонетик-фонологик хусусиятлари ҳам бир-бири билан дифференцацияга эга.

8. Жануби-ғарбий Наманган шева хусусиятлари ареалогиядаги бир шева ареали доимий бир кенгликни ташкил этмай, шу ва бошқа худудда

жой-лашган бир неча қишлоқларни қамраб олиши ва ўзига хос тил ландшафтини юзага келтириши қонуниятини асосли эканлигини кўрсатади.

9. Жануби-ғарбий Наманган шевалари фонетик-фонологик хусусиятларига кўра: 1) қарлуқ ва қипчоқ лаҳжали шарқий ареал. 2) қарлуқ, қипчоқ лаҳжали ва аралаш шевали шимолий ва марказий ареал гуруҳига бўлинади. Географик зонасига кўра: 1) шарқий; 2) шимолий; 3) марказий гуруҳлардан ташкил топган. Тил ландшафти тузилмаси: а) Наманган шаҳар тип шевалари; б) Фарғона тип шевалари; в) қипчоқ тип: «й»ловчи ва «ж»ловчи қипчоқ-қорақалпоқ шевалари; г) қипчоқлашган қарлуқ шевалари (аралаш тип); д) қарлуқ тип шевалари шохобчаларидан иборат.

10. Диалектал фонетик-фонологик ва бошқа лисоний хусусиятлар таълим тизимида ўқитувчи ва ўқувчилар тил компетентлигини бойитиш ва ривожлан-тиришга, улар онгига адабий тил меъёрларини сингдиришга ва нутқ мадания-тини шакллантиришга салбий таъсир этмаслиги учун амалий тилшунослик масалаларини кун тартибига қўйиш долзарб вазифалардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Снясий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси. “Халқ сўзи”, 2017, 7 февраль.

2. Мирзиёев Ш.М. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожа-атномаси / Халқ сўзи. – Тошкент, 23 декабрь 2017. – № 258.

3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Мулоқот. – Тошкент, 1998. – № 5. – Б. 3.

Илмий-назарий адабиётлар:

4. Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент, 1992. – 136 б.

5. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – 215 б.

6. Абдуллаев Ф. А. Фонетика. – Тошкент: Фан, 1967. – 380 б.

7. Абдуллаев Ф.А. Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961. – 345 б.

8. Абдуллаев Ф.А. Хоразм шевалари таснифи масаласи. Ўзбек диалекто-логиясидан материаллар. II. Фан, 1961. – 351 б.

9. Абдурахмонов Д., Содиков Т., Носиров Ш., Туробова М. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1991. – 230 б.

10. Алиев А.Ю. Ўзбек тили Уйчи шевасининг баъзи лексик ва морфологик хусусиятлари ҳақида. Ученые записи. НамГПИ. – № 2, Наманган, 1957. – 281 б.

11. Алиев А.Ю. Ўзбек тили Уйчи шевасининг фонетик хусусиятлари Ученые записки Нам. гос. пед. инст. – № 3, Наманган, 1957. – 287 б.

12. Алиев А.Ю. Қилич шеvasи хақида; Лексика наманганского диалекта. Ученые записки НамГПИ –№ 5. Серия филологическая. – Наманган, 1964.–243 с.
13. Алиев А.Ю. Наманган диалекти лексикасидан кузатишлар. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1966. – 387 б.
14. Алиев А.Ю. Наманган шеваларининг айрим синтактик хусусиятлари, ТошДУ илмий асарлари. Ўзбек тили стилистикаси масалалари, 427-чиқиши. –Тошкент, 1972. – 416 б.
15. Алиев А.Ю. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. Наманган ше-валари. – Тошкент: Фан, 1974. – 401 б.
16. Алиев А.Ю. Из топонимики Намангана. Сборник вопросы узбекского языка и литературы. – Ташкент: Фан, 1968. –398 с.
17. Алиев А.Ю. О наманганском диалекте (классификация наманганского диалекта). Сб. Вопросы узбекского языка и литературы. – Ташкент: Фан, 1968. – 449 с.
18. Алиев А.Ю. Из наблюдений по морфологии наманганских говоров. Сб. Ўзбек тилшунослик масалалари. Научные труды ТашГУ, вып. № 443. – Ташкент, 1973. – 494 с.
19. Алишер Навоий. Мухокамат-ул луғатайн. ТАТ. –Тошкент, 16-т. – 1991. – 418 б.
20. Аскарлов А.А. Ўрта Осиё қадимги дунёсининг асосий хусусиятлари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 1994. – № 6. – Б. 31-36.
21. Аскарлов А. А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 678 б.
22. Атамйрзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование наманган-ского говора узбекского языка. – Ташкент, 1974. – 195 с.
23. Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркент шеvasи. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. I. – Тошкент, 1957. – 308 б.
24. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.

25. Ахмедов Б. Ўзбек улуси. – Тошкент: Мерос, 1992. – 152 б.
26. Ахмедов Б. Государство кочевых узбеков. – М.: Наука, 1965. – 195 с.
27. Ashurboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2013. – 86 б.
28. Ashurboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z, 2016. – 130 б.
29. Баскаков Н.А. Алтайский язык (В введение в изучение алтайского языка и его диалектов). – М.: Академии наук СССР. – 1958. – С. 115.
30. Баскаков Н.А. Ареалы и маргинальные зоны в развитии тюркских языков // Народы и языки Сибири: ареальные исследования. М.: 1978. – С. 108.
31. Баскаков Н.А. Тюркские языки народов Средней Азии и Казахстана // Народы Средней Азии и Казахстана. – М., 1962. Т. I. – С. 115-130.
32. Баскаков Н.А. К вопросу о классификации тюркских языков // Известия АН СССР. – М., 1952. – Т. XI. – Вып. 2. – С. 121-135.
33. Баскаков Н.А., Содиқов А. С., Абдуазизов А. Умумий тилшунослик. – Тошкент: 1975. – 124 б.
34. Батманов И. А. Фонетическая система современного киргизского языка. Фрунзе, 1968. – С. 186.
35. Богородицкий В. А. Законы сингармонизма в тюркских языках. Вестник научного общества татароведения. – Казань, 1927. – С. 113.
36. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. Изд. 2. – Казань, 1953. – С.118.
37. Боровков А.К. К характеристике узбекских “умляутных” или “уйгуризованных” говоров//Белек –С.Е.Малову. – Фрунзе, 1946. – С. 29-31.
38. Боровков А. К. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков // УзИВ. – М., 1952. Т. IV. – С.164-200.

39. Боровков А.К. Вопросы классификации узбекских говоров // Изв. АН УзССР. – 1953. – № 5. – С. 58-74.
40. Боровков А.К. Очерки истории узбекского языка // Записки ИВ АН УзССР. – М., 1958. – С. 217-219.
41. Боровков А.К. Узбекский говоры Наманганской области. – Ташкент, Ўзбек диалектологиясидан материаллар. – Тошкент, 1963. – Б. 31-59.
42. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской а реальной лингвистики: Среднеазиатский ареал. – М., 1975. – С. 226.
43. Гаджиева Н.З. Принципы ареального описания языков // Принципы описания языков мира. – М., 1976. – С. 56.
44. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М., 1979; Проблемы ареальной лингвистики (на материале языков народов СССР) // Вопросы языкознания. 1984. – № 2. С. 47-60.
45. Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX начале XX вв. – Тошкент: Фан, 1983. – 104 с.
46. Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX–начале XX века // Этнокультурные процессы. – Тошкент, 1991. – С. 31-32.
47. Грамматика азербайджанского языка / Под орг. ред. М. Ш. Ширалиева и Э. В. Севортяна. – Баку: 1971. – С. 270.
48. Грамматика башкирского литературного языка. – Уфа: 1981. – 212 с.
49. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007. – 490 б.
50. Гулямов Я.Г. Из наблюдений над морфологией ташкентского говора // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. I. – Тошкент, 1957. – Б. 188.
51. Гулямов Я.Г. Грамматика ташкентского говора. Ўзб. диалект. матер. II қисм. – Ташкент, 1968. – Б. 154.
52. Даняров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекском литературным языком. – Тошкент, 1975. – 143 с.

53. Девону луғат-ит турк. Индекс – луғат. (Ғ.Абдурахмонов ва С. Муталлибов таҳрири остида). – Тошкент: Фан, 1967. – 544 б.
54. Донёров Х. Қипчоқ диалектининг лексикаси. –Тошкент: Фан, 1979. –189 б.
55. Донёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968.– 221 б.
56. Дмитриев Н.К. Вторичные долготы в тюркских языках. ИСГТЯ. I. – Москва. – С. 214.
57. Дмитриев Н.К. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова. ИСГТЯ, I. – М., – С. 271.
58. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., 1948. – С.184.
59. Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-китоб. – Тошкент, 2008. –135 б.
60. Жўраев Б. Шахриябский говор узбекского языка. – Ташкент, 1964. – С. 153.
61. Жўраев Б. Тошкент области ўзбек шевалари. – Тошкент: 1976. –117 б.
62. Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и изв. лечениях. Част II. – М.: 1960. –330 с.
63. Иброхимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. – Тошкент: Фан, 1967. – 260 б.
64. Исаков Ф. Г. Долгие гласные в тюркских языках. ИСГТЯ, I. – М., 1957. – С.104.
65. Исаков Ф.Г. Гармония гласных в тюркских языках. ИСГТЯ, I. – М., 1958. – С.115.
66. Исаков Ф. Г. Характеристика отдельных гласных в современных тюркских языках. ИСГТЯ, I. – М., 1955. – С. 81-82.
67. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси.–Тошкент: Фан, 1990.–140 б.

68. Ишаев А. Манғит шевасида ассимиляция ва диссимиляция // Тил ва адабиёт масалалари. 1959. – № 3. – Б. 52.
69. Ишаев А. Манғит шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. – Тошкент: Фан, 1961. – 465 б.
70. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. – Л.: Наука, 1980. – С. 162.
71. Малов С.Е. Памятники древней тюркской письменности. – М.: Наука, 1951. – 31 с.
72. Миртожиев М. М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – 423 б.
73. Мусабаев К. Грамматика караимского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 150.
74. Мухаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1981. – 178 б.
75. Набиева Д. Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши. – Тошкент: Шарқ, 2005. – 124 б.
76. Ньматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 93 б.
77. Носиров Ш. Ўзбек тилининг Кўқон шеваси. – Тошкент: Фан, 1980. – 175 б.
78. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент, 1990. – 45 б.
79. Нурмонов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Akademnashr, 1-жилд. 2012. – 410 б.
80. Нурмонов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Akademnashr, 2-жилд. 2012. – 441 б.
81. Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. М., 1958. – С. 133.

82. Покроиская Л.А. Грамматика гагаузского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 224.
83. Поливанов Е. Д. Материалы по грамматике узбекского языка. I. Введение, Ташкент, 1935. – С. 217.
84. Поливанов Е.Д. Этнографическая характеристика узбеков // Происхождение и наименование узбеков. –Ташкент, 1926. Вып. I. –13-14 с.
85. Поливанов Е.Д. Говор Туркестана. – М.: АН СССР, 1929. – 62 с.
86. Поливанов Е.Д. Фонетическая система говора кишлака Икан. – М.: Туркпечать, 1929. – 80 с.
87. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент: Учпедгосиздат, 1938. – 45 с.90.
88. Поливанов Е.Д. Фонетические конвергенции // ВЯ. 1957. – №3. – С. 49.
89. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. –Ташкент: Ўқитувчи, 1996. – 304 б.
90. Решетов В.В. Некоторые замечания о каракалпаках Ташкентского оазиса и их языке //Бюллетень АН Уз ССР. –Ташкент, 1947. – № 3. – С. 18-23.
91. Решетов В.В. Классификация узбекских говоров Ангренойской долины // Бюллетень АН Уз ССР. – Ташкент, 1947. –№ 7. – С. 17-27.
92. Решетов В.В. О Наманганском говоре узбекского языка // Академику В.А. Гордлевскому. – М., 1953. – С. 216-230.
93. Решетов В.В. О диалектной основе узбекского литературного языка // Вопросы языкознания. – 1955. – № 1. – С. 100-108.
94. Решетов В.В. К вопросу о взаимоотношении узбекских и южных киргизских говоров // АН КиргССР. Труды института языка и литературы. Вып. № 6. – Фрунзе, 1956. – С. 48-54.
95. Решетов В.В. Ўзбек тилининг қарлук-чигил-уйғур лаҳжаси // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – 1960. – № 5. – Б. 34-47.

96. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 231 б.
97. Решетов В.В. Общая характеристика особенностям узбекского вокализма. АН Уз. Институт узб. яз. и литер. Науч. сб. 1939. – С. 213.
98. Решетов В.В. Узбекский язык. I.–Ташкент: Узгосиздат, 1959. – С. 301.
99. Реформатский А. Введение в языковедение. Москва: Наука, 1967. – С. 211.
100. Реформатский А.А. Фонологические этюды. Наука, Москва, 1975. – С. 133.
101. Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. Москва: Наука, 1970. – С. 110.
102. Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюрских языков. – М., 1955. – С. 158.
103. Севортян Э.В. Ассимиляция и диссимиляция согласных в южных тюрских языках, Исследования по сравнительной грамматике тюрских языков. I, Фонетика. – М., 1955. – С. 37.
104. Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Грамматика. – М.: Наука, 1969. – С. 296.
105. Тезисы Пражского лингвистического кружка. В книг. Звегенцев В. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Част II. – М.: Просвещение, 1965. – С. 329.
106. Тенишев Э.Р. Сравнительно-историческо грамматика тюрских языков. Фонетика. – М.: 1984. – С. 480.
107. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракал-пакское государственное издательство, 1959. – 183 с.
108. Толстова Л.С. Материалы по этнографии ферганских каракалпаков // КСИЭ. – 1954. Т. 21. – С. 216-299.

109. Трубецкой Н.С. Основы фонологии /Пер. с нем. А.А.Холодовича; Подред. С. Д. Канциельсона. – М.: Аспект Пресс, (Серия “Классический учебник”). 2000. – 352 с.

110. Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. – М.: Прогресс, 1987. – 559 с.

111. Тулаков С. Наманган шаҳар шеvasида эгалик ва келишиқ кўшимча-лари. Адабиёт ва тилшуносликка оид тадқиқотлар. – Тошкент, 1962. – 417 б.

112. Тулаков С. Наманган шаҳар шеvasининг баъзи морфологик хусусиятлари ҳақида. Ученые записки НамГПИ им. Х. Х. Ниязи, V серия, филологическая. – Наманган, 1964. – 448 с.

113. Тулаков С. Наманган шаҳар шеvasидаги равишларнинг баъзи хусусиятларига доир. Адабиёт ва тилшуносликка оид тадқиқотлар. – Тошкент, 1965. – 427 б.

114. Умаров Э. Ўзбек тилида тил олди товушлари борми // Ўзбек тили ва адабиёти, 1994. – № 4,5,6.

115. Умаров Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилида унлиларни таснифлаш масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1995. – № 2. 52-53 б

116. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек шевалари ва уларнинг ҳақида умумий маълумот: Ўзбек халқ шевалари лугати. – Тошкент: Фан, 1962. – 371 б.

117. Шоабдурахмонов Ш. ва бошқ. Тошкент области ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1976. – 170 б.

118. Шаниязов К. Узбеки-карлуки. – Тошкент: Фан, 1964. – 195 с.

119. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Ташкент: Фан, 1974. – 342 с.

120. Шаниязов К. Некоторые вопросы этнической динамики и этнических связей узбеков в XIV – XVII вв. // Материалы к этнической истории населения Средней Азии. – Ташкент, 1986. – С. 83-93.

121. Шарипов О. Поп шевасининг морфологияси. Ученые записки АГПИ, IV. Андижан, 1957. – 316 б.
122. Шерматов А. Қарши шаҳар шевасининг баъзи фонетик хусусиятлари. Сб. ТашГПИ им. Низами. – № XII. – Ташкент, 1959. – С.446.
123. Шерматов А. Из опыта картографирования узбекских говоров Низовья Кашкадарьи // VII региональная конференция по диалектологии языков. – Алма-Ата, 1973. – С. 489.
124. Шерматов А. Лингвистик география нима. – Тошкент, 1981. – 84 б.
125. Шерматов А., Шаабдурахманов Ш. Атлас узбекских народных говоров. Тюркское языкознание: материалы III Всесоюзной конференции. – Ташкент, 1985. – С. 498.
126. Ширалиев М. М. Азэрбайчан диалектологийасыниң асаслари. – Баку, 1981. – 315 с.
127. Ширалиев М. Озарбайжон тилида қипчок элементлари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1961, – № 6. – Б. 37-40.
128. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек шевалари ва уларнинг ҳақида умумий маълумот: Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Ўз ФАН, 1962. – 371 б.
129. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – 370 б.
130. Шоабдурахмонов Ш. Қўқон шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. – Тошкент, 1957. – 456 б.
131. Шониёзов К. Қарлук қабиласи ва унинг тили ҳақида айрим мулоҳазалар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. – Тошкент, 1962, 4-китоб. – Б. 481-491.
132. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. – Тошкент: Фан, 1990. – 178 б.

133. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент, 2001. – 464 б.
134. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – 203 с.
135. Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. Москва – Ленинград: 1962. – 248 с
136. Юдахин К.К. Узбекско-уйгурские языковые связи // Изв. АН Казакстан. – № 86.– Алма-Ата, 1950.– С. 30.
137. Юдахин К.К. Водил кишлоғининг лаҳжаси ҳақида бир неча сўз // Труды САГУ. Вып. – Тошкент, 1957. – С. 117-165.
138. Юдахин К.К. Некоторые особенности Карабулакского говора // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. – Тошкент, 1957. – Б. 31-59.
139. Юдахин К.К. Ўзбек ва уйғур халқлари тилларидаги яқинлик // Ўзбек тили ва адабиёт масалалари. – 1958. –№ 1. – Б. 31-35.
140. Юнусов Ғози Олим. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба. – Тошкент: Ўқувўздавнашр, 1937. – 84 б.
141. Юсуф Хос Хожиб. Кутадғу билиг. –Тошкент: Юлдузча,1999.– 964 б.
142. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 203. – 5-ж. – Б. 609.
143. Калиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. – Алматы: Мектеп баспасы, 1967. – 172 б.
144. Қошғарий Маҳмуд. Девону луғат-ит турк. I том, (Гаржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов). – Тошкент: Фан, 1960. – 499 б.
145. Ғуломов Ҳ. Ўзбек тилининг Жиззах шеvasи. Ўзбек диалектология-сидан материаллар. I. – Тошкент, 1957. – Б. 321.
146. Ғуломов Ҳ. Из лексики ургутского говора // Вопросы тюркологии. – Ташкент, 1965. – С. 385.

Диссертация ва авторефератлар:

147. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). Тарих. фан. докт. ...дисс. – Тошкент, 2006. – 326 б.
148. Абдуллаева Д. Ўзбек тили Ошоба шеваининг фонетик хусусиятлари. Фил. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – 25 б.
149. Алиев А. Ю. Уйчинский говор узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1960. – 21 с.
150. Атамирзаева С. Звуковой состав Наманганского говора узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Л., 1963. – 21 с.
151. Алиев А.Ю. Наманганская группа говоров узбекского языка. Автореферат дисс. ...докт. фил. наук – Ташкент, 1975. – С 90.
152. Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование Наманганского говора узбекского языка. Автореф. дис. ...докт. фил. наук. – Ташкент, 1974. – 51 с.
153. Бурганов Н. Б. Термины животноводства в узбекских говорах Каракалпакии: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Ташкент, 1972. – 22 с.
154. Гулямов Я.Г. Морфология ташкентского говора. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 1954. – 24 с.
155. Донёров Х. Восточно-кыпчакский (джекающие) говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка. Автореф. дис. ...докт. филол. наук. – Ташкент, 1977. – 48 с.
156. Ишандадаев Д. Наманган атроф тожик ва ўзбек шеваларида сўз яшашнинг айрим хусусиятлари. Филол. фанлари номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 1967. – 19 б.
157. Иброхимов Й. М. Жанубий оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи. Филол. фан. докт. ...дис. автореф. – Тошкент, 2000. – 56 б.
158. Иногамов Ш.Н. Этнический состав населения этнографическая Ферганской долины в границах Уз ССР. Дис. ...канд. истор. наук. – Тошкент, 1955. – 168 с.

159. Маматов А. М. Андиганский говор узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1967. – С. 13.
160. Марқаев К.Ш. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадкики. Фил. фанл. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент: 2008. – 26 б.
161. Муҳаммаджонов Қ. Ареальное исследование узбекских говоров юж-ного Казакгстана. Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – Тошкент, 1988. – 44 с.
162. Нурмонова Д. А. Ўзбек тилида парадигма аъзолари ўртасида зидланишнинг мўътадиллашуви (Фонологик сатх). Фил. фанл. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 22 б.
163. Спришевский В.И. Чустское поселение (к истории Ферганы в эпоху бронзы). Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Тошкент, 1963. – 21 с.
164. Тулаков С. Морфологические особенности намаганского говора. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1965. – 26 с.
165. Тургунов А. Фонетическая структура Балыкчинской группы говоров узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ташкент: 1969. – С. 21.
166. Тургунов Т. Западна-ферганский говоры узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Ташкент, 1968. – 23 б.
167. Шарипов Х. Жанубий Қирғизистон ўзбек шевалари: Фил. фан. номз. ...дис. автореф. – Ташкент, 1964. – 24 б.
168. Шерматов А. Каршинский говор узбекского языка: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Тошкент, 1960. – 21 с.
169. Эргашев А. А. Андигон вилояти этнопонимларининг ареал-ономастик тадкики. Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент: 2012. – 24 б.
170. Ғуломов Х. Джизакский говор узбекского языка. Филол. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент: 1954. – 26 с.

ИЛОВАЛАР

ТРАНСКРИПЦИЯ

Шева материалларини ифодалаш учун рус алифбосидаги миллий транскрипциядан фойдаланилди.

Унли товушлар қуйидаги белгилар билан ифодаланди:

- a* – орқа қатор, қуйи кўтарилиш, лабланмаган.
- ə* – олд қатор, юқори кўтарилиш, лабланмаган.
- e* – олд қатор, ўрта кўтарилиш, лабланмаган.
- э* – олд қатор, қуйи кўтарилиш, лабланмаган.
- o* – орқа қатор, ўрта кўтарилиш, лабланган.
- ɔ* – олд қатор, қуйи кўтарилиш, кенг, лабланмаган.
- ø* – олд қатор, ўрта кўтарилиш, лабланган.
- ÿ* – орқа қатор, ўрта кўтарилиш, лабланган.
- y* – орқа қатор, юқори кўтарилиш, лабланган.
- У* – олд қатор, ўрта кўтарилиш, ўта лабланган.
- и* – олд қатор, юқори кўтарилиш, лабланмаган, (чўзиқ).
- ы* – орқа қатор, ўрта кўтарилиш, лабланмаган,
- ь* – олд қатор, ўрта кўтарилиш, лабланмаган, (ўрта қисқа).
- ь* – олд қатор, ўрта кўтарилиш, лабланмаган, (жуда қисқа).

Ундош товушларнинг айримлари қуйидаги белгилар билан ифодаланди:

ң – [нг], ЖҒН шевалари шарқий ареали Наманган шаҳар тип ва Фарғона тип қарлук шохобчаларида саёз тил орқа, сонор, бурун ундоши, кипчок шеваларида чуқур тил орқа, бурун ундоши.

w – лаб-лаб, сирғалувчи, жарангли ундош.

б, в, г, д, ж[дж], з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, х, ч, ш, қ, г, ҳ ундош товушлари рус алифбоси асосида ифодаланади.

Ишда фойдаланилган диакритик белгилар:

: – бирламчи чўзиқ унли.

:: – иккиламчи ва эмфатик чўзиқлик.

^{o,w} – дифтонг.

> – ўтиш ҳодисасини кўрсатади.

< – ўзгариш ҳодисасини кўрсатади.

// – икки фактнинг паралелли, тенг қўлланиши.

~ – метатеза ҳодисасида ўрин алмашган товушлар.

+ – асос ва кўмакчи морфемалар орилигини кўрсатади.

= – сўз ясалмасини ифодалайди.

[] – товушлар варианты ва транскрипцион бирликлар ифодаланади.

() – адабий меъёردаги ҳолат ҳамда қисқа изоҳлар.

* – изоҳталаб тушунчалар, маълумотлар, термин ва сўзлар изоҳланади.

Курсив – шевадаги шакл ва бирликлар, ҳавола изоҳлар ифодаланади.

**ЖАНУБИ-ҒАРБИЙ НАМАНҒАН ХУДУДИДА ЖОЙЛАШҒАН ВА
ҚИШЛОҚЛАРДАГИ ДОИМИЙ АҲОЛИ СОНИ
(ТУМАНЛАР КЕСИМИДА)***

НАМАНҒАН ТУМАНИ

Туман доимий аҳоли сони: 167258. ЖҒН диалектал ареалида 143411
нафари истиқомат қилади.

№	Маъмурий-худудий бирликлар номи	Аҳоли сони	№	Маъмурий-худудий бирликлар номи	Аҳоли сони	№	Маъмурий-худудий бирликлар номи	Аҳоли сони
1	Тошбулок	20711	13	Маллаховуз	3994	25	Элатан	2107
2	Ғалча	3385	14	Пахтаобод	1146	26	Хонобод	12650
3	Шишаки	3409	15	Боғ маҳалла	1138	27	Қоратепа	7626
4	Қумқўрган	5428	16	Тош йўли	1176	28	Қурмак	2281
5	Шўркўрган	5776	17	Хўжа қишлоқ	6184	29	Қурама	3123
6	Миришқор	4157	18	Кичик қурама	4233	30	Қўрганча	2463
7	Олаҳамак	3655	19	Тева Қиёт	4189	31	Эшобод	1731
8	Тўсар	2507	20	Паст Қиёт	2420	32	Шўр қишлоқ	2312
9	Қорақўл	3654	21	Тепакўрган	12290	33	Ўлмас	2434
10	Урганжи	2194	22	Қирғизқўрган	2699	34	Чағир	2515
11	Бешкапа	1426	23	Оқ булоқ	2802	35	Паст Гулдиров	1463
12	Овул	1045	24	Қайковус	1761	36	Юқори Гулдиров	1327

ТўРАҚЎРҒОН ТУМАНИ

Туман доимий аҳоли сони: 212010. ЖҒН диалектал ареалида 92414
нафари истиқомат қилади.

№	Маъмурий-худудий бирликлар номи	Аҳоли сони	№	Маъмурий-худудий бирликлар номи	Аҳоли сони	№	Маъмурий-худудий бирликлар номи	Аҳоли сони
1	Октош	7329	7	Олчин	4911	13	Қужрон	3234
2	Ахси	6413	8	Сарой	8035	14	Бордимқўл	5109
3	Қалвак	5903	9	Қотогон	4824	15	Оқава	2760
4	Мозорикўҳна	5125	10	Кичик қурама	6161	16	Мўгултой	954
5	Бураматут	6874	11	Намдон	6113	17	Охунбобоев	1183
6	Шаҳанд	9037	12	Гулқишлоқ	7177	18	Эшончекки	1272

МИНҒБУЛОҚ ТУМАНИ

Туманда доимий аҳоли сони 118520 нафарни ташкил этади.
Аҳолининг барчаси
ЖҒН диалектал ареалида истиқомат қилади.

№	Маъмурий-худудий бирликлар номи	Аҳоли сони	№	Маъмурий-худудий бирликлар номи	Аҳоли сони	№	Маъмурий-худудий бирликлар номи	Аҳоли сони
1	Жомошов	14180	20	Қўшқишлоқ	1656	39	2-беш йиллик	1747

* Наманган вилояти статистика бошқармасининг 2018 йил 2 мартдаги № 01/2-01-08-321-сонли маълумотномаси.

2	Гуртепа	5408	21	Дўмса	1316	40	Қайроғочовул	1139
3	Довдук	4116	22	Баланд Гуртепа	1080	41	Байналмилал	924
4	Ўзгариш	5006	23	Дамқўл	1393	42	Кўприкбоши	712
5	Меҳнатобод	3697	24	Толлиовул	1121	43	Уюрчи Дамқўл	681
6	Мадёровул	3742	25	Оккум	980	44	Жийдакишлоқ	647
7	Қўғалиқўл	4996	26	Бозор боши	1336	45	Баҳриобод	650
8	Аччиққўл	4996	27	Кумкишлоқ	1120	46	Охунбобо	613
9	Гулбоғ	1963	28	Серхарақат	2124	47	Якқатол	753
10	Толлиқ	2078	29	Чордона	1921	48	Тегирмон	610
11	Алами	2171	30	Қизил тол	1548	49	Кўргон	646
12	Эски Гулбоғ	1924	31	Терақ	2172	50	Авангард	529
13	Янги Гулбоғ	1981	32	Ингичка	2313	51	Кичик Жомошов	1288
14	Бешсерка	1324	33	Қораёнтон	2660	52	Маданият	1173
15	Қорашаҳар	2196	34	Ўртакишлоқ	3238	53	Қирқчек	1062
16	Қозоқовул	1165	35	Этак	1163	54	Дехқонобод	1016
17	Кимбой	1736	36	Мулқобод	2621	55	Момохон	2475
18	Тегирмонбоши	1608	37	Ўзунтепа	1832	56	Қолғандарё	3214
19	Зарбдор	1400	38	Янги шаҳар	1923	57	Найман	1403

ПОП ТУМАНИ

Тушунганда доимий аҳоли сони 207929 нафарни ташкил этади.
 Цунда ЖҲН диалектал ареалида 85023 нафари истиқомат қилади.

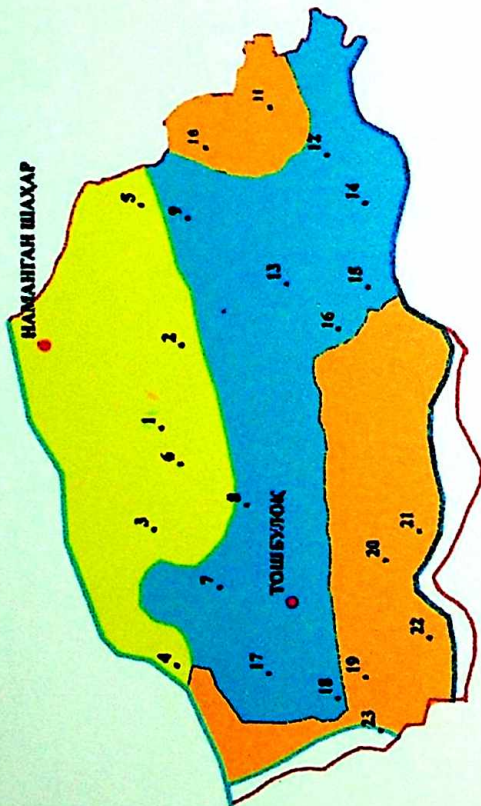
№	Маъмурий-худудий бирликлар номи	Аҳоли сони	№	Маъмурий-худудий бирликлар номи	Аҳоли сони	№	Маъмурий-худудий бирликлар номи	Аҳоли сони
1	Сани	13812	11	Мирзаорол	1435	21	Обод	1648
2	Гуртсарой	8850	12	Найман	1488	22	Миришқор	1725
3	Навиҳор	2213	13	Тепакўргон	2643	23	Янгиер	2311
4	Уйғур	7215	14	Тикарик	1337	24	Янгичек	1324
5	Пунгон	5878	15	Тўда қишлоғи	2625	25	Қазноқ	1500
6	Ботирбўтка	981	16	Учуйли	680	26	Қизилқорва	2991
7	Бешсари	815	17	Чиганок	2629	27	Қирчин	3010
8	Кенағас	3612	18	Чортоқ	1607	28	Қўштепа	2060
9	Каноғли	912	19	Шомозор	1386	29	Ҳовузак	674
10	Марғизор	2082	20	Якқатут	3766	30	Майдамиллат	1814

Жануби-ғарбий Наманган худудида жойлашган шаҳарча ва қишлоқларда доимий истиқомат қилувчи 439368 нафар аҳолига мазкур диалектал ареалдаги ўзбек тилининг қарлуқ ва қипчоқ лаҳжа шевалари асосий алоқа воситаси сифатида хизмат қилиб келмоқда.

ЖАНУБИ-ГАРБИЙ НАМАНГАН ШАРҚИЙ АРЕАЛИ ШЕВАЛАРИ ГУРУҲИ

ШАҒИЛИ БЕЎЛАВЛАР

- Марказлар**
- Шаҳар маркази
 - Қишлоқ маркази
- Гидрография**
- Суғир
 - Каспий дэди
- Шева гуруҳлари**
- Ингуш ва абхаз
 - Абхаз ва ингуш
 - Абхаз ва осетин
 - Абхаз ва "Х" халқ вакиллари
- Чегаралар**
- Чегаралар
 - Туманлар чегараси

Наманган тумани
1 • Хонобод
2 • Ғалча
3 • Курмак
4 • Мирниқор
5 • Нейматжон
6 • Шиншаки
7 • Қиёт
8 • Коратепа
9 • Урганжи
10 • Бешкапа
11 • Элаган
12 • Қорақўл
13 • Шурқишлоқ
14 • Тўсар
15 • Улмак
16 • Олаҳмак
17 • Хўжақишлоқ
18 • Муллақудунг
19 • Тепакўрган
20 • Юқори Гулдиров
21 • Паст Гулдиров
22 • Қирғизқўрган
23 • Оқ бўлок

ЖАНУБИ - ГАРБИЙ НАМАНГАН ШАРҚИЙ АРЕАЛИ ШЕВАЛАРИ ГУРУХИ
КИПЧОК - ҚОРАҚАЛПОҚ ШОХОБЧАСИДАГИ "Й" ВА "Ж" ЛОВЧИЛАР

ШАРТЛИ БЕЛГИЛАР

Маркилллар

- Шахр маркази
- қишлоқ

Гидрография

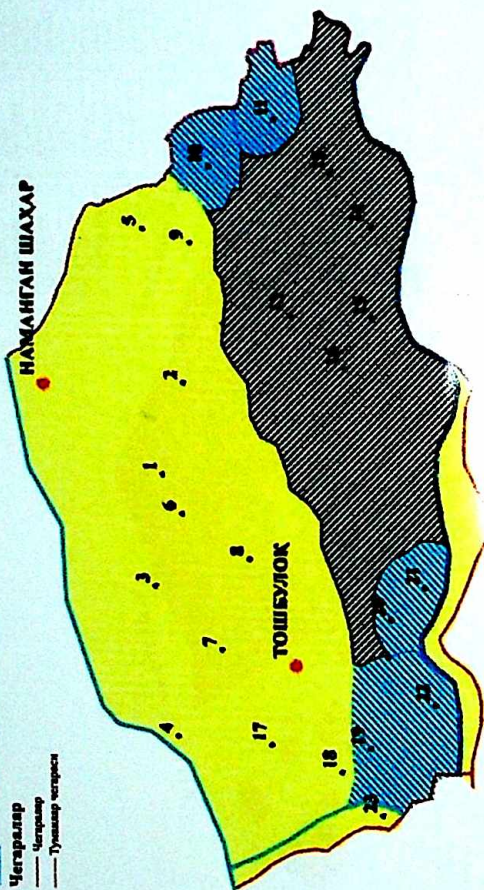
- Сирдарё
- Қосқой сойи

Шева гуруҳлари

- Фирғона тил шевалари
- "Ж" логин ва "Й" логин қалпоқ шевалари

Чегаралар

- Чегаралир
- Туманлар чегараси

Наманган тумани

- 1 • Хонобод
- 2 • Ғалча
- 3 • Қурайқ
- 4 • Мирзишор
- 5 • Ёсмағмон
- 6 • Шилқим
- 7 • Қеғи
- 8 • Қоратепа
- 9 • Урғалқия
- 10 • Ёсмағна
- 11 • Элгағи
- 12 • Қоравул
- 13 • Шўршилоқ
- 14 • Тўғар
- 15 • Улкас
- 16 • Олқамқ
- 17 • Хўжақошиқ
- 18 • Муллақулунг
- 19 • Телқуғи
- 20 • Юсуф Гулдирова
- 21 • Паст Гулдирова
- 22 • Қорғасқуғи
- 23 • Оқ булоқ

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛАХЖАЛАРИНИНГ БИР-БИРИГА ТАЪСИРИ НАТИЖАСИДА ВУЖУДГА КЕЛГАН ИЧКИ ОРАЛИҚ (АРАЛАШ) ШЕВА ШОХОВЧАЛАРИ

ШАҒДИИ БЕЛГИЛАР

Шеваларнинг дивалекталогик врсали

- Шилар соҳаси
- шилар
- Қирғиз шилари тасқирлаган
- Қозоқ шилари тасқирлаган
- аралаш шилалар
- Қирғиз шилари
- Қирғиз шилари тасқирлаган
- аралаш шилалар
- Ички тили қолган шилалар
- (қирғиз шилари тасқирлаган
- аралаш шилалар)

Мироклар

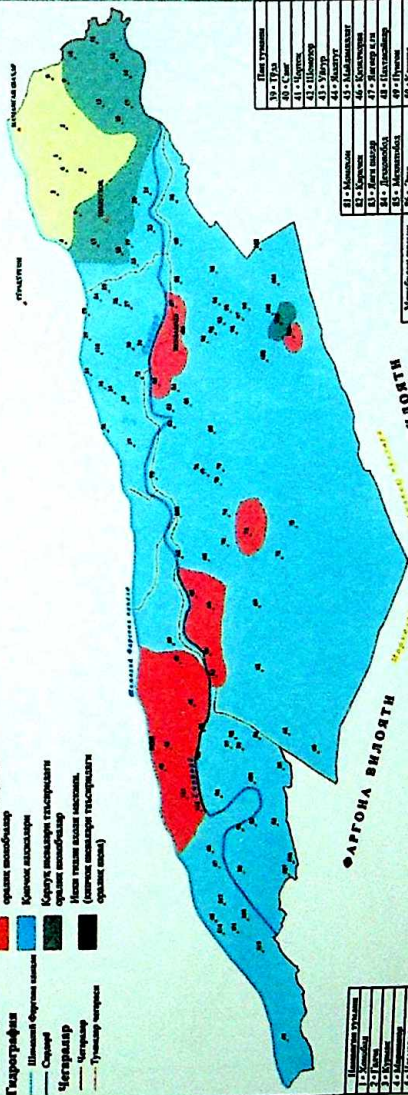
- Шилар соҳаси
- шилар

Гидрография

- Шиланинг аборгани шилани
- Суғури

Чегаралар

- Чегаралар
- Туманлар чегараси

Ўзбекистон Республикаси	
1	Ташкент вилояти
2	Ўзбекистон
3	Қўشқўبۇ
4	Қўشқўбۇ
5	Қўشқўбۇ
6	Қўшқўбۇ
7	Қўшқўбۇ
8	Қўшқўбۇ
9	Қўшқўбۇ
10	Қўшқўбۇ
11	Қўшқўбۇ
12	Қўшқўбۇ
13	Қўшқўбۇ
14	Қўшқўбۇ
15	Қўшқўбۇ
16	Қўшқўбۇ
17	Қўшқўбۇ
18	Қўшқўбۇ
19	Қўшқўбۇ
20	Қўшқўбۇ
21	Қўшқўбۇ
22	Қўшқўбۇ
23	Қўшқўбۇ
24	Қўшқўбۇ
25	Қўшқўбۇ
26	Қўшқўбۇ
27	Қўшқўбۇ
28	Қўшқўбۇ
29	Қўшқўбۇ
30	Қўшқўбۇ
31	Қўшқўбۇ
32	Қўшқўбۇ
33	Қўшқўбۇ
34	Қўшқўбۇ
35	Қўшқўбۇ
36	Қўшқўбۇ
37	Қўшқўбۇ
38	Қўшқўбۇ
39	Қўшқўбۇ
40	Қўшқўбۇ
41	Қўшқўбۇ
42	Қўшқўбۇ
43	Қўшқўбۇ
44	Қўшқўбۇ
45	Қўшқўбۇ
46	Қўшқўбۇ
47	Қўшқўбۇ
48	Қўшқўбۇ
49	Қўшқўбۇ
50	Қўшқўбۇ
51	Қўшқўбۇ
52	Қўшқўбۇ
53	Қўшқўбۇ
54	Қўшқўбۇ
55	Қўшқўбۇ
56	Қўшқўбۇ
57	Қўшқўбۇ
58	Қўшқўбۇ
59	Қўшқўбۇ
60	Қўшқўбۇ
61	Қўшқўбۇ
62	Қўшқўбۇ
63	Қўшқўбۇ
64	Қўшқўбۇ
65	Қўшқўбۇ
66	Қўшқўбۇ
67	Қўшқўбۇ
68	Қўшқўбۇ
69	Қўшқўбۇ
70	Қўшқўбۇ
71	Қўшқўбۇ
72	Қўшқўбۇ
73	Қўшқўбۇ
74	Қўшқўбۇ
75	Қўшқўбۇ
76	Қўшқўбۇ
77	Қўшқўбۇ
78	Қўшқўбۇ
79	Қўшқўбۇ
80	Қўшқўбۇ
81	Қўшқўбۇ
82	Қўшқўбۇ
83	Қўшқўбۇ
84	Қўшқўбۇ
85	Қўшқўбۇ
86	Қўшқўбۇ
87	Қўшқўбۇ
88	Қўшқўбۇ
89	Қўшқўбۇ
90	Қўшқўбۇ
91	Қўшқўбۇ
92	Қўшқўбۇ
93	Қўшқўбۇ
94	Қўшқўбۇ
95	Қўшқўбۇ
96	Қўшқўбۇ
97	Қўшқўбۇ
98	Қўшқўбۇ
99	Қўшқўбۇ
100	Қўшқўбۇ

Ўзбекистон Республикаси	
1	Ташкент вилояти
2	Ўзбекистон
3	Қўшқўбۇ
4	Қўшқўбۇ
5	Қўшқўбۇ
6	Қўшқўбۇ
7	Қўшқўбۇ
8	Қўшқўбۇ
9	Қўшқўбۇ
10	Қўшқўбۇ
11	Қўшқўбۇ
12	Қўшқўбۇ
13	Қўшқўбۇ
14	Қўшқўбۇ
15	Қўшқўбۇ
16	Қўшқўбۇ
17	Қўшқўбۇ
18	Қўшқўбۇ
19	Қўшқўбۇ
20	Қўшқўбۇ
21	Қўшқўбۇ
22	Қўшқўбۇ
23	Қўшқўбۇ
24	Қўшқўбۇ
25	Қўшқўбۇ
26	Қўшқўбۇ
27	Қўшқўбۇ
28	Қўшқўбۇ
29	Қўшқўбۇ
30	Қўшқўбۇ
31	Қўшқўбۇ
32	Қўшқўбۇ
33	Қўшқўбۇ
34	Қўшқўбۇ
35	Қўшқўбۇ
36	Қўшқўбۇ
37	Қўшқўбۇ
38	Қўшқўбۇ
39	Қўшқўбۇ
40	Қўшқўбۇ
41	Қўшқўбۇ
42	Қўшқўбۇ
43	Қўшқўбۇ
44	Қўшқўбۇ
45	Қўшқўбۇ
46	Қўшқўбۇ
47	Қўшқўбۇ
48	Қўшқўбۇ
49	Қўшқўбۇ
50	Қўшқўбۇ
51	Қўшқўбۇ
52	Қўшқўбۇ
53	Қўшқўбۇ
54	Қўшқўбۇ
55	Қўшқўбۇ
56	Қўшқўбۇ
57	Қўшқўбۇ
58	Қўшқўбۇ
59	Қўшқўбۇ
60	Қўшқўбۇ
61	Қўшқўбۇ
62	Қўшқўбۇ
63	Қўшқўбۇ
64	Қўшқўбۇ
65	Қўшқўбۇ
66	Қўшқўбۇ
67	Қўшқўбۇ
68	Қўшқўбۇ
69	Қўшқўбۇ
70	Қўшқўбۇ
71	Қўшқўбۇ
72	Қўшқўбۇ
73	Қўшқўбۇ
74	Қўшқўбۇ
75	Қўшқўбۇ
76	Қўшқўбۇ
77	Қўшқўбۇ
78	Қўшқўбۇ
79	Қўшқўбۇ
80	Қўшқўбۇ
81	Қўшқўбۇ
82	Қўшқўбۇ
83	Қўшқўбۇ
84	Қўшқўбۇ
85	Қўшқўбۇ
86	Қўшқўбۇ
87	Қўшқўбۇ
88	Қўшқўбۇ
89	Қўшқўбۇ
90	Қўшқўбۇ
91	Қўшқўбۇ
92	Қўшқўбۇ
93	Қўшқўбۇ
94	Қўшқўбۇ
95	Қўшқўбۇ
96	Қўшқўбۇ
97	Қўшқўбۇ
98	Қўшқўбۇ
99	Қўшқўбۇ
100	Қўшқўбۇ

МАҚСАДЫ 11100 000

ЖАНУБИ-ГАРБИЙ НАМАНГАН ШЕВАЛАРИ АРЕАЛИ
ИЗОФОНЕТИК ЧИЗИҚЛАР

МАСШТАБ 1:100000

ШАРТИЙ БЕЛГЛАР

Мадрасалар

- Шағур мактаби
- мактаби

Гидрография

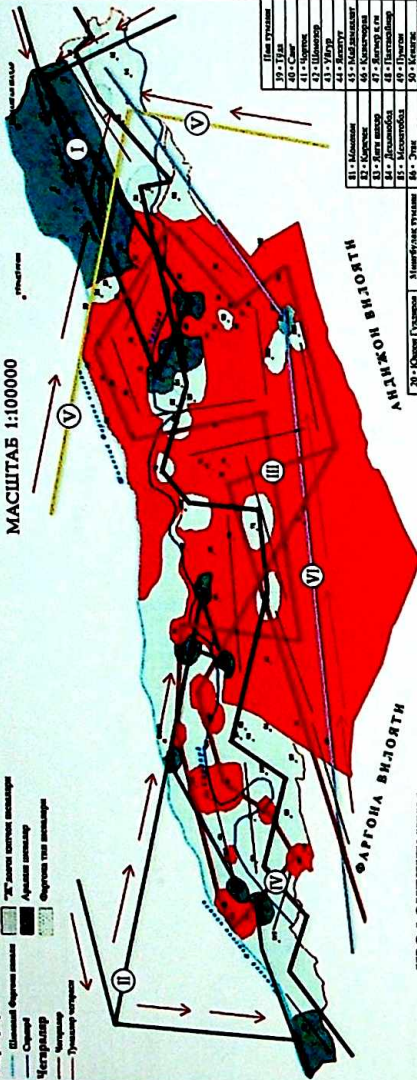
- Шаршув
- Суғур
- Канал

Чегралар

- Ҳудуд чеграси
- Ҳудуд чеграси

Шоаларнинг дивалектологик ареали

- Қурутқошлар
- "Ғ" леваги шовчиқошлар
- "Ж" леваги шовчиқошлар
- Аралаш шовчиқошлар
- Формул тил шовчиқошлар

АНЖОН ВИЛОЯТИ

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИ

ИЗОФОНЕТИК ЧИЗИҚЛАР

- I "ман" леваги, уммаутли, не [н] умбони тўғри маъналоқлашган шовчиқош
- II "ман" леваги, уммаутсиз, не [н] умбони и тартибда қўйилган маъналоқлашган шовчиқош
- III "ман" леваги, сингармонлиги, тил ўрта ё сўр бошида фовал, "х" леваги
- IV "ман" леваги, сингармонлиги, ж [ж] сўр бошида фовал, не [н] умбонининг савд тил орқа еривонли қўйилган шовчиқош
- V айрим фармонли қўйилган шовчиқош
- VI леваги белгилари Фирғона тил шевалар шовчиқош.
- VII тоғоқ тилида сўзланувчи шовчиқош.
- VIII боғлиқ шовчиқошлар
- IX конверсивт шовчиқошлар

Изофонетик чизиқлар	Маъналоқлашган шовчиқошлар
1	Хамбоб
2	Алам
3	Бунёд
4	Қўртқош
5	Қўртқош
6	Қўртқош
7	Қўртқош
8	Қўртқош
9	Қўртқош
10	Қўртқош
11	Қўртқош
12	Қўртқош
13	Қўртқош
14	Қўртқош
15	Қўртқош
16	Қўртқош
17	Қўртқош
18	Қўртқош
19	Қўртқош
20	Қўртқош
21	Қўртқош
22	Қўртқош
23	Қўртқош
24	Қўртқош
25	Қўртқош
26	Қўртқош
27	Қўртқош
28	Қўртқош
29	Қўртқош
30	Қўртқош
31	Қўртқош
32	Қўртқош
33	Қўртқош
34	Қўртқош
35	Қўртқош
36	Қўртқош
37	Қўртқош
38	Қўртқош
39	Қўртқош
40	Қўртқош
41	Қўртқош
42	Қўртқош
43	Қўртқош
44	Қўртқош
45	Қўртқош
46	Қўртқош
47	Қўртқош
48	Қўртқош
49	Қўртқош
50	Қўртқош
51	Қўртқош
52	Қўртқош
53	Қўртқош
54	Қўртқош
55	Қўртқош
56	Қўртқош
57	Қўртқош
58	Қўртқош
59	Қўртқош
60	Қўртқош
61	Қўртқош
62	Қўртқош
63	Қўртқош
64	Қўртқош
65	Қўртқош
66	Қўртқош
67	Қўртқош
68	Қўртқош
69	Қўртқош
70	Қўртқош
71	Қўртқош
72	Қўртқош
73	Қўртқош
74	Қўртқош
75	Қўртқош
76	Қўртқош
77	Қўртқош
78	Қўртқош
79	Қўртқош
80	Қўртқош
81	Қўртқош
82	Қўртқош
83	Қўртқош
84	Қўртқош
85	Қўртқош
86	Қўртқош
87	Қўртқош
88	Қўртқош
89	Қўртқош
90	Қўртқош
91	Қўртқош
92	Қўртқош
93	Қўртқош
94	Қўртқош
95	Қўртқош
96	Қўртқош
97	Қўртқош
98	Қўртқош
99	Қўртқош
100	Қўртқош
101	Қўртқош
102	Қўртқош
103	Қўртқош
104	Қўртқош
105	Қўртқош
106	Қўртқош
107	Қўртқош
108	Қўртқош
109	Қўртқош
110	Қўртқош
111	Қўртқош
112	Қўртқош
113	Қўртқош
114	Қўртқош
115	Қўртқош
116	Қўртқош
117	Қўртқош

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
I боб. Ўзбек тили диалектал ареали ва жануби-ғарбий Наманган шевалари	7
1-фасл. Ўзбек шевалари фонетик-фонологик хусусиятларининг ареал ўрганилиши	7
2-фасл. Наманган вилояти шевалари ареали ва уларнинг ўрганилиши	16
3-фасл. Жануби-ғарбий Наманган шеваларининг этнолисоний белгилари	23
4-фасл. Ўзбек шевалари системасида жануби-ғарбий Наманган шеваларининг тутган ўрни	31
II боб. Жануби-ғарбий Наманган шевалари вокализми.....	42
1-фасл. Унлилар парадигмаси	42
2-фасл. Унлилар синтагматикаси	57
3-фасл. Унлилар билан боғлиқ фонетик жараёнлар	69
III боб. Жануби-ғарбий Наманган шевалари консонантизми... 79	79
1-фасл. Ундошлар парадигмаси	79
2-фасл. Ундошлар синтагматикаси	94
3-фасл. Ундошлар билан боғлиқ фонетик ходисалар.....	121
Хулосалар	134
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	136
Иловалар	149

Дарвишов Иброхим Наманган вилояти Мингбулоқ тумани Гуртепа кiшлоғида тугилган. Наманган давлат университети ўзбек тили ва адабиёти факультетини тамомлаб, кўп йиллар ўзбек тили ва адабиёти кафедрасида ўқитувчи бўлиб ишлаган. Ҳозирги кунда мазкур кафедра катта ўқитувчиси, филология фанлари бўйича фалсафа доктори. Унинг ўзбек шевашунослиги ҳамда тилшуносликнинг турли масалаларига бағишланган 30 дан ортиқ илмий мақолалари республика ва хориж журналларида чоп этилган.